

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

EVEN MARSTRAND

JOHAN
BORUP

OG HANS KREDS

NYT BOGFORLAG . ODENSE

DRENGEÅR I HALVTREDSERNES DANMARK

Årene omkring 1850 var i Danmark som i andre europæiske lande en gærende tid med frembrud af nye ideer og samfundsformer. Vi danske undgik ganske vist de blodige indre opgør mellem politiske partier og mellem samfundslag, som Frankrig, Tyskland og andre lande blev hjemsøgt af. Men den frie forfatnings indførelse betød dog en fredelig revolution i mange forhold. Og den nationale modsætning inden for det danske monarki, som nylig var kommet til folks bevidsthed, førte også hos os blodsudgydelse med sig. Gennem treårskrigen styrkedes den nationale følelse, men den udartede hos mange til en højstemt nationalisme, indtil begivenhederne i 1864 tvang til ædruelig selvbesindelse. Det er vel gået mange andre som Karl Povlsen, der et sted siger, at han var opvokset med den tro, at een dansker kunne gøre det af med ti tyskere.

I materiel henseende blev den nærmeste tid efter 1848 en udpræget opgangstid. Det korndyrkende landbrug trivedes som aldrig før eller siden, særlig ved eksport til England. Og med en afbrydelse ved krisen i 1857 udviklede også de andre erhverv sig stærkt. Priserne gik gennemgående opad, og ud fra den økonomiske liberalismes principper faldt, særlig ved næringsloven 1857, skrankerne for erhvervslivets frie udfoldelse. Det var også den tid, hvor de moderne samfærdselsmidler havde deres gennembrud her i landet. Dampskibe havde vi vel haft lige fra 1819; men først i fyrrerne kom der rigtig gang i dampskibsfarten, og 1848 åbnedes en regelmæssig dampskibslinie til England. Den første jernbane i kongeriget blev åbnet 1847 fra København til Roskilde, og 1856 blev den forlænget til Korsør. Den første danske telegraflinie oprettedes 1854. Afstandene både inden for selve landet og til udlandet var ved at blive mindre.

I åndslivet, navnlig i digtningen, sprang kilderne derimod mindre rigt end i den foregående menneskealder. De fleste af det »kæmpekuld med kronehelme af det røde guld«, som Grundtvig havde hentydet til i sit sørgedigt over Thorvaldsen, havde nået enden af deres livsbane eller havde i al fald deres væsentlige virke bag sig. Blicher døde 1848, Oehlenschläger 1850; Ingemann, H. C. Andersen, Paludan-Müller havde i hovedsagen gjort deres indsats. Men naturligvis havde man deres værker, og disse fik nu betydning for større kredse, blandt andet gennem højskolebevægelsen, der tog sin begyndelse i Rødning 1844.

Een var der dog af gennembrudsmændene fra begyndelsen af århundredet, som endnu stod midt i kamptummelen. Det var Grundtvig. I det hele og store var han vel knap så produktiv som i trediverne, men alligevel viste han sig i stand til for fuld kraft at leve med i det nationale og politiske røre, som året 1848 udløste. I sit tidsskrift »Danskeren« sang han til fædrelandets pris og mindede om, at »end lever den gamle af dage«. Og han, som oprindeligt havde været imod den konstitutionelle bevægelse, lod sig vælge ind i den grundlovgivende rigsforsamling og deltog også i de følgende år i rigsdagens arbejde. Samtidig bredte det af ham vakte kristelige og folkelige røre sig ud over landet, og han selv trådte, særlig efter sit tredje giftermål 1858, i sit hjem og gennem vennemøderne i forbindelse med en langt videre kreds end før.

Det var i denne nationalt og politisk grødefulde tid, at den kreds af mænd, som er denne bogs emne, voksede op. Vi må opsøge dem hver i sine omgivelser og følge deres udvikling i deres barne- og drengear.

De mænd, som der her skal fortælles om, kom alle til at virke i åndslivets, i kirkens eller skolens, en enkelt også i videnskabens tjeneste. Det ligger da nær, når vi skal efterspore deres oprindelse, først at gå til det moderskød for åndslivet, som de danske præstegårde har været. Fra dem udgik jo i tidligere tid ikke blot de fleste af kirkens og mange af skolens mænd, men også adskillige af kunstens, ikke mindst digtekunstens, og videnskabens dyrkere. Skønt dette forhold vel allerede ved midten af det nittende århundrede var ved at blive anderledes, vil vi ikke lede forgæves i danske præstehjem efter opvoksede medlemmer af denne kreds.

Slægten Balslev er en af de mest udbredte danske præsteslægter. Den

stammer fra en amtsskriver i Odense, der var født i det nordvestfynske sogn Balslev i 1656. Siden var det blevet en ren præsteslægt, næsten udelukkende knyttet til det frugtbare Fyn. Det skud på denne stamme, som vi her skal beskæftige os med, *Sofus Theodor Balslev*, født 28. februar 1850, hørte til det femte led af præster i slægten. Han blev ganske vist født i Jylland i Hammer præstegård mellem Vendsyssels bakker. Men stam- og fødeøen Fyn tiltrak også hans fader, Rasmus Vilhelm Balslev, som i 1854 blev sognepræst i Skydebjerg og Orte, 1867 i Nørre Broby. Moderen var Nicoline Claudine Frederikke Meyer, datter af en amtsforvalter i Haderslev.

Det var således i Skydebjerg gamle præstegård nær ved Årup på Fyn, at Sofus Balslev voksede op. I sine »Minder« omtaler han sin fader som, trods de flere slægtled af præster, præget af bondeætten. »Han var ingen stor taler, og han var i alle måder en præst af den gamle skole . . . , det nye i tiden forstod han ikke og brød han sig ikke om, og dog kan det med sandhed siges, at han var en meget afholdt præst i de sogne, hvor han boede. Han følte sig hjemme blandt bønderne, var jævn og ligefrem, oprigtig og naturlig blandt dem og delte alle deres interesser.«

I præstegården var der fire sønner (en datter døde som barn). Da faderen selv drev avlingen, tog sønnerne ivrigt del i de forskellige arbejder. Sofus Balslev fortæller, at de »om vinteraftenerne foretrak opholdet i folkestuen, hvor der kunde blive fortalt anekdoter, eller hvor der var et slag kort at se på, frem for i dagligstuen, hvor der gerne var temmelig stille, da fader mest var på sit værelse«. Selv om de hørte megen dårlig snak, var den uhindrede adgang dog at foretrække for, at de skulde have plejet omgang med folkene i smug.

Meget forskellig fra dette gammeldags og traditionsrige præstehjem, der ikke særlig henlede opmærksomheden på sig, var en anden fynsk præstegård, Ryslinge. Den mand, som i 1849 blev sognepræst der, Schøller Parelius Vilhelm Birkedal, fik en fremragende plads i Danmarks kirkehistorie. Han hørte ikke til nogen gammel præsteslægt. Faderen var forpagter af Alebækgård på Møen, men døde, da sønnen kun var 10 år gammel. Drengen kom ud blandt fremmede, men blev hjulpet til at studere og levede et rigt ungdomsliv sammen med mænd som Frederik Barfoed, D. G. Monrad, Carl Hall m. fl. Oprindelig på-

virket af I. P. Mynster blev han i sin første præstetid som kateket i Ringkøbing stærkt grebet af Grundtvigs syner og sange og blev en af hans mest kendte disciple. Efter i nogle år at have været præst i Sønder Omme på den jyske hede, kom han så til Ryslinge. Han var på den tid ikke blot højt skattet som prædikant, men også kendt for sin deltagelse i drøftelsen af kirkelige spørgsmål. I det nationale røre gik han stærkt op. Han var gift med Emilie Christiane Meyer, datter af en københavnsk urtekræmmer.

I dette stærkt bevægede hjem i Ryslinge præstegård fødtes den 17. juni 1852 *Uffe Birkedal*. Han var en af de yngste blandt elleve børn, tre sønner og otte døtre. I præstegården færdedes en mængde mennesker, både præstevenner og lægfolk, der søgte Birkedal eller om søndagen kom til kirke i Ryslinge. »De blev så bedt til middag,« fortæller Uffe i sine barndoms minder fra det gamle Ryslinge, »og moder måtte have dygtigt i gryden og stegeovnen sådanne dage og var dog tit nødt til i al løndom at spæde suppen op med vand og hviske til fader om ikke at forlange en portion til – hvad han så gerne kundgjorde for gæsterne til almindelig morskab.« Børnene måtte med deres sorger og bekymringer holde sig til moderen. Faderen havde efter sønnens udsagn ingen rigtig evne til at omgås børn, selv om han nok kunde more sig over deres pudsigheder.

I national henseende kunde der måske nok være noget vel højstemt over livet i dette hjem og denne kreds. Det er betegnende for tiden, når der i de samme minder fortælles: »En dag greb folkeånden os så stærkt, at vi med vore barnesabler – min hed naturligvis Skræp – gik tappert løs på hvidkålshovederne i haven ret uden for køkkenvinduerne og havde allerede nedlagt de allerfleste, da pigerne inde i køkkenet fik øje på vor bersærker gang.« Da faderen og moderen kom til, blev der dog taget ret lemfældigt på dette udslag af det almindelige tyskerhad.

Den slags træk kalder jo kun på smilet. Men der ligger noget af en anklage i, hvad Uffe Birkedal skrev i 1880, før han i øvrigt endnu havde fjernet sig fra den tro og det livssyn, som herskede der: »Det stærke følelses- og fantasiliv, der rørte sig i mit velsignede barndoms-hjem, hvor alt under himlen blev billedskrift om himlen, og »begejstringen« gik i brede bølger, så mine tidligste drengeår smeltede sammen med forestillingen om grundlovsfester en sommerdag i en skov

med dannebrog og taler og hurraråb – dette stærke liv var jeg, da refleksionen vågnede, for svag til at bære . . .«

Vi springer så fra dette brændpunkt for kirkelig og folkelig grundtvigianisme over til et mere stille, men af musikalske og litterære interesser opfyldt præstegårdshjem midt inde i Sjælland. Her i Skamstrup, nær ved den senere Mørkøv station, voksede *Johan Jacob Nansen Borup*, hovedpersonen i denne skildring, op. Han var ganske vist født i Sorø, hvor hans fader Julius Theodor Borup ved sønnens fødsel den 1. juni 1853 var lærer ved akademiet og organist ved kirken. Men da Johan Borup var blevet fem år gammel, flyttede familien til Skamstrup, hvor faderen var blevet sognepræst og virkede her i mere end 40 år. Her var der en helt anden natur end i det lave, indelukkede Sorø. Lige i nærheden ligger en af Sjællands højeste bakker, Knøsen, medens sognet mod syd sænker sig ned mod Åmosen.

Faderen var på mødrene side af jødisk afstamning. Maleren Viggo Pedersen, der blev hans svigersøn, siger om ham: »Præsten var, hvad man kalder: en mand af den gamle skole, præget af mynstersk religiøsitet og af en ingemannsk barnlig fromhed og med den heibergske tids æstetiske opfattelse. Vennesæl og mild vandt han let alles sympati.« Han blev i 1849 gift med Marie Trier af den bekendte jødiske slægt; hendes 10 år yngre broder var den senere højskolemand Ernst Trier. Om hende siger Viggo Pedersen: »Lille af vækst, skrøbelig af helbred havde hun en levende sjæl, hvori der brændte en inderlig glød. Kundskabsrig og belæst talte hun gerne om lødige emner og fulgte interesseret med i de åndelige strømninger.« Begge forældrene var meget musikalske.

Som i de fleste andre af datidens præstegårde opvoksede der her en stor børneflokk, fem sønner og to døtre. Og i det gæstfri hjem kom der mange i kortere eller længere tid, slægtninge, børnenes kammerater og andre. Kunst, litteratur og musik skattedes højt. Begge døtrene blev gift med kendte kunstnere, og den yngste søn af samme navn som faderen vandt sig et navn som musiker.

De andre hjem, hvorfra den borupske kreds udgik, må søges rundt om i vore købstæder, selv om også en enkelt blandt de syv, som endnu ikke er omtalt, oprindeligt hørte hjemme på landet. Men deres hjem var af meget forskelligt socialt præg.

Først går vi da til et lærerhjem i Randers. Læreren hed Hans Christian Povlsen; også hans fader og farfar havde været lærere. Selv var han ikke blevet det efter egen vilje, men var blevet sat til det. Og i over 40 år arbejdede han pligtopfyldende ved den broch-bredalske fri-skole i Randers. Han var gift med Mette Marie Stabell, der havde adskillige embedsmænd blandt sine forfædre.

Det var i dette hjem, brødrene *Karl Povlsen*, f. 13. januar 1851, og *Alfred Povlsen*, f. 10. november 1852, tilbragte deres barndom. Karl Povlsen har i nogle efterladte optegnelser omtalt sine første år som et paradis. Forældrene levede lykkeligt sammen, og hans moder færdedes glad omkring, ofte nynnende på en af tidens sange. Men da drengen var omtrent 6 år gammel, begyndte moderen at hoste; hun var ramt af tuberkulose, som man dengang ikke rigtigt kunde stille noget op imod. I løbet af fire år lagde den hende i graven. Efter den dag, siger han, blev deres hjem et stille hjem. Faderen var travlt optaget fra morgen til aften. Men ofte tog han dog drengene med på udflugter til slægtninge i omegnen. Foruden de to drenge var der tre piger.

Alfred Povlsen har i et tilbageblik skildret nogle af de stærkeste indtryk, han modtog i sit hjem: »Når jeg tænker tilbage på min allertidligste tid, og jeg skulde nævne det, som har gjort det første stærke indtryk på mig, så bliver det mit fødested, Hvide Mølle, som lå i ud-kanten af Randers by ved en å. Det første, jeg kan erindre, er disse fremstormende vande, der suser ned over store hjul og bliver borte i dybet. . . . Det næste er kirkegården. Vi boede mellem det gamle, rige hospital og en kirkegård og kunde fra vore vinduer se de fattige grave. Der var altid stille. . . . Mølleåens susen og brusen af de strømmende vande og så den stille kirkegård: det er livet og døden, det er billedet på de store modsætninger. . . . Den dag, da vi børn midt i vor leg og lystighed fik at vide, at vi ikke længere havde en moder, da forekom det mig, som om et forhæng rullede ned for en stor herlighed, medens mørke og forladthed blev tilbage hos os. Vi brast i gråd, og jeg syntes, at den gråd måtte vare bestandig. Samme dags aften legede og spiste vi børn, som vi plejede . . . «

Faderen giftede sig ikke igen, så der måtte i mange år holdes husbestyrerinde, indtil døtrene blev gamle nok til at stå for husholdningen. Til stor hjælp var en pige, som var kommet i huset ved forældrenes

giftermål og tjente familien i over 50 år. Men hjemmet var ikke mere, hvad det havde været.

Fra Randers går turen til en by i den anden ende af landet, Nakskov. Medens brødrene Povlsens hjem var meget beskedent og ikke påkaldte opmærksomhed, er det i Nakskov byens højeste embedsmands, borgmesterens og byfogedens hjem, vi har at gøre med. Her voksede Georg *Valdemar Brücker* op. Han var født i København den 10. december 1852; hans fader Christian Brücker var dengang ansat i kultusministeriet. Faderen var 1846 blevet gift med sin kusine Emilie Brücker, der ligesom han var født på de vestindiske øer. Før sønnen var der i ægteskabet to døtre. 1856 blev Christian Brücker borgmester i Nakskov, og der fik sønnen sine barndomsindtryk. Sit første minde daterer han selv fra den dag i begyndelsen af 1857, da hans søster Fernanda døde, kun syv år gammel.

Valdemar Brücker er den eneste af den kreds, der her er fortalt om, som har offentliggjort en udførlig selvbiografi, »Mit livs vej«. Det gælder om den som om alle selvbiografier, der er mere end en tør opremsning af navne og årstal, at den kan betegnes med Goethes udtryk som »digtning og sandhed«. Digtning bliver sådanne skildringer, fordi følelse og fantasi bemægtiger sig stoffet og kaster deres skær derover. Således vil barndommen oftest få noget af poesiens guldgans over sig. I Brückers skildring af barndommen er belysningen anderledes. Det brud med fortiden, som skete i hans liv i 70'erne, rejser en skillemur, der kaster sin skygge over det, som gik forud. Skønt han lejlighedsvis omtaler forældrenes kærlighed, får man dog det hovedindtryk ved læsningen af hans bog, at faderen var en ret bornert og stiv embedsmand og moderen mest optaget af mad og drikke, fine klæder og selskabelighed. De omgikkes naturligvis kun byens honoratiorens og nogle af herregårdsfamilierne i omegnen. Jeg har som dreng kendt forældrene, efter at de 1887 var flyttet til København, og har indtryk af to fine og elskværdige mennesker; hun var endnu smuk og statelig. Men de kan have forandret sig, og mit kendskab til dem var kun mere flygtigt. Siges kan det vel i al fald, at dette hjem i Nakskov havde et præg, der var ikke så lidt forskelligt fra de andre hjem, vi her har at gøre med. Og at den eneste søn, der var adskillig yngre end den eneste overlevende datter, har været genstand for en del forkælelse, synes sikkert nok.

Medens man nutildags sammenfatter alle dem, der har en stilling under det offentlige, under betegnelsen tjenestemænd, om end der er meget forskellige trin og grader inden for disse, var der på hin tid en dyb kløft mellem embedsmænd og bestillingsmænd. Embedsmænd var gerne universitetsuddannede og kongelig udnævnte, og de var i forhold til den øvrige befolkning økonomisk bedre stillede end nu. Bestillingsmændene derimod i toldvæsenet og de andre »etater« indtog en meget beskedne plads inden for samfundet.

I et sådant bestillingsmandshjem i Næstved fødtes den 13. februar 1845 den ældste af den kreds, der her behandles, Georg *Frederik Mygind*. Hans fader var toldbetjent Niels Mygind, hans moder Johanne Pedersdatter. Da sønnen var et halvt år gammel, blev faderen forflyttet til Korsør, og der tilbragte Frederik Mygind sin barndom og gik i skole. Hans moder døde, da han var i konfirmationsalderen, og hans fader blev forflyttet som strandkontrollør til Mullerup nord for Slagelse. I modsætning til alle de andre i kredsen kom Mygind ikke til at gå ad latinskolens slagne landevej frem til studeringerne, men kom først på seminariet og blev lærer, inden han i en moden alder blev student og gav sig til at studere teologi.

Mens således den overvejende del af kredsen var udgået fra hjem, hvis forsørgere havde en fast og lønnet stilling, var der dog også nogle, hvis fædre hørte til de frie næringsdrivende. Det var således tilfældet med de to fætre Frederik (kaldet *Frits*) Vilhelm Valdemar *Rønning* og Frederik *Vilhelm Henrik Hansen*. Rønning blev født den 3. september 1851 i Assens som søn af købmand Frederik Ludvig Rønning og dennes hustru Hansmine Birgitte Lorentzen. Hans barndom fik især sit præg af, at han allerede tre år gammel mistede sin moder, der blev et offer for tuberkulosen. Faderen giftede sig ikke igen, men havde skiftende husbestyrerinder. Under sådanne forhold næredes vel nok tidlig en vis tilbøjelighed til indesluttethed og noget eneboeragtige tendenser hos drengen.

Også Vilhelm Hansen var en købmandssøn, men født i Odense den 25. maj 1853. Hans fader, der drev en manufakturforretning, var Carl Frederik Hansen, moderen Laurine Magdalene Rønning. Under pengekrisen 1857 gik faderen fallit og måtte forlade sin forretning i Odense.

Han havde så en tid forretning i landsbyen Pederstrup, men hans hustru tog med sin søn midlertidig ophold hos en broder, der var lærer i Brylle. Der begyndte drengen sin skolegang. Ofte var han på ferie hos sin morbroder Rønning i Assens, hvor han og fætteren tumlede sig, svømmede, red og sejlede. Senere blev hans familie igen samlet i Odense.

Endelig var der en af kredsen, der var af helt landlig oprindelse, om end han kom til at bo en del af sin barndom i Odense. Det var *Niels Christian Nielsen*, der siden efter sin fødeby på Fyn tog navnet *Munkebo*. Han kom til verden der den 23. juni 1852 som søn af husmand Niels Hansen og Kirsten Jensdatter. Faderen flyttede senere til Odense og oprettede en buntmagerforretning der.

1864 er et af de skelsættende år i Danmarks historie. Og det sætter på sin vis også skel i de mænds liv, som der her fortælles om. Ikke på den måde, som for dem, der på materielt og åndeligt område blev de egentlige banebrydere for genrejsningen efter det ulykkelige år: Tietgen, Fjord, Dalgas, A. D. Jørgensen, højskolemænd som Schrøder, Trier og Nørregaard; de stod allerede i deres gerning, da slaget kom, og nogle af dem deltog i krigen. Mændene i den borupske kreds var med undtagelse af Frederik Mygind ukonfirmerede drenge, mens krigen stod på. Men de var gamle nok til at få uudslettelige indtryk af den sorg og harme, som greb det danske folk. Og hvad de oplevede i 1864, skabte hos dem en fædrelandsfølelse, der var mere sund og frugtbringende end det nationale overmod, som de var vokset op med i Frederik den syvendes tid.

Alle de af kredsen, der har efterladt sig oplysninger om deres barndom, dvæler mere eller mindre ved de stærke minder fra 1864. Alfred Povlsen fortæller: »Jeg mindes den aften, far kom hjem med bud om, at nu var kongen død, og nu blev det alvorlige tider for Danmark. Så kom krigen . . . og så kom Dannevirkenatten. Som et tordenslag.

Det var ud på eftermiddagen en sludfuld vinterdag. Alle folk standse hinanden på gaden, og jeg lagde mærke til, at på en gang var der ingen forskel længere på fine folk og på simple folk. Den stive adjunkt stod i dyb samtale med skomageren der på hjørnet. Det pedantisk-vigtige udtryk i adjunktens ansigt og det nysgerrige hos den snakkesalige skomager var som blæst bort. Hverdagsmasken med de små træk var falden, og det rigtige menneske kom til syne . . .

Fra denne dag vidste jeg, hvad fædrelandet var for mig og os alle.«
Valdemar Brücker fortæller i »Mit livs vej«: »Mor var født 15de

november. Mor vilde gerne have en lille whist, og far var naturligvis altid rede til at spille for hendes skyld. Så sad vi da på hendes fødselsdag 1863 om aftenen og spillede whist. Da ringede det på dørklokken, og det var et bud fra konsul Hage med et telegram, han havde modtaget om Frederik den 7des død. Ved den måde, hvorpå dette blev modtaget, fik jeg for første gang i mit liv indtrykket af, at væggene kan flyttes ud og loftet hæves op. Vi sad ikke længere i vores egen dagligstue og hyggede os med hinanden, som andre kunde have det på samme måde i deres hjem. Nej, vi flyttede pludselig sammen, der var noget større end os alle, som magtede os og gjorde os fælles. . . .

Så kom krigen. Og der blev tænkt på varme ting til soldaterne, der skulde døje den svære kulde, og kvinderne sad og pillede charpi, for der vilde jo nu blive sår på sår. Men alt dette gjorde dog ikke større indtryk og blev snart dagligdags.

Men så kom jeg op en morgen og ind i sovekammeret, hvor mor lå i sengen endnu og far sad på sengekanten. Da var efterretningen lige kommet om Dannevirkes rømning. Og både mor og far græd, dæmpet, stiltfærdigt. Men netop derfor virkede det så stærkt. Det var atter dette store, dette fælles, som havde magt over alle, også over disse to, hos hvem sligt ellers aldrig mærkedes.«

Johan Borup skriver i sin bog »Brogede Blade« et lille stykke om 1864, hvori han fremhæver modsætningen mellem begejstringen for de par småsejre, som de danske vandt i krigens allerførste dage, og så den hurtigt følgende opvågning til sorg og smerte efter tilbagetoget fra Dannevirke. Hos Karl Povlsen mærkedes det, hvordan 1864 havde sat tanker og følelser i bevægelse, bl. a. når vi hørte ham tale om et af sine yndlingsemner: Jens Paludan-Müller, der faldt ved Sankelmark. Sofus Balslev, der gik i latinskolen i Haderslev, blev ved krigen afskåret fra forbindelsen med sit hjem på Fyn, og måtte sammen med nogle andre drenge foretage en eventyrlig rejse over Flensborg og Hamburg til Lybeck og derfra med skib til Malmø for omsider at komme hjem. Vilhelm Hansen og sagtens også de andre Fynboere kunde i senere år fortælle om det stærke indtryk, som kanontordenen fra Dybbøl og Als gjorde.

Var det således den ulykkelige krig, der i sig selv og i sine følger optog sindene og satte sine dybe spor også hos den opvoksende slægt

i 60'erne, så må det dog ikke glemmes, at genrejsningen også hurtig var på vej. I forhold til, hvad vi har oplevet i senere krige, rantes det økonomiske liv kun såre lidt. Det var endnu til ind i 70'erne en opgangstid i erhvervslivet. Jernbanerne bredte sig til Jylland og Fyn, og Tietgen igangsatte sine store foretagender på samfærdselsvæsenets område, »Det forenede Dampskibsselskab« og »Store nordiske Telegrafskibsselskab«. I 1886 oprettedes »Det danske Hedeselskab«. Ganske vist var der i litteraturen ingen nye skabende ånder, men til gengæld var det i disse år, at der gennem folkehøjskolerne grundlagdes en folkelig kultur, der blev det brede grundlag for en genopbygning. Slutningen af 60'erne var den store højskoleetid, da både en række af vore mest betydende højskoler blev oprettet: Askov, Vallekilde, Testrup, Rødkilde, og da højskolerne forøgedes i antal som ingensinde før eller siden. Som et fremskridt i åndelig henseende i disse år kan det vel også nævnes, at der ved valgmenighedsloven 1868 banedes vej for en friere menighedsdannelse, en ordning, som skulde få stor betydning for den kreds, vi her har at gøre med.

Det var i disse år nærmest efter 1864, at de drenge, hvis første barndom er omtalt i det foregående, begyndte at finde sammen i forskellige lærde skoler. Af sådanne lærde skoler eller latinskoler var der dengang ikke nær så mange som nu. Studentereksamen toges endnu i slutningen af 60'erne kun af ca. 200 årlig, altså kun $\frac{1}{15}$ af det nuværende antal. På hele Fyn var der kun latinskolen i Odense. Skønt der ved Madvigs latinskolereform 1850 var blevet lagt mere vægt på realfag og dansk, svarede skolen dog endnu til sit navn, og alle de, der vilde frem til studentereksamen, måtte lære både latin og græsk; om nogen deling af eleverne i forskellige retninger var der endnu ikke tale. Til de fleste latinskoler var der dog knyttet en realafdeling, hvorfra der kunde tages præliminæreksamen.

Latinskolernes rektor og en væsentlig del af lærerne var lærde filologer d. v. s. de havde taget eksamen ved universitetet i de gamle klassiske sprog. Dog kunde der endnu være plads for teologer, der siden gik ud som præster, og enkelte lærere var uddannede i matematik og naturfag. Foruden disse universitetsuddannede lærerkræfter var der så timelærere, betragtede som en slags underofficersklasse, i fag som skriv-

ning, tegning og gymnastik. Med hensyn til skoletugten gik det vel ikke så hårdt til som i tidligere århundreder, men legemlig afstraffelse hørte dog endnu til de opdragelsesmidler, som holdtes i hævd.

De latinskoler, vi her har at gøre med, er de to statskoler i Odense og Randers og den private Haderslev Læreres Skole i København.

Halvdelen af de ti, der siden kom til at høre til den borupske kreds, blev studenter fra *Odense Katedralskole*. Dens rektor fra 1843 til 1871 var Rudolph Henrichsen (1800–1871), der var født i Tyskland i en jødisk familie, men fra 11-års alderen opvokset i København, ved hvis universitet han 1825 tog filologisk embedseksamen. Han var samtidig med Madvig og udgav og kommenterede flere latinske skrifter. Han skrev også om det lærde skolevæsen i almindelighed og skolen i Odense i særdeleshed. Professor Gertz berømmer ham både som skolestyrer og lærer. Men Rønning siger i nogle skoleminder om ham, at »han var en filolog af den gamle skole, uden evne til at vække elevernes sans for *indholdet* i klassikerne. . . Han var mere hjemme mellem latinske udtryk og vendinger end mellem danske; blandt dem kunde han løbe sur.«

Rønning, som 1864 efter først at have gået i sin fødeby's realskole, blev optaget i 3die studerende klasse i Odense, har i de nævnte skoleminder karakteriseret skolen og de fleste af dens lærere. Den havde da til huse i en stor grå bygning inde midt i Odense; først senere fik den sin nuværende røde bygning ikke langt fra banegården. Ved den daværende bygnings indvielse hed det i kantaten: »Med festligt sind, med hellig glæde i dette tempel ind vi træde«. »Men,« siger Rønning, »det festlige sind og den hellige glæde, hvormed hundreder af drenge gennem årenes lange løb trådte ind i dette tempel, kunde visselig langt, langt fra nå op på højde med programmet.« Nogen stærk pædagogisk sans eller interesse for eleverne har næppe gjort sig gældende hos lærerne.

Dog omtaler Rønning enkelte lærere, som i det mindste gjorde forsøg på at give eleverne mere end stene for brød. Den mest kendte af de lærere, der ved hans indtræden i skolen var knyttet til den, var vel nok den senere viborgrektor H. H. Lefolii. Han var klassisk filolog, men samtidig levende optaget af Nordens oldtid. Han fortalte af og til uden for dagsordenen en saga, hvad dog drengene ikke skøttede meget

om. Hans gode hensigter modarbejdedes af en ustyrlig heftighed. Han forlod i øvrigt allerede i 1866 Odense.

Udførligst omtale, både for det gode og det onde, skænker Rønning adjunkt G. W. Faber. Han var en velbegavet og dannet mand, men forstod ikke at få noget ud af religionsundervisningen i de højere klasser. Et lille træk fra disse timer oplyser dette. En elev var blevet spurgt om, hvor Jesus var født, og havde svaret: Nazaret. Efter anden gang at have givet samme svar var han blevet kaldt op til katederet, og da han tredje gang tøvende og stammende havde svaret det samme, lød det fra læreren: »Betlehem, dit fæ!«, og ordene blev ledsaget af en knaldende lussing. »Således,« siger Rønning, »forkyndtes »det glade budskab« for 15 års unge mennesker i Odense Katedralskole omkring 1867.« Men på den anden side var Faber så vel lidt af sine elever, at de engang tog ham med på en privat skovtur, og som lærer i øverste klasse i dansk litteraturhistorie, der ikke var eksamensfag, vakte han drengenes interesse for dansk og norsk litteratur, hvad der ikke mindst fik betydning for Rønning.

Også for overlærer Kragh, som de havde i matematik, fik Rønning og hans kammerater åbenbart meget tilovers. »Han var rolig og afmålt i sin fremtræden, han tordnede ikke og dundrede ikke i katedret, men at gøre sjov i hans timer fandt ingen på. Han havde intet øgenavn, betegnende nok. Blandt alle lærerne var han den, hvis personlighed gjorde stærkest indtryk på mig, skønt hans fag var selve det upersonlige væsen: matematik . . . « Da det engang, mod den tids sædvane, var blevet bestemt, at der skulde tales åbent med eleverne i de øverste klasser om de kønslige spørgsmål, var det Kragh, der i Rønnings klasse blev sat til det.

I samme klasse som Rønning indtrådte i 1865 Sofus Balslev, der som nævnt først havde været i Haderslev latinskole og derefter et år var blevet privat undervist. Også Balslev har i sine minder givet et billede af Odense Katedralskole, som i alt væsentligt falder sammen med Rønnings.

Medens Rønning og Balslev begge blev studenter 1870, nåede de tre andre, vi her har at gøre med, først så langt det følgende år. Men da undervisningen dengang tildels var fælles for de to sidste klasser, har de alle fem haft god lejlighed til at lære hverandre at kende. Af

dem, der blev studenter 1871, var Niels Christian Nielsen (Munkebo) den, der først blev optaget i latinskolen i Odense. Ham træffer vi allerede i skolens program 1864 som elev i, hvad der kaldtes første fællesklasse. Vilhelm Hansen træffes i skolens program 1866 som elev i tredje, d. v. s. den laveste studerende klasse, medens Uffe Birkedal først findes i programmet for 1868 som elev i femte studerende klasse; han var hidtil blevet undervist i hjemmet.

I *Randers lærde Skole* fik de to brødre Povlsen den væsentlige del af deres undervisning. For denne skole var Hans Kofod Whitte (1810–1894) rektor fra 1857 til 1885. Samtidig med, at han tiltrådte, toges en ny skolebygning i brug. Han var filologisk kandidat og udgav adskillige latinske skrifter. Professor Gertz kalder ham en dygtig og human skolemand. Andetsteds siges det om ham, at han havde en levende interesse for en udvidelse af gymnastikundervisningen. Han synes dog ikke at have vundet de to brødres taknemmelighed.

Karl Povlsen siger om sin skolegang i latinskolen: »Fra min skoletid har jeg kun få lyse minder. Lærerne var sikkert alle hæderlige og velmenende mænd, men de var kun, som det hed i ældre tid, hørere. Det var lektietierperi og intet andet. . . . Dog må jeg herfra undtage to lærere, som jeg mindes med taknemmelighed. Den ene var historielæreren, adjunkt Silfverberg; hans overhøring var gerne hurtig endt, hvorefter han, gående frem og tilbage over gulvet, fortalte udførligt om det, der stod tørt og kortfattet i bogen. Desværre forstod han ikke at tale til drenge; hans fortælling var som forelæsning for studenter og gik de fleste over hovedet. Dog erindrer jeg fra hans undervisning timer, der er som en fest. . . . Den anden lærer hed Ehlers. Han underviste i religion og dansk. Fra religionstimerne husker jeg intet, men des mere fra dansktimerne. Vi læste Holberg og Ewald. Hvor blev den kedelige skolestue lys og festlig. . . . Jeg må dog indrømme, at også naturhistorie interesserede mig meget, og sammen med min broder og mine venner og skolekammerater strejfede jeg hyppigt om i mark og skov og anlagde samlinger af insekter og fugleæg.«

Mest betydning fik latinskolen måske for Karl Povlsen ved, at han der fandt en ven for livet i Morten Pontoppidan, søn af sognepræsten ved St. Mortens kirke i Randers Dines Pontoppidan. I øvrigt var han

så ked af skolen, at han kun længtes efter at komme ud, og han gik da over i realklasserne og tog den store præliminæreksamen 1867. Derefter blev han anbragt på et herredskontor, men han begyndte snart at fortryde, at han ikke havde sat kraft ind på at nå frem til at blive student. Han betroede sig til Morten Pontoppidan, der, skønt optaget af at læse til studentereksamen, begyndte at læse latin med ham. Men efter en tids forløb lagde pastor Pontoppidan sig imellem, bebrejdede Karl Povlsen, at han spildte vennens tid, men hjalp ham til ad anden vej at blive forberedt til igen at blive optaget i latinskolen og læse til student. Det lykkedes ham også at få studentereksamen i 1869. Og han så senere på det som en indgriben af Gud, at han således igen kom ind på den bane, der først havde vinket ham.

Broderen Alfred Povlsen anvender i sit tilbageblik ikke mange ord på sin latinskoletid. Han havde først gået i borgerskolen, hvorom han siger, at i den »rådede det, som jeg vil kalde slåbrokstenen«. Lærerne brød sig ikke om at sætte eleverne i arbejde eller give dem sammenhængende kundskab eller forståelse af nogen ting. Han tilføjer, at han fandt sin trøst i friluftslivet: »... jeg skal aldrig angre, at jeg skulkede, når jeg kunde komme til det, fra skole for at kunne komme ud i bakkerne, ud i det fri.«

Så var latinskolen dog noget anderledes. »Det var som at komme fra en barbarstat til en romersk koloni. Her var plan, orden og tugt, og den højere intelligens, som gennemtrængte skolelivet, mødte mig som en fremmed, unægtelig behageligere luft. Med alt dette var undervisningen imidlertid så usigelig gold, og der var helt gennemgående hos lærerne så liden godhed for eleverne og så ringe glæde ved arbejdet, at jeg ikke noget sted i mit liv har følt savnet af varme og hjælpsomhed større, end jeg følte det her.«

Alfred Povlsen tænkte ikke på at blive student, men tog den store præliminæreksamen og gik ud af skolen i 1869.

I »Haderslev Læreres Skole« i København mødtes Valdemar Brücker og Johan Borup. Det var en privat latinskole, som i 1864 blev oprettet af de lærere, som før havde virket ved Haderslev latinskole, men som var blevet udvist af tyskerne. Omgivet af en vis national glans udøvede skolen tiltrækning i nogle kredse efter krigen; men efterhånden

sygnede den hen og blev ophævet 1890. Dens bestyrer var til året før dens ophævelse den tidligere rektor i Haderslev Søren Bloch Thrige (1820–1901). Også han var filologisk kandidat; men det fag, han især dyrkede, var historien. Hans historiske lærebøger var i sin tid meget kendte og benyttede. Han synes dog ikke at have efterladt sig noget stærkt påskønnet minde hos de af hans elever, vi her har at gøre med. Brücker omtaler ham i sine erindringer kun rent forbigående.

Nok så kendt af eftertiden er en anden af lærerne, Edvard Lembcke, der foruden andre digte har skrevet »Vort modersmål er dejligt«. Han underviste i de gamle sprog, men synes ikke at have været noget særligt for sine elever. Brücker siger om ham, at man ikke i hans timer skulde få indtryk af, at han var digter og Shakespeares mageløse oversætter. Hans timer var så knastørre og kedsommelige som de andres, skønt det ved enkelte lejligheder kunde mærkes, at han havde lidenskab og lune. Den eneste af lærerne, som i al fald Brücker erklærer at have fået noget til overs for, var matematiklæreren C. F. C. Møller. »Han var den menneskeligste af lærerne, han var ikke spor af pedant, men frisk og munter.«

I denne skole indtrådte Valdemar Brücker i foråret 1866 efter først at have gået i Nakskov realskole. Han blev sat i huset hos fransklæreren ved skolen, Gregersen, der havde pensionærer, og som stillede i ud-sigt, at disse i hans hjem skulde få øvelse i fransk konversation. Senere flyttede Brücker hen til inspektøren ved Efterslægtsselskabets Skole Bokkenheuser, med hvem han hver dag fik sig et parti skak. Af sig selv som skoledreng giver Brücker et alt andet end flatterende billede. Han siger, at han bestilte så godt som intet, og i nogle år kom han så hyppigt for sent i skole, at lærerne overvejede at udvise ham. Men på den anden side var han lærenem og flere gange sin klasses duks, og udsigten til, at han kunde skaffe skolen en udmærkelse, bidrog vel til, at han fik lov at blive. Der kom dog til at mangle et point i udmærkelse, da han fik studentereksamen 1871. Nok så meget som sin dovenskab beklager han sin stædighed. I de sidste måneder, han boede hos Gregersen, talte han overhovedet ikke med sine medpensionærer, ikke engang med den dreng, han boede i værelse sammen med, fordi han var blevet fornærmet over et eller andet. Hans eneste søster blev i 1867 gift med en søn af den rige fabrikant L. P. Holmblad på Ama-

ger, og det førte til, at han blev draget ind i selskabslivet i det københavnske bourgeoisie.

Af stor betydning for hans livs udvikling i anden retning blev det, at han i skolen traf og sluttede venskab med Johan Borup. Denne havde først gået i skole på Sorø Akademi, hvor hans fader jo i sin tid havde været lærer. Men omtrent 15 år gammel blev han sendt til København for at gå i »Haderslev Skole«. Han havde den fordel, at han kunde bo hos sine morforældre. Hans morfar, tømmerhandler J. S. Trier, der boede i et gammelt hus, hvor nu banegården ligger, var en ejendommelig mand, men yderst spartansk i alle sine vaner, ringeagtende sig selv, men i høj grad beundrende sin hustru. Hun var lille og stiltfærdig, men med stor evne til at lytte til mennesker, der vilde betro sig til hende, og give dem gode råd.

Johan Borup kom hos dem til at bo på det samme kvistværelse, hvor hans morbroder Ernst Trier en halv snes år tidligere havde mødtes med sin vennekreds, af hvilken nogle af Danmarks mest kendte højskolemænd udgik. På dette værelse kom nu Johan Borup og Valdemar Brücker ofte sammen, og det skete jo også, at denne sidste kom med sin ven hjem til præstegården i Skamstrup med de musikalske og litterære interesser. Men når Borup efter et besøg på sin morbroders nylig åbnede højskole i Vallekilde gav sig til at tale om, at han vilde på højskole, når han blev student, angreb Brücker ham på det heftigste og erklærede, at Johan måtte vælge mellem højskolen og ham. Alligevel kom det dog ikke til noget brud på venskabet.

I øvrigt var Johan Borup, der skulde blive langt den ældste af hele kredsen og endnu i sin alderdom udfoldede en forbavsende energi og livlighed, som dreng sart og svag. 16 år gammel blev han voldsomt angrebet af turberkulose med blodspytning. Ifølge Brücker skyldtes det hans slægtning overlæge Triers og hans bedstemoders omsorg og hans egen energi, at han reddede livet. Han gennemførte strengt den diæt og de andre forholdsregler, som blev ham foreskrevet. Men det gik ham som mange andre, at det at beskæftige sig så meget med sit eget helbred nok til en vis grad kunde virke uheldigt.

Der er endnu en af kredsen, hvis skolegang ikke er omtalt. Det er den ældste af dem alle, Frederik Mygind. Han kom ikke frem til sit universitetsstudium ad latinskolens slagne landevej. Han havde i 1860

taget den lille præliminæreksamen fra universitetet og i nogle år været ansat på et sagførerkontor i Slagelse. Men hans hu stod til en mere åndelig gerning, og han kom i midten af 60'erne på Jonstrup Seminarium og efter en fin eksamen yderligere på de såkaldte Monradske Kursus. En tid måtte han derefter ernære sig som huslærer, men 1872 skaffede han sig ved en tillægseksamen adgang til universitetet.

Studentertiden indlededes for den kreds, vi her følger på dens gang gennem livet, med det preussiske Tysklands overlegne sejr over Frankrig. Havde vi herhjemme allerede 1864 sat grænser for vore nationale storhedsforestillinger, så måtte 1870 for lange tider helt slå bom for deres udfoldelse. Der kom den tid på mere end 40 år, da Danmark, som det er blevet sagt, ikke havde nogen udenrigspolitik, men da alle gode kræfter måtte tages i den indre opbygnings tjeneste.

Men også bortset fra de skelsættende politiske og militære begivenheder i den store verden, var mange kræfter i bevægelse med at indvarsle en ny tid. Store dele af det danske folk blev grebet af nye tanker og forestillinger, nogle hjemmegroede, men andre indførte fra udlandet i mere eller mindre bearbejdet form. Det var en tid, da den grundtvigske bevægelse gennem menighedslivet og gennem højskolerne mere og mere gennemsyrede en stor del af den danske bondebefolkning. Men begyndelsen af 70'erne var også den tid, da brandesianismen fik indflydelse på en stor del af akademikerne, og da socialismen havde sit gennembrud i danske arbejderkredse. Og det var den tid, da forfatningskampen, som skulde vare århundredet ud, tog sin begyndelse.

Skønt brandesianismen ikke fik synderlig betydning for den her omtalte kreds, hører den dog således med som baggrund for studentertilivet i den tid, at den må omtales med nogle ord. Det var i 1871, at den unge dr. Georg Brandes kom hjem fra sin store udenlandsrejse og i november begyndte sine forelæsninger på universitetet over hovedstrømninger i det nittende århundredes litteratur. Ved siden af mange åndfulde udtalelser indeholdt forelæsningerne et pietetsløst opgør med det hidtidige danske åndsliv og en stærk fremhævelse af, hvad der var skabt ved »den frie tanke« ude i Europa. Det kan ikke undre, at Brandes' spark til nationens nedarvede klenodier måtte føles sårende og

fremkalde protest. Men det havde dog måske været naturligt og havde kunnet virke dæmpende på hans angreb, om han, da der var lejlighed dertil, med sine rige evner var blevet taget i brug i en universitetsgerning.

Af den borupske kreds var der to, der var tilhørere ved Brandes' første forelæsninger: Rønning og Uffe Birkedal. Rønning, der efter en kort tid at have studeret teologi, havde fulgt den drift, der allerede i skoletiden havde rørt sig hos ham, og var slået ind på studiet af litteratur og nordiske sprog, fortæller, at der ellers ikke var meget at hente for ham ved universitetet, og at han derfor var med i den forventningsfulde skare på universitetstrappen den 3. november 1871, da Brandes begyndte sine forelæsninger. Om disse siger han: »Jeg fulgte forelæsningerne med spændt opmærksomhed, betaget af deres glimrende form og af den anvendte litterære metode, men ganske vist ofte – indvendigt – skarpt protesterende mod mange af deres tanker. Grundtonen i dem var jo denne: Den åndelige kultur, hvorpå det danske folk har levet gennem et halvt århundrede, har for længst overlevet sig selv. Ude i den store verden er der brudt et nyt åndsliv frem, ungdomsfriskt og ungdomsmodigt; den kinesiske mur, bag hvilken det danske folk lever, vil jeg bryde ned, og jeg vil lade den nye friske tankeverden der ude fra bruse ind over det.«

Omtrent samtidig med denne begivenhed inden for den akademiske verden oplevede de danske arbejdere deres første vækkelse til bevidsthed om deres trange kår og til at få øje på socialismens forjættede land forude. I efteråret 1871 stiftedes en dansk afdeling af »Den internationale Arbejderforening«. De konservative statsmænd og det velstillede københavnske borgerskab grebes af en nervøs angst for de hidtil slumrende massers oprør mod den bestående samfundsorden. I foråret 1872 førte denne nervøsitet til politiforbud mod et arbejdermøde på Nørre Fælled og, da mødet alligevel afholdtes, til »Slaget på Fælleden«, der dog ikke krævede dødsopfre. Men utrygheden hos borgerskabet illustreres godt ved et lille træk, som Brücker fortæller. »Jeg var netop (den 5. maj) i et mindre selskab hos en hovedrig fabrikant. Vi havde spist middagen og sad om kaffebordet. Men fabrikanten, som ellers var elskværdig og konverserende, var øjensynlig fraværende og urolig. Og så sprang han pludselig op, idet han sagde: faldt der ikke skud?«

Heller ikke den bevægelse fik dog foreløbig nogen indflydelse på de her omtalte unge mennesker. Vi skal se, at nogle af dem senere blev en del optaget af det sociale spørgsmål. For politik havde de måske noget mere interesse. I hvert fald siger Brücker ved sin omtale af vennekredsen i 70'erne, at de naturligvis alle var venstremænd, uagtet de fleste af deres hjem var konservative. De var imod godsejerne og de nationalliberale og for det menige folks herredømme. Men ingen af dem var jo endnu i 70'erne vælgere, og det var først under provisorietiden, at politik i højere grad kom til at optage de fleste af dem.

Derimod blev de meget snart grebet af den grundtvigske bevægelse, uagtet de fleste af dem heller ikke på det punkt havde noget med sig fra hjemmet eller skolen. Først og fremmest blev de kirkegængere i Vartov. Grundtvig var endnu ikke død, da de blev studenter, og de fleste af dem fandt derhen, inden han i september 1872 gik bort. Karl Povlsen fortæller, at han fra først af aldrig havde tænkt sig at gå i kirke hos Grundtvig. Men pinsedag 1870 fik en kammerat ham med derhen; Grundtvig var jo en meget omtalt mand, som en teolog burde kende. »Jeg kom ind i kirken, der allerede var fyldt. Man nikkede, smilede og gav hinanden hånd. Det var som *een* stor familie. Så ringede klokken, og der præluderedes på orglet, og ind fra sakristiet trådte en skaldet olding i præstedragt og knælede foran alteret. Da indgangsbønnen var bedt, istemte menigheden »I al sin glans nu stråler solen«. Aldrig før havde jeg hørt en sådan sang i en kirke, det lød som om de alle sang, og »det var af hjertet de sjunge«, som der står hos Peder Palladius. Jeg var for ung til at kunne følge og forstå prædikenen i dens helhed, men prædikantens skikkelse og åndsmyndighed gjorde et stærkt indtryk på mig, og fra den dag var jeg en stadig gæst ved gudstjenesterne i Vartov. Her forstod jeg først, hvad en menighed var, og følte mig som et barn, der var taget op på dens moderskød.« Noget lignende var det, de andre i kredsen oplevede. Men det var dog først rigtig under Grundtvigs efterfølger C. J. Brandt, at Vartov blev et af de vigtigste sammenknytningsled mellem dem alle.

Carl Joakim Brandt (1817–1889) var fra en side set ligesom sin store forgænger en bøgernes og studierne mand. Først sent blev han præst. Han levede i mange år af at undervise og studerede og udgav gammel-dansk litteratur. 1856 blev han forstander for Grundtvigs højskole

»Marielyst«, men egnede sig ikke rigtig til denne stilling og opgav den efter et par års forløb. 43 år gammel blev han sognepræst i Rønnebæk og Olstrup ved Næstved og vandt sig her et så godt navn som ordets forkynder, at tanken ved Grundtvigs død uvilkårlig ledtes hen på ham som efterfølger. I personlig omgang var Brandt noget reserveret, men udfoldede alle sine evner i sin forkyndelse. Brücker, der et par gange mere tilfældigt havde hørt Grundtvig, men først påskedag 1873 gennem Brandt blev fast knyttet til Vartov, siger om ham: »Her var en mand, som absolut ikke »vævede på kirkens vadmæl«, men havde noget, han vilde have sagt, og fremlagde det i en tale, der var vel ordnet og klar. . . . Og selv når han talte tørrest, mærkedes den bundne varme neden under. Her var en mand, som talte, fordi han troede, og inderlig gerne vilde give sin tro det bedste vidnesbyrd, han formåede. Der var noget smukt og harmonisk over hans fremtræden. . . .« Han var tilige en meget frisindet mand, hvad der også mærkedes i »Dansk Kirketidende«, som han redigerede. Under sit billede satte han det vers:

Herren, som står ved styret,
trænger ej lods eller tolt,
trælle han aldrig har hyret,
men kun frivillige folk.

Det var i øvrigt ikke blot i kirken, den borupske kreds mødtes med Brandt. Den formåede ham til en vinter igennem en gang om ugen at holde foredrag i sit hjem om Grundtvigs »Kristenhedens Syvstjerne«. Og også efter den tid holdt Brandt en gang om ugen åbent hus, hvor mange unge mødtes. Brandt selv havde en stor børneflokk, og en af den borupske kreds, Frits Rønning, blev forlovet og siden gift med datteren Ingeborg.

Et andet åndeligt arnested for de fleste i kredsen blev Ryslinge. Der var Vilhelm Birkedal i 1865 blevet afskediget, men havde fortsat sin gerning i den menighed, der samledes om ham, fra 1868 som valgmenighedspræst. I valgmenighedens præstebolig, »Kirkely«, kom navnlig de fynske medlemmer af den her omtalte kreds i ferierne. Også Karl Povlsen, der under en åndelig krise havde henvendt sig til Birkedal, blev indbudt til at komme til Ryslinge i en ferie og var derved blevet knyttet til sønnen Uffe og til hans hjem. Også broderen Alfred droges

med ind. Sofus Balslev, der blev Birkedals svigersøn, skriver om indtryk fra Ryslinge: »Hvad der fra senere tid også står for mig som uforglemmeligt og som noget, der blev af den største betydning for hele min udvikling, er kirken i Kirkely. Den hyggelige Nazarethkirke med det dejlige alterbillede af hjemmet i Nazareth ligger lige ved præstegården. Når så søndag formiddag kom, rullede vogn efter vogn ind i gården fra alle Fyns egne, og kirken fyldtes til sidste plads af lyttende skarer, og så Birkedals prædiken, hvori han kunde lægge hele sit varme hjerte, hvor var det ikke betagende for mig og alle os unge. I Vartov og i Ryslinge har jeg lært, hvad en menighed og en menighedsforkyndelse vil sige, og kristendommen har der mødt mig som en livsmagt, der som alt liv kundgør sig selv ved sin nærværelse.«

Foruden Brandt og Birkedal kan vist også Hostrup nævnes som en af de prædikanter, der fik betydning for denne ungdomskreds. Det hændte, at de kom ud til Hillerød, hvor Hostrup førte sin jævne og stilfærdige tale i den prangende slotskirke. Brücker nævner i al fald en sådan udflugt, og Karl Povlsen, der talte ved Hostrups jordefærd, gør også indtryk af at have kendt ham som prædikant. Især måtte de drages af Hostrups frisind og hans sans for det nye i tiden.

Men også andre end de her nævnte grundtvigske præster kom til at øve indflydelse på kredsens åndelige udvikling. En af disse indflydelser udgik fra den teologiske kandidat, senere valgmenighedspræst Frederik Jungersen (1836–1911). Flere af kredsen havde vel først truffet ham ved nogle møder, som i vinteren 1872–73 holdtes i Gotfred Rodes hjem. Rønning fortæller, at han og hans fætter i sommeren 1872 tilfældig havde truffet Gotfred Rode og hans hustru, Orla Lehmanns datter, på Himmelbjerget, og at de siden sammen med nogle andre studenter var blevet indbudt til sammenkomster i en snæver kreds i Rodes hjem til drøftelse af tidens spørgsmål. Blandt de ældre, som var til stede, var, siger Rønning, cand. theol. Jungersen den første aften midtpunktet, skønt den, der vakte mest opsigt, var en ung nordmand Vullum, der skulde få en tragisk betydning for Gotfred Rodes ægteskab.

I foråret 1873 holdt Jungersen så på Borchs Kollegium ti foredrag om dansk protestantisme ved Søren Kierkegård, N. F. S. Grundtvig og Rasmus Nielsen. Disse foredrag virkede som et frisk og befriende pust

iblandt grundtvigianerne. Og de fik stor betydning for den borupske kreds. Også Brücker, der først et par år senere gik over fra polyteknik til teologi, overværede dem.

Jungersen stillede sig i et frit forhold over for bibelen og søgte at lede de friggørende strømninger, der var udgået fra de tre nævnte personer, ind i tilhørernes sind. Med Søren Kierkegaard og Rasmus Nielsen satte han et skarpt skel mellem troens og videnskabens tanker. Men især fremhævede han Grundtvigs lære om skriften som udtryk for en fraværende ånd, men ordet som udtryk for og bærer af en nærværende og priste ham for, at »han drager samfundskredsens betydning frem, vender sin tale til folket og retter sit arbejde på at opleve det folkelige, som han i det kristelige vender sig ikke til den enkelte, men til menigheden.«

Om det indtryk, disse foredrag gjorde, siger Brücker: »For mig havde det, skønt jeg vel ikke forstod så meget deraf, stor betydning at lytte til disse foredrag, der blev holdt med dyb overbevisning. Jungersen var den gang en mand med stærk fremdrift, fri for fordomme, og hans personlighed gjorde stærkt indtryk af noget samlet og sluttet – et udmærket menneske at møde for en ung.«

Men, vilde man spørge, udgik der da ingen åndspåvirkning fra universitetet til denne ungdomskreds? De syv af de ti var fra først af teologiske studenter, og dertil kom i slutningen af 70'erne Brücker. Men man får ikke indtryk af, at der har været synderligt at hente i det teologiske auditorium. Dog omtaler Karl Povlsen med nogen anerkendelse to af de teologiske professorer. Den ene var H. N. Clausen, om hvem man siger, at der var en velgørende klarhed og orden i hans exegetiske foredrag, den anden den kirkehistoriske professor Fr. Hammerich, hvem han er taknemmelig for hans personskildringer. »Der var skønhed og poesi over hans fremstilling af Augustin, Frants af Assisi, Luther og andre af kirkens stormænd, de blev som levende for os.« Men gennemgående stillede medlemmerne af denne kreds sig meget kritisk til de teologiske professorer og teologien i det hele.

Så var der dog noget mere at hente i det filosofiske fakultet. De professorer i filosofi, som de havde at gøre med til den såkaldte anden eksamen, var Hans Brøchner (1820–1875) og Rasmus Nielsen (1809–1884). Om de to skriver Balslev: »Brøchner, en meget brystsvag mand, kunde kun tale langsomt og dæmpet, men så var der heller ikke et over-

flødigt ord i hans foredrag, jeg kunde omtrent nedskrive hans forelæsninger ordret, og alt det sagte skulde læses og forstås, om man skulde kunne klare sig. Brøchner var en meget smuk mand med fine ædle træk, men døden stod allerede tegnet på hans blege pande. R. Nielsen var sprudlende veltalende, vittig og åndrig, at nedskrive hans foredrag var en umulighed, han ønskede det heller ikke, det var såre lidt af positivt stof, han gav, men hans foredrag gik ud på at sætte tankerne i bevægelse og vække sansen for problemerne.«

Rasmus Nielsen fik også stor betydning for den borupske kreds ud over den tid, da de læste til anden eksamen. Han holdt offentlige populære forelæsninger, hvori han behandlede meget forskellige emner. Og af disse var de her omtalte unge meget optaget. Her blev de befæstet i den kierkegård-nielsenske dualisme, tanken om, at troens og videns verden er adskilte områder, der aldrig kan komme i konflikt med hinanden, fordi de har deres rod i helt forskellige sider af den menneskelige natur. Det var en opfattelse, som var blevet stærkt angrebet, bl. a. af Georg Brandes, men for de unge af den borupske kreds blev den et forløsende ord, der hjalp dem til at finde sig til rette i livet. De rasmusnielsenske udtryk flød let fra deres læber både i alvor og spøg.

Skønt de unge, som hørte til denne kreds, således skyldte de ældre meget, var der dog senere i livet enighed blandt dem om, at den indbyrdes afslibning og påvirkning mellem dem havde haft nok så stor betydning for dem. Hvordan netop disse ti fandt sammen, kan jeg ikke i enkeltheder gøre rede for. De fem kendte jo hinanden fra latinskolen i Odense. Det er allerede nævnt, hvordan Karl Povlsen og gennem ham broderen Alfred gennem Ryslinge kom i forbindelse med Fynboerne. Borup og Mygind kan de andre have truffet ved forelæsninger. Og Brückner, som først 1876 gik over fra det polytekniske til det teologiske studium, blev allerede, inden dette skete, draget med ind gennem Borup. I øvrigt hørte der i studentertiden foruden de ti enkelte andre til, således Alfred Ipsen, den senere forfatter, der var student fra Randers lærde skole. Men han gled ud, da han brød med kristendommen. Og det var kun de ti, der blev så nær sammenknyttet, at de også op igennem 80'erne og den første del af 90'erne vedblev at holde sammen.

De fleste af dem havde allerede en tidlang plejet samkvem, inden de

den 16. februar 1874 dannede en forening, der ikke havde noget specielt navn, men af medlemmerne omtaltes som »foreningen« eller undertiden som »banden«. Brücker var ikke med fra først af, men kom med, inden et år var gået.

Ligesom foreningen ikke havde noget navn, havde den heller ikke nogen formel organisation. Men det var dog Johan Borup, der, skønt han var den yngste, blev betragtet som formand eller »Forpeter«, som de sagde. Brücker siger i den sammenhæng om Borup, at »han var med sin lidenskabelige iver en stadig urovækker, han holdt sansen åben for de store spørgsmål. Og han aflurede de enkelte deres ejendommelighed, så han forstod, hvad hver især kunde give og fik dem så også til at give det.« Desuden førte han an i modstand mod al teologisk snæverhed. Efter Balslev var han »den moderne ånd, klar, fin og gerne noget forud for os andre i intellektuel forståelse af tidens spørgsmål.«

Men også hver af de andre havde deres særlige bidrag at yde til fællesskabet. Karl Povlsen var den mest poetiske; det viste sig mindre i de oftest lystige viser, som han skrev til sammenkomsterne, end i de taler, han holdt; hans vågne iagttagelsessans og hans bevægede sind gav sig udtryk i de stemningsfulde billeder, som hans ord indeholdt. Hans kontubernal på Regensen Wilhelm Hansen udmærkede sig som spasmager. Han var i modsætning til den noget tunge Karl Povlsen et hurtigt hoved, som i en fart kunde tilegne sig, om ikke altid helt fordøje, nye tanker og synspunkter. Men han var især ustyrlig vittig; hans taler vrimlede af lystige indfald. Over for udenforstående kunde disse indfald undertiden virke noget chokerende, som da han engang fortalte en ældre dame, at han var blevet bademester på en kvindebadeanstalt.

Til de mere tungt bevæbnede hørte Rønning og Alfred Povlsen, skønt også de havde sans for det lystige. Rønning, der var den mest videnskabelig anlagte, kom altid med vel overvejede indlæg i forhandlingerne. Alfred Povlsen, der i modsætning til de andre ikke læste til eksamen, men var i København for gennem et frit studium at forberede sig til en højskolelærergerning, havde tilegnet sig en del viden, som de andre ikke besad, men var jo til gengæld på afstand af deres teologiske drøftelser; han var noget tilbageholdende, men når han tog ordet, vidnede hans bidrag om tænkomsomhed.

På Mygind mærkede man, skønt han tog del i kammeraternes lystig-

hed, at han var ældre og mere moden end de. »Som den gamle,« siger Balslev, »tog han . . . altid på tingene på sin egen måde, spurgte efter, hvad betydning det havde for livet; en af hans yndlingssætninger var den: »I må kunne sige det så jævnt og fatteligt, at den simpleste bondekone i et fattighus ude på landet kan fatte det.« Han var meget hjælpssom over for de andre, som ikke altid var lige godt beslået med mønt. Brücker var til at begynde med lidt uden for, hvad de andre havde sammen, men befandt sig vel i kredsen. Som den, der havde færdedes i finere kredse og engang haft en høj hat, blev han af Vilhelm Hansen kaldt »Røret«.

Uffe Birkedal og Niels Chr. Nielsen (Munkebo) var de to, som allerede fra deres hjem var bedst kendt med grundtvigsk tankegang og udtryksmåde, og det kom naturligvis frem i drøftelserne. I øvrigt var Uffe Birkedal, der havde ikke så lidt vid og lune, allerede dengang meget uligevægtig. Han var »den stadig forelskede digteryngling«, snart højt oppe i stærke stemninger, snart mørk og melankolsk, trykket af penge-sorger. Også Balslev har på sin vis bidraget til samlivet, men han forlod allerede i 1876 København.

Som antydte samledes foreningens medlemmer til møder med drøftelser af mange forskellige spørgsmål. Møderne holdtes uden for ferierne hver uge og fandt sted hos de enkelte enten på Regensen eller ude i byen. Man var ikke bange for at indlade sig på emner, som indlederen og deltagerne i debatten ikke havde synderlig kendskab til. Således fortæller Brücker, at han engang indledte om darwinismen, skønt han kun havde lidt begreb derom. Men ved møderne fulgtes alvor og gammen ad. Over for udenforstående kunde man endog blufærdigt fremhæve den gemytlige side stærkere, end det svarede til virkeligheden. Således fortælles det, at da et af foreningens medlemmer (hvem det var, er traditionen uenig om) blev spurgt af Ernst Trier om, hvad de egentlig tog sig for ved deres møder, lød svaret: Vi griner ad hinanden. Vist er det, at den gensidige afhøvling var en betydningsfuld side af deres samliv.

Ved deres møder sang de også meget, især Grundtvigs og Bjørnsons sange. Ofte begyndtes der med den nu vist lidet benyttede: Velkommen fra de døde, du gamle nornegæst. Deres sammenkomster begyndte oftest med lystighed og skæmt. Men efterhånden som tiden skred, og det blev ud på de små timer, blev samtalen mere og mere alvorlig og fortsattes

ofte på tomandshånd, når de gik hjem. Man kunde også foretage ture med hinanden til Frederiksberg have eller Søndermarken. Og mellem de enkelte medlemmer var der også uden for mødeaftenerne et livligt samkvem.

Om foreningens betydning i almindelighed har flere af medlemmerne siden udtalt sig. Balslev siger, at først da han blev optaget i denne kreds, kom hans studenterliv ind i sit rette spor; »jeg har sikkert i denne kreds ved samtaler på spadsereture, ved vore møder, når vi var på to-mands hånd, og når vi var samlede ellers, lært mere og fået rigere åndelig påvirkning end til nogen tid i mit liv.« Og Alfred Povlsen tænker på denne kreds, når han om forholdet til ungdomsvenner siger: »Hos dem møder man den forståelse og fortrolighed og den modsigelse, som man trænger til. I deres kreds foregår naturligt og bedst den opøvelse og skærpelse af evnerne og den kritiske prøvelse af tankerne, som udgør en så væsentlig del af den vordende ordførers udrustning. Navnlig er jeg den kammeratlige kreds, som jeg i min studietid tilhørte, taknemlig for den moralske støtte, den gav mig ved hele sin åbne, rene og ridderlige færd.«

At der også kunde være en fare ved alt for let at få afløb for sine tanker og hygge sig i en sådan kreds uden at træde i forhold til virkelighedens verden, derom minder en udtalelse af samme i »Sagamanden« 1882: »Der er en kraft i at være en flok, som deler med hinanden og betror sig til hinanden, men der er så også fristelse til at lade det blive herved og tilfredsstilles ved den indbyrdes forståelse. Det kan gå ud over handlekraften. Når jeg ser på Morten Pontoppidan og Falkenstjerne, som ikke har haft det rige samliv med venner i deres ungdom, som vi andre kalder det en Guds lykke at have fået lov til at leve, så kan det imidlertid ikke nægtes, at de to mænd har taget kraftigere og virksommere fat end nogen af os . . .«

Den kritik, som udfoldede sig under møderne og i samtalerne på to-mands hånd i den borupske kreds havde ikke blot været rettet mod teologerne og andre, som de anså for åndslivets fjender, men også mod mange af de ældre i den grundtvigske lejr, som de var kommet til at tilhøre. Det skulde nu vise sig, om kredsens medlemmer ude i livet kunde bidrage til at forfriske og forny det grundtvigske åndsliv.

De 25 år, der forløb, fra medlemmerne i den borupske kreds var blevet studenter, til de alle havde opnået det embede eller den stilling, hvori de skulde blive til deres død eller afskedigelse, tidsrummet fra begyndelsen af 70'erne til midten af 90'erne, var en af de mest udprægede fredsperioder i verdenshistorien. Det var egentlig kun på Balkan og på de engelske og franske kolonirigers grænser, at væbnede konflikter fandt sted. Økonomisk var tidsrummet mere uensartet. Efter et eksempeløst opsving i begyndelsen af 70'erne fulgte i de fleste lande kriser og en langvarig depression, der først i slutningen af 90'erne afløstes af fornyet prisopgang og en febrilsk foretagsomhed. Men alligevel udviklede både industrien og samfærdselsmidlerne sig stærkt i hele perioden, og navnlig gjorde Tyskland og især Amerika efterhånden indgreb i Englands stilling som »verdens værksted«.

Her i Danmark var det den tid, da der fandt en fuldstændig omlægning af vort hovederhverv, landbruget, sted. Efter at kornpriserne havde nået et højdepunkt i 1873 og atter efter nogle mellemliggende dårligere år i 1880, gjorde i løbet af 80'erne den oversøiske konkurrence fra Amerika sig stærkt gældende, så det direkte kornsalg ophørte at være rentabelt. Men så gik de danske landmænd, sammensluttede gennem andelsbevægelsen, over til produktion af smør og flæsk, for hvilke artikler der var et stadig voksende frit marked i England. I de øvrige erhverv, af hvilke fabriksindustrien havde haft sit gennembrud først i 70'erne, var der, skønt også her hos os den langvarige depression mærkedes, i det hele og store fremgang, og de moderne samfærdselsmidler bredte sig. I byerne tog fagforeningsbevægelsen fart i slutningen af 80'erne.

På det åndelige område var der vel ikke i Danmark selv sådanne digtere som i begyndelsen af århundredet. Men til gengæld øvede de

store nordmænd, Ibsen, Bjørnson og Jonas Lie, en stor indflydelse, og deres nye bøger imødesås med spænding. Desuden blev der i næsten alle fag gjort et betydeligt videnskabeligt arbejde. Og på landet udfoldede højskolebevægelsen og det frie menighedsliv sig kraftigt i disse år, ligesom Indre Mission under den kampglade og djærve Vilhelm Becks ledelse vandt mange tilhængere. I København blev der gjort et enkelt højskoleforsøg. Men ellers var bestræbelserne for folkeoplysning dog mest overladt til Studentersamfundet, stiftet 1882, der var stærkt påvirket af Georg Brandes.

Kun på eet område var der i denne tid ligefrem stilstand eller tilbagegang. Det var det politiske. 1875 blev J. B. S. Estrup konseilspræsident, og sammen med andre godsejere og højkonervative holdt han sig ved magten i næsten 20 år, skønt hans modstandere, venstre og senere også et begyndende socialdemokrati, havde et voksende flertal i folketinget. I omtrent den sidste halvdel af sin regeringstid styrede Estrup ved hjælp af provisoriske finanslove, uden at oppositionen i folketinget, der var splittet i en række hyppigt skiftende grupper, formåede at stille noget op derimod.

Det var i denne tid, medlemmerne af den borupske kreds trådte ud i livet og efterhånden fandt sig det virkefelt, hvori de hovedsagelig skulde nedlægge deres arbejde.

Den, der først blev færdig med sit universitetsstudium, var *Rønning*. Han blev magister i nordisk litteratur og sprog i juni 1875. Vinteren derefter tilbragte han tildels i Norge, hvor han fulgte foredragene på Christopher Bruuns højskole »Vonheim« og fik stærke indtryk af Bjørnson, som boede lige derved. Fra foråret 1876 måtte han så i trøjen og slap først igen fri i efteråret 1877. Da han så skulde til at se sig om efter et arbejde, blev han indfanget af Gotfred Rode. Denne havde i 1874 begyndt et højskolearbejde på sit landsted Skovgård i Ordrup ved København. I de første år var også Frederik Jungersen knyttet til skolen. På det tidspunkt, da Rønning blev lærer på skolen, var Gotfred Rode blevet en ensom og nedbrudt mand; hans hustru havde forladt ham og var draget med den før nævnte Vullum til Norge.

Om sit arbejde på Skovgård siger Rønning: »Det var en tiltalende gerning at virke som lærer for den kreds af unge, der søgte skolen, og

samarbejdet med dens leder var frit og tiltalende. Og dog var det, som manglede der noget . . . *Nu* står det for mig, som om det, der manglede, var den egentlige »feststemning«. Det lå ikke i Rodes natur at sprede feststemning om sig, og *hun*, som havde haft noget af den evne, hun var borte.« Heller ikke Rønning selv har vist, skønt han havde langt mere lune, end man straks lagde mærke til, kunnet fremkalde feststemning blandt de unge.

Det egentlige højskolearbejde på Skovgård ophørte ved Rodes død i 1878. Men Rønning blev der et år længere for at undervise ved et særligt studenterkursus, som havde været knyttet dertil. Så måtte han søge anden lærergerning i København. Men han blev i al den tid, han kunde afse dertil, optaget af sine videnskabelige interesser. Som forberedelse til at skrive en doktordisputats rejste han i 1880 til England og studerede oldengelsk. Efter sin hjemkomst arbejdede han videre, men blev afbrudt af en langvarig sygdom. Først i 1883 kunde han færdiggøre og forsvare sin afhandling om Beowulfskvadet. Samme år stod hans bryllup med Ingeborg Brandt. Ved siden af sin lærergerning gennem mange år ved forskellige skoler arbejdede han på at virkeliggøre sin kongstanke: at skildre dansk åndslivs og særlig det grundtvigske åndslivs historie i det 19. århundrede. Men grundig som han var, syntes han først, han som baggrund måtte behandle åndslivet i slutningen af det 18. århundrede, og han skrev derfor i løbet af 80'erne og 90'erne sit store værk om rationalismens tidsalder.

Af teologerne var det *Sofus Balslev*, der først kunde tage sin embedseksamen, nemlig i januar 1876. Trods kammeratlivet havde han i al fald den sidste tid hængt godt i og fik da også en ret pæn første karakter. Efter at være blevet fejret med et sold i foreningen drog han hjem til Fyn og blev snart efter forlovet med Nanna Birkedal. Også han måtte aftjene sin værnepligt og lå i Kastellet sammen med Københavnerne, men fik hverken af deres tankegang eller hærens ånd noget tiltalende indtryk. Da han efter et halvt års tjeneste blev hjempermitteret, blev han i vinteren 1876–77 lærer ved Grundtvigs Højskole, men denne lærergerning kalder han »en af mit livs største fejltagelser.«

Næste efterår fulgte han så i sine fædres spor som præst. Foreløbig blev han kapellan for Jelling og Hover menigheder i Ribe stift, han skulde tillige undervise ved seminariet. Skønt indtægterne kun var små

og boligen dukkeagtig, var det et godt sted at være for en ung præst. I Jelling havde i mange år H. J. M. Svendsen, en af Grundtvigs betydeligste disciple, virket. Han var død 1872, men havde sat sig dybe spor i befolkningen, og hans efterfølger Jens Kristian Madsen var også en betydelig personlighed og prædikant. Balslev skriver: »Jeg har ikke truffet nogen landsby, der sådan som Jelling ejede en omtrent ensartet befolkning af kraftige bondeskikkelser med en sund og god dansk natur, og som næsten alle bar præg af en stor overlegen mands påvirkning (Svendsen). Og gudstjenesten søndag formiddag, når Madsen prædikede, var så fyldig og klangfuld, som jeg ikke har funden den i nogen anden sognekirke«. Mens Balslev var her, kunde han i 1878 hjemføre sin brud.

Længe varede det dog ikke, før han brød op derfra og i slutningen af 1880 blev sognepræst i Dejbjerg og Hanning mellem Ringkøbing og Skern. Han kom til en forfalden og fugtig præstegård, men fik den snart sat i god stand. De åndelige vanskeligheder, som især forvoldtes af de såkaldte »Bornholmere«, en sektagtig bevægelse, tog han mere fornuftigt på end sin forgænger, der i tide og utide havde skældt på dem. Han fik i det hele en god og påskønnet gerning her i en årrække, og at der også tiltroedes ham forstand på praktiske ting, viste sig i, at han blev valgt ind i sognerådet og mod slutningen af sin gerning dør i amtsrådet for Ringkøbing amt. Men det var et hårdt slag for ham, da hans hustru døde i 1886.

Karl Povlsen, der var blevet student før de andre, var længe om at gøre sig færdig ved universitetet. Dels arbejdede han tungt, dels blev han sinket ved sygdom og sjælelig depression. En tidlang forlod han helt København og opholdt sig hos sin fader i Randers. Men omsider blev han da teologisk kandidat med anden karakter i januar 1877. Om sommeren derefter måtte også han aftjene sin værnepligt, hvad der ikke straks behagede ham; men i sine erindringer omtaler han trods nogen kritik soldatertiden med tilfredshed; han udmærkede sig bl. a. som en dygtig skytte.

I efteråret 1877 drog han til Gedved private seminarium ved Horsens. Han skulde som religionslærer gennemgå Skat Rørdams »Den kristelige lære« med seminaristerne, et arbejde, som ikke rigtig huede

ham; men han var glad ved uden for skolearbejdet at holde opbyggelige foredrag om søndagen eller prædike i den nærliggende Østbirk kirke. Han blev i Gedved i halvandet år, og mens han var der, blev han ved juletid 1878 gift med Marie Jacobsen, hvis fader var købmand i Randers. De rykkede ind i en lille bolig »Hytten« i Gedved, men kom kun til at bo der i fire måneder. Så fik Karl Povlsen en indtrængende opfordring til at komme til Randers og være kapellan hos den gamle pastor Pontoppidan, der var syg og måtte have en medhjælper. Da imidlertid pastor Pontoppidan døde, inden Karl Povlsens udnævnelse gik i orden, stod denne ledig på torvet, men slog sig foreløbig igennem derved, at menigheden gav ham løn for at holde nogle kirkehistoriske foredrag og prædike hver søndag aften i det gamle helligåndshus. Samtidig søgte han embede.

I slutningen af 1879 blev han da kapellan hos sognepræsten i Tørring og Heldum ved Lemvig. Det var et godt sted at være præst. Gladest var han ved menighedslivet i annekskirken Heldum; han skriver derom: »Her samledes hver søndag en flok af stilfærdige, dybtstående vestjyder fra nær og fjern, fra 12–13 sogne. Det tog måske lidt tid, inden man kom dem rigtig nær; men havde man vundet deres tillid, var de tro som guld og viste sig ofte i besiddelse af en hjertets dannelse, en finhed i følelse og tænkemåde, som jeg ikke har fundet større i andre samfundslag hos højt kultiverede mennesker.« I hovedsognets kirke, Tørring, var menigheden anderledes; den bestod af sognets egne folk, og de var ikke så sammenknyttede i et menighedsliv.

Blandt disse mennesker tilbragte Karl Povlsen tre gode år, indtil han i 1883 blev Birkedals medhjælper og siden hans efterfølger som præst for Ryslinge valgmenighed. –

Broderen *Alfred Povlsen* drev et frit studium som forberedelse til en lærergerning, helst i højskolens tjeneste. Men efter fem års ophold i København skulde han se at komme ind i en eller anden stilling. Han var tilmed blevet forlovet med en enke Hedeveg Thygesen Jork, født Just, der havde været gift med en læge. Hun var adskilligt ældre end han, f. 1835, og havde en søn af første ægteskab. Foreløbig måtte han en tid undervise ved en realskole i Lyngby. Han tænkte på selv at oprette en børneskole i København, men der meldte sig, som broderen vittigt bemærkede, kun to elever fordelt på tre klasser.

Men 1877 opfordrede kaptajn Jørgen la Cour, forstander for landboskolen i Lyngby Alfred Povlsen til at blive lærer ved hans skole, der havde en højskoleafdeling, og dette tilbud tog han imod. 1878 giftede han sig. Ved skolen i Lyngby blev han i 7 år. Men foreningen af højskole og fagskole tilfredsstillede ham ikke rigtig. Han skriver derom 1880: »Den historiske undervisning på skolen er hovedsagelig i mine hænder. . . . Desuden har jeg dansk litteraturhistorie i folkehøjskolen og geografi i landboskolen og endelig en del arbejde ved de praktiske øvelser. . . . Min anskuelse af folkehøjskolen er som i gamle dage. Historien bør være overmægtig, undervisningens midtpunkt; alle andre fag at betragte som god og nyttig sysselsættelse, mere end som egentlige lærdomsfag. – Den erfaring har jeg bl. a. gjort her, at skal der f. eks. i naturfagene gøres et ordentligt arbejde og virkelig læres noget af betydning i løbet af 6 måneder, så står åndslivet i stampe så længe, og hvor det endnu ikke er brudt frem, der vækkes det vanskeligt. Anden opsøger aldrig folk, som har travlt . . . Det første år herude var det pinligste, jeg har levet; ti da tvivlede jeg hver dag om min ret til at arbejde i højskolens tjeneste. Men da så første hold rejste, følte jeg, at de tog noget med, som kom deres hjerter ved, og det, som jeg hver dag havde trængt til at møde, når jeg talte, det kom nu stærkere, end jeg havde ventet. Siden har jeg bedre lært ikke at begære mere hos mine tilhørere end et velvilligt sind og et så åbent øre, som følger dermed.«

Men skønt han således efterhånden havde fundet sig bedre til rette og satte megen pris på la Cour, var det ham en tilfredsstillelse, da han i 1884 fik tilbudt og overtog stillingen som forstander for Ryslinge højskole. Dermed begyndte hans egentlige livsgerning.

Vilhelm Hansen blev teologiske kandidat i juni 1877 og opnåede første karakter. I september samme år forlovede han sig med Jutta Brodersen, datter af distriktslæge Brodersen i Randers. I nogle måneder af den følgende vinter forsøgte han sig som huslærer hos en præst på Lolland, men følte sig uskikket til den gerning og blev derfor glad, da et brev fra Karl Povlsen kaldte ham til Gedved, hvor han en kortere tid holdt foredrag om Englands historie og religionshistorie. Efter militærtjeneste i sommeren 1878 og gerning som medhjælper hos en sognepræst i Jylland fik han i 1879 sin første mere selvstændige præstegerning som kapellan i Barløse på Fyn. Omtrent samtidig blev han gift.

Til Barløse var det grundtvigske røre ikke nået; men Vilhelm Hansen kom til at sætte megen pris på enkelte, som var grebet af den gamle fynske vækkelse. Om en af dem, en gammel mand skriver han: »Det var en kærnekristen, mild og lys, god og glad, med et Guds fred på panden, som jeg har set hos få mennesker. Han kom så ærligt og frit til mig for at høre, om det var sandt, jeg var grundtvigianer. Det havde han hørt var ikke godt; »men jeg kan fornemme af Deres forkyndelse«, føjede han til, »at De tror det samme salige evangelium og bekender den samme dåbens pagt som jeg, derfor kommer jeg til Dem«. Det er en velsignelse at mødes med et sådant glad Guds barn.«

Tiden i Barløse blev dog ikke lang. I sommeren 1880 blev han kaldskapellan i Vesterborg og Birket på Lolland, hvor han mødte megen velvillie, men kunde finde den åndelige jordbund noget tør. Men heller ikke der skulde han blive ret længe. I efteråret 1882 blev han udnævnt til sognepræst i Gødvad og Balle ved Silkeborg. Der var der en kreds, som sluttede sig til den grundtvigske bevægelse, og som han kom til at stå nær. Men det generede ham, at der var en stor del af sognets beboere, som havde et andet livssyn, og som han ikke kunde være noget for. Det blev medvirkende til, at han i 1884 tog imod en opfordring til at blive præst for den nydannede Balle valgmenighed ved Vejle.

Vilhelm Hansens klassekammerat fra Odense *Uffe Birkedal* var som allerede antydnet et ustadigt og uroligt hoved og bestemt til en noget uregelmæssig løbebane. Men foreløbig afveg hans livsgang ikke fra andre teologers. Efter at have taget teologisk embedseksamen med anden karakter i januar 1877 var han et år huslærer. Men i foråret 1878 blev han kapellan hos sognepræsten for Stadager og Nørre Kirkeby på Falster. Og samme år giftede han sig med Louise Nyegård, datter af sognepræst C. S. Nyegård. I slutningen af året 1879 blev han sognepræst i Brande vest for Vejle på den jyske hede. Om forholdene i Brande skriver han: »At nær ved kirke stander kro det sagtens kan sig føje – og det føjer sig selvsagt des bedre, hvor befolkningen er tynd og afstandene til kirkebyen lange. Kirkebesøget bliver da (lejlighedsårsag) til krobesøg, hvilket i sig selv er såre uskyldigt. Men krobesøget bliver da en ny (lejlighedsårsag) til diverse omgange og omgangene til fuldskab, fuldskaben til slagsmål og anden stim og skrål på gaden. Hvis årsag der er kamp på kniven mellem kirke og kro. . . Her er ellers

rant at være: levende folk og en ikke så lille flok at tale til, selv om man ikke vil regne den ualmindelig stærke kirkegang, der som sagt har sin store skyggeside.« Til denne beskrivelse har fru Louise Birkedal i »Sagamanden« føjet en lyrisk lovsang over livet på heden.

I Brande tilbragte Uffe Birkedal fem gode år. Men allerede da udviklede den døvhed sig, som siden i livet skulde blive ham en så alvorlig hindring. I slutningen af 1884 blev han sognepræst til St. Catharinæ kirke i Ribe. Han var da allerede så døv, at Franz v. Jessen, der hørte til hans første konfirmandhold, skriver, at hans undervisning led stærkt derunder. I Ribe udviklede der sig også hos ham en stedse mere kritisk holdning over for folkekirken og dens gejstlighed.

Den tredie af odensestudenterne fra 1871, som vi her har at gøre med, Niels Kristian Nielsen, der 1879 fik bevilling til at føre navnet *Munkebo*, blev kandidat i januar 1878 med anden karakter. Efter en kort tid som huslærer og journalist og efter at have aftjent sin værnepligt ved intendanturen var han medhjælper hos en præst, som han så dårligt kunde spændes med, at han hurtig blev sendt bort, og i slutningen af 1879 opholdt han sig i København. Efter igen en kort tid at have været uordineret medhjælper udnævntes han i marts 1880 til sognepræst i Tjørring og Snejbjerg ved Herning. Samme år ægtede han Magda(lene) Borup i København, hvor hendes fader var snedker.

Om forholdene i sognene skriver han i 1881: »Jeg lytter gerne efter røster, der lyder på fortsættelse af den *lutherske* og *grundtvigske* reformation, når de er ægte, men jeg kan kun deltage som opmærksom tilhører, fordi det er ganske andre krav, der stilles til mig her; kan jeg kun så småt fortsætte det *lutherske*, som her har sat sig fast i konkordieformelen, så vilde det være store ting, længere kan der ikke her være tanker om at komme; her må vi tilbage til 1517; når vi først dertil, tager vi et århundrede pr. dag.« Forholdene synes i det hele at have været stive og gammeldags. Og Munkebo følte det som en betydelig forbedring, da han i 1883 blev sognepræst for Lem og Vejby i Salling. Dér havde der før ham været grundtvigske præster; hans forgænger var J. H. Monrad, senere ved Marmorkirken i København. I november 1883 skriver Munkebo: »Det kendes, at her har været flinke præster før; søndagslivet i kirkerne med salmesangen og fællesskabet er vistnok bedre her end i mange andre landsbykirker med undtagelse af valg-

menighederne, og de bedste folk her er i god forstand rigtige præstevener.« Her forblev Munkebo i en lang årrække til midt i 90'erne.

Den ældste af hele flokken, *Frederik Mygind*, tog sin teologiske embedseksamen i januar 1877 med første karakter. Derefter tilbragte han en måned på Vallekilde højskole, hvortil han havde tilknytning både gennem Johan Borup og gennem sin kæreste, Johanne Marstrand, hvis kusine Julie Marstrand i 1876 var blevet gift med Ernst Trier.

Det må her være stedet til lidt nærmere at omtale et hjem i København, der ved siden af pastor Brandts og Johan Borups bedsteforældres hjem fik stor betydning for de fleste i kredsen. Det var hos fru Mathilde Marstrand, der i 1863 havde mistet sin mand, værktøjsfabrikant Theodor Marstrand. Hun havde i nogle år boet sammen med en svoger på Fredsholm ved Helsingør. Men 1872 havde hun fået sit eget hjem i Istedgade i København. Hun havde fem sønner og to døtre. Hos hende og senere hos den ældste søn, Jacob Marstrand, der 1874 havde overtaget en bagerforretning på Købmagergade, kom medlemmerne af den borupske kreds meget, og begge døtrene fandt deres mænd iblandt dem.

Mygind var den eneste af hele kredsen, der en tid blev præst i København. I foråret 1877 blev han opfordret til at være medhjælper hos den kendte grundtvigske præst P. A. Fenger ved Vor Frelzers kirke på Christianshavn. Han tog imod opfordringen og var i begyndelsen også glad ved stillingen. Men da Fenger var død i februar 1878, og indtil hans efterfølger tiltrådte i midten af 1880, blev arbejdet næsten uoverkommeligt for Mygind. Han skriver derom: »Jeg skulde gøre en københavnsk sognepræsts arbejde – sammen med en del skoletimer – og det liv varede i over 2 år . . . så at alt mit arbejde måtte blive forjaget. Jeg måtte hver søndag stå på prædikestolen i Vor Frelzers kirke med grumme ringe forberedelse, tit uden at jeg søndag morgen havde fundet noget.«

Omsider blev han i efteråret 1880 beskikket til kapellan i Kallehave i Sydsjælland. Samtidig blev han gift. Han finder befolkningen i sognet meget venlig sindet mod kristendom og præster, men savner et levende kristenliv. I øvrigt blev hans tid der kun kort. Allerede i marts 1882 udnævntes han til sognepræst for Hodde og Tistrup ved Varde. Der lærte han at sætte pris på den vestjyske befolkning med dens selvstæn-

dighed og åndelige sans, og han fik dér en frugtbar præstegerning helt op til midten af halvfemserne.

Sidst af alle blev *Valdemar Brücker* færdig med sit universitetsstudium, først i slutningen af 1875 bestemte han sig for teologien. Han har selv fortalt, at beslutningen blev taget, da han dvælede ved en vens kiste. Forældrene blev naturligvis kede af dette omslag, men understøttede ham dog fremdeles. Efter sit eget udsagn gjorde han heller ikke meget ved teologien, skønt han i et par perioder var nogenlunde flittig. Men i januar 1880 kunde han gå op til embedseksamen og hentede sig, takket være sin ret store modenhed, der især gjorde sig gældende i de skriftlige opgaver, en første karakter. 1877 var han blevet forlovet med den anden af døtrene i det marstrandske hjem, Inger Marie Marstrand.

Kort før sin teologiske embedseksamen var Brücker i et selskab sammen med en mand fra Koldingegnen, gårdejer Henrik Henriksen fra Starup. I Starup og annekssognet Vester Nebel havde de en gammel sognepræst S. W. Blicher, der allerede længe havde holdt kapellan og nu søgte en ny. En kreds i sognene vilde gerne have en grundtvigsk kapellan, og da nu Henrik Henriksen fik at vide, at Brücker snart blev kandidat, fik han og en anden gårdejer fra Starup, Peter Jørgensen, der var landstingsmand, udvirket, at Blicher tog Brücker til sin kapellan. I marts 1880 kom Brücker til Starup, hvor han foreløbig kom til at bo i præstegården. Egnen var ham ikke helt ukendt. I en sommerferie 1876 havde han været i Dons mølle og andre steder der omkring. Da han gerne snart vilde giftes, blev der bygget en kapellanbolig til ham i Starup. Og i september 1880 stod brylluppet i København.

Men allerede forinden havde den nye præst begyndt at vække forargelse hos nogle. Nogen uvilje fremkaldte det vel, at han kun plejede omgang med nogle enkelte familier, som han følte sig samstemt med, og ellers kun kom, når han udtrykkelig blev kaldet. En del forargedes over, at han brugte enkelte noget afvigende udtryk i trosbekendelsen. Og i det hele fandt mange, at der var noget udfordrende i hans optræden. Så allerede i hans første kapellanår blev der klaget til provst og biskop, hvad der dog ikke kom noget ud af. I »Kolding Avis« blev der, da han efter sit bryllup flyttede ind i kapellanboligen, rettet et hvast angreb på ham. En tid stillede også nabopræsterne sig ret skeptiske

over for ham. Men efter at han ved et præstekonvent og ved et forhandlingsmøde hjemme havde gjort rede for sit standpunkt, blev i al fald de grundtvigske præster i egnen ham venligt sindede.

Selv skriver han om stillingen i sognet i august 1880: »Som jeg skyes af pietisterne (man var bl. a. forarget over, at han dansede), afskyes jeg af dem, der i den politiske tid var højremænd; de grundtvigske folk, som er her i hovedsognet, var nemlig alle venstremænd . . . Disse folk, som tog imod mig, og af hvis fortællinger om, hvordan de trængte til en grundtvigsk præst, og hvordan de var kørt til nabokirkerne, jeg lod mig dåre, disse folk er nu langt fra at være solide, de har fået munden på gang om politik og snakker nu med samme ligefremhed om åndelige sager, de »er med« på alle punkter. Men det er dog tåleligt at have med dem at gøre . . . og desuden er her rigtig solide folk, om end kun få . . . Men så er desuden i Nebel en kreds på ca. 40, en ung lidet oplyst, men fremadstræbende og samlevet kreds, hvis hovedmand er Jørgen Ravn.«

Da Brücker i øvrigt fik hele sin livsgerning på samme sted og i den samme kreds, skal hans liv og virken behandles under eet i et senere kapitel.

Således var de ni af de ti inden for den borupske kreds i begyndelsen af 80'erne kommet godt i gang på deres livsbane. I begyndelsen af 1883 var de syv af dem præster i Jylland syd for Limfjorden, medens Rønning drev lærervirksomhed og videnskabelig forskning i København, og Alfred Povlsen var højskolelærer i Lyngby. Alle disse 9 blev i løbet af nogle få år gift, og de fleste var på det tidspunkt fædre. Kun hovedet for deres forening, *Johan Borup*, dannede en undtagelse. Han ernærede sig som timelærer, men havde endnu ikke rigtig fundet sit virkefelt. Og helt op igennem 80'erne levede han som ungkarl.

Han blev teologisk kandidat i juni 1877, men tænkte hverken dengang eller senere på at søge præstekald. Han skriver selv et par år senere: »Da jeg i sommeren 1877 havde fået min eksamen (og havde forfrisket mig på en lysttur oppe i Norge), følte jeg en stærk ulyst til at arbejde videre i de teologiske opgaver. Jeg havde trang til at komme bort fra alt dette . . . Så længe jeg har været mig selv bevidst, ved jeg, at det personlige liv har været min stadige tanke . . . Men da man nu

ikke kan arbejde med noget som dette *i al almindelighed*, så må det føres ind i en særegen undersøgelses-kreds, hvori det kan komme til at udfolde sig og vise sit værd. Men en sådan kreds er litteraturhistorien og inden for den atter den poetiske litteratur. I den poetiske litteratur mødes nøjagtigt de store livsmagter og brydes med, overvindes af eller forsones med hinanden. Netop det, der foregår i den store verden både inden i os og uden om os, kaster sit spejlbillede, forstørret, ind i den poetiske litteratur, hvor man derfor møder det selvsamme menneske med lidenskaber, sorger, glæder, angst, jubel. Der er intet studium, hvor man i den grad mødes med det menneskelige hjerte, med det personlige i mennesket, som i poesien. Derfor er det, jeg arbejder dermed.«

Men naturligvis kunde han ikke leve af blot at sætte sig ind i poetisk litteratur. Han holdt historiske foredrag, bl. a. på Skovgård højskole, hos fru Tietgen for en kreds af damer og på Døckers skole. Senere var han også en vinter knyttet til Falkenstjernes højskole, og så var han timelærer på forskellige skoler. I første halvdel af 1881 opholdt han sig i Paris for at sætte sig nøjere ind i fransk sprog og litteratur. En tid var hans fem år ældre ven Jacob Marstrand, med hvem han først var blevet fortrolig kendt på Norgesturen 1877, også dernede. I juni skrev han til denne ven et brev, hvoraf en del her skal gengives, fordi det så udmærket afspejler Borups igattagelsesevne, hans levende optaget-hed og hans springende stil.

». . . Jeg bor nu ikke længer i det skidne hotel, det blev mig for stramt, jeg er i pension hos en mad. Rouvière, en gammel, meget rar kone med to meget skikkelige aldrende døtre; item en hollandsk dame, der snakker fransk som en papegøje, der er henrykt over sin egen dygtighed, en norsk guvernante og en amerikansk læge, som ikke taler fransk. Da han amerikaneren ofte ikke er hjemme, er jeg ene hane i kurven. Men jeg sætter ingen pris på det, for der er ingen af damerne, der sætter mig i humør. Så tier jeg stille og skumler. Men de kan vist ikke begribe den pludselige forandring, som foregik med mig siden de første dage; for da var jeg meget underholdende formedelst to nydelige engelske damer, som var mine naboer ved bordet. Især den ene var rigtig sød, jeg snakkede naturligvis ikke til andre, da hun sad ved siden af mig. Her var for resten en ung hollandsk frue den første aften, og hun og jeg blev gode venner, så jeg fulgte hende til omnibussen om

aftenen. Hun er en kusine af huset her, men jeg har desværre ikke set hende siden. Og nu da mine engelske veninder er rejst, og jeg er forkølet og sidder og fryser med overfrakke og rejsetæppe, finder jeg verden øde, tom og mørk. . . .

Sammen med Viggo Pedersen har jeg turet en del. Ned ad Seinen til St. Cloud, en yndig tur, træerne hælder helt ud over vandet, og skrænterne gik til vejrs med villaer og skove og endte i små klipper. Så i jardin d'acclimatation, med de lange giraffer, på salonen, hvor man kan studere de moderne franskmænd, hælvtten naturalister, nøgne kvinder og rå virkelighed og hælvtten idealister med famøse allegorier, som jager naturen væk. De allegorier kan de nu ikke undvære, det er dem, de egentlig sværmer for, og som sætter dem i begejstring. Hvor ophøjet at se »loven« fremstillet som en kvinde, for hvem alle dyder nejer sig, i græsset og i skyerne. Hvor begejstrende at se vinter og forår – ikke som det ser ud, når sneen render af bjergene og det grønne skyder op og knopperne knalder og luften er tung af vellugt – men en gammel runken knark, som stirrer bister på en flok kåde piger, der springer frem af skoven. Magnifique! Men lad dem være med deres store følelser og ophøjede pikanteri, som vi små ikke kan nå at se, selv om vi løfter os på tærerne, lad dem være, de har nu deres begreb om natur; men vi holder dog lige godt på vore skove og vor natur, som Skovgård og Rump kunde male den. Naturligvis er det fremstillingen af mennesket, der interesserer en mest deroppe, historiebilledet og genrebilledet, og deriblandt findes fortrinlige ting – men også en begærlighed efter det nervepirrende, som ytrer sig lige klart i alle blodsceder, hvor løver æder mennesker, eller bøddelen holder det afhuggede hoved og betragter blodpølen, eller hvor de steger en martyr, eller en konge dolker sine døddrukne gæster – og i de vellystige scener, hvor alle verdens motiver gribes ved hårene for at præsentere den nøgne kvinde på sofaer og i senge. Malerne var alle skuffede, og man mener, at salonen i år er mindre god end de andre år. Så har jeg ellers været i senat og deputeretkammer og moret mig over de herrer, som de snakker i munden på hinanden, så ingen dævel kan høre, hvad taleren mener; item på socialismøder – hvor det går meget mere pænt til. Item til Littrés begravelse. Du ved, han hørte til høvdingerne iblandt fritænkerne. På sit yderste blev han døbt, fordi hans fader i sin tid

havde ladet ham udøbt, og så tændte de lys for ham nede i entréen, hvor kisten stod, og præsterne holdt bøn, mens soldaterne præsenterede gevær, og musikken spillede i gaden. I kirken var der stopfuldt. Nu var han jo optaget af den katolske kirke – omtrent som de annammede Voltaire i sin tid, for ham omvendte de jo også på det sidste! – alle de høje herrer rigsdagsmænd og videnskabsmænd sad i koret, om kisten stod præster og kordrenge i ring, viftede og duftede og stænkede vievand, præsten messede, soloerne sang, soldaterne klirrede med geværerne, når *midt i messen* officeren råbte: »Præsenter gevær.« Så trak vi i brændende solhede ud på kirkegården; vi fik hver en lille buket med evighedsblomster. På kirkegården begyndte pludselig en polak, Littrés medarbejder, en tale: »Man havde stjålet Littrés fra dem, man havde ment at kunne bedrage verden, men det skulde siges, at Littrés var død, som han havde levet. Nu ventede udødeligheden ham; ikke den hinsides graven, for den troede han ikke på, men den sociale udødelighed!« Derpå blev der et sådant brøl, som når en revolution begynder, hver mand havde sit at sige, og alle de hundreder af små sætninger, der kastedes ud imellem hinanden, frembragte et aldeles ubeskriveligt spektakel. . . .

En god ting så I ikke: Fontainebleau. Vi havde set os om i slottet, hvor Napoleon boede, og hvor han tog afsked med sin garde i gården. Så tog vi en vogn og kørte om aftenen i galop gennem skoven ud til en lille landsby, Marlotte, ved den anden ende. Hvor det var velgørende. En lille venlig by, ganske stille, hvide gavle med vinranker opad, cypresser med hvide blomster og en egen bedøvende lugt, kun få folk på gaden, en pige ved brønden, en mand i gadedøren, en kat på taget, og så måneskin og lun sommeraften – jo, det var gilde. Og så at lægge sig til at sove med skoven lige ved siden. Næste morgen sad vi på en klippetop, der stikker lige op gennem skoven, og hvorfra man ser vidt til alle sider, først skov, så kornmarker, kirkespir langt borte. Og klokkerne ringede, for det var Christi Himmelfartsdag. Så nede i dalene mellem herlige egetræer og spredte klippestykker, små damme med kvækkende frøer og andet trolldøj, alt hvad en hungrig sjæl trænger til, der i Paris smægter efter natur. –

I Versailles forleden så vi også yndig natur; det var i Lille Trianons have; men der var da heller ingen parisere, for den er alt for engelsk.

Pariserne holder sig i den store park. Den dag var der mennesker i tusindvis derude: de store vandspring sprang. Rundt om den lille sø lejrede masserne sig, opad skrænterne som på et amphiteater. Det så prægtigt ud alle disse farver, de røde soldaterbukser gjorde ypperlig virkning, skoven rundt om til alle sider. Vi kikkede og ventede på »les grands eaux«, men så kun en kat krybe melankolsk om nede ved jernrørene. Så med èt fattede der noget rødtligt noget op, det var rørene, der blev vasket til en begyndelse. Og i et nu stod over 50 vandstråler ret op i vejret; det var et gudesyn. Ligesom tivoli-folket råber åh ved fyrværkeriet, således gik der et dæmpet skrig af begejstring ned fra bakkerne rundt fra alle sider, og katten var i livsfare og stirrede fortvivlet efter en planke. Det hele varede kun 20 minutter; men de tyve minutter koster staten 10000 fr.; men de franskmænd forstår da at more sig.

Ellers står Paris, som I så den. Snavset om dagen, herlig i måneskin. Jeg har set Notre-Dame hyllet i måneskin; de skidne farver og skarpe omrids var væk, og den lå og vuggede i sine egne drømme, drømte sagtens om alle middelalderens riddere og trolde, jeg mente at se eventyrene krible og krable op og ned ad murene. Seinen lå ganske sort og blank dybt nede, der var ingen skæmmende huse i nærheden, den lå så frit, det var fra siden, jeg så den. Herligere syn ser man næppe i Paris. Men det gælder da for resten om hele byen, at den tager sig bedst ud om natten. På seinebroerne, hvor de farvede lygter danser imellem hverandre, kan der være dejligt. . . .«

STILLING TIL TIDENS SPØRGSMÅL I FIRSERNE OG HALVFEMSERNE

Vi har nu hørt, hvorledes den lille vennekreds, som i 70'erne havde levet så tæt sammen i København, var blevet spredt ud over landet. Men de følte snart trang til en forbindelse foruden breve mellem de enkelte og mere tilfældige besøg hos hverandre. På to måder skabte de en sådan forbindelse.

Tidligere i denne bog har flere gange »Sagamanden« været omtalt og citeret. Det var en vandrebog, som begyndte at cirkulere mellem dem i juli 1880 og vedblev sin rundgang indtil februar 1899. I begyndelsen gik den ret hurtigt fra hjem til hjem, så at meddelelserne ikke blev ret gamle, før de havde gået omgangen rundt. Men efterhånden sagtnedes farten, og et par gange blev bogen liggende over eet år på samme sted. Indholdet er dels oplysninger af selvbiografisk art, dels og især bidrag til drøftelse af tidens spørgsmål, som skal beskæftige os i det følgende.

Men ikke nøjede med denne forbindelse gennem det skrevne ord begyndte medlemmerne fra 1881 en række sammenkomster, vennemøder, som de kaldte dem, omkring i de enkelte hjem. Man gav sig, særlig i begyndelsen, god tid og var sammen i en hel uge. Tiden var mest optaget af forhandlinger mellem vennerne. Men man afholdt også gudstjenester og offentlige møder, hvor folk fra egnen kunde få de tilrejsende ordførere at høre. I alt afholdtes der fra 1881 til 1895 syv sådanne møder. Det gik med dem som med »Sagamanden«s cirkulation, at mellemrummene efterhånden blev længere. Møder afholdtes i hver af somrene 1881–83, derefter 1885, 1889, 1891 og 1895. At møderne derefter hørte op, skyldtes vel tildels, at medlemmerne af kredsen efterhånden var blevet travle familiefædre, men dog særlig det brud mellem Brücker og andre inden for kredsen, som siden skal

omtales. De fleste af møderne findes ret fyldigt refererede i tillægshefter til »Sagamanden«.

Da de fleste af kredsen var teologer, og de alle kom til at virke enten i kirkens eller skolens tjeneste, er det klart, at det først og fremmest var kirke- og skolespørgsmål, der optog dem. Af sådanne spørgsmål skal i det følgende især behandles: stillingen til bibelen, spørgsmålet om kirkelig frihed og forholdet til fritænkerne. Men også deres stilling til deres tids politiske røre, som de som gode danske mænd ikke kunde lade være at deltage i, skal behandles. Og i al fald nogle af dem blev mere eller mindre optaget af det sociale spørgsmål, som det på den tid kom frem. Også det skal derfor medtages.

Det kan vist siges, at firserne og halvfemserne herhjemme var en gennembrudstid for den såkaldte bibelkritik eller, med en bedre betegnelse, den frie historiske undersøgelse af de bibelske skrifers oprindelse og indhold. For Det gamle Testaments vedkommende bragte Frants Buhl, der 1880 blev ansat ved universitetet i København, de nye synsmåder frem. Men også over for Det nye Testamente var man begyndt ikke blot at skelne mellem de forskellige skrifers betydning, men også at stille sig kritisk over for mange enkeltheder i de enkelte skrifter. Medens Indre Mission vedblev at holde på hvert ord af bibelen som »Guds ord«, og Vilhelm Beck ved mødet i Bethesda 1896 råbte: På knæ for bibelen, professorer! hævdede bl. a. den konservative og besindige professor Peder Madsen den historiske undersøgelses ret over for de bibelske skrifter.

For grundtvigianernes vedkommende skulde man tro, at Grundtvig ved at pege så stærkt på den apostolske trosbekendelse og ved at tage sit stæde i den levende menighed havde frigjort sine tilhængere for enhver bogstavtrædning under bibelen. Vi har da også i det foregående set, hvordan f. eks. Fr. Jungersen i »Dansk Protestantisme« havde hævdet det frie syn på bibelen. Men det viste sig nu i den drøftelse af stillingen til bibelen, som kom frem i begyndelsen af firserne, og hvori den borupske kreds ivrigt deltog offentligt eller privat, at graden af frigørelse i al fald var højst forskellig.

I den strid om forholdet til bibelen, som nu opstod i den grundtvigske lejr, var det Brücker, som gav bolden op. Allerede i sin næstførste artikel i »Højskolebladet«: »Om Grundtvigs arv«, der fremkom i no-

vember 1881, nævner han det som en af de opgaver, der tilfalder de yngre grundtvigianere at fremsætte en virkelig gennemført bibelbetragtning, som gør alvor af at tage sit udgangspunkt fra troens ord som nøgle til skriften. Men det var først i en senere artikel i maj 1882, at han brugte de udtryk, som forargede mange og satte den bitre strid i gang. Artiklen, der hed »Mod fasten«, var rettet mod den kendte præst Henning Jensen, der ud fra Ny Testaments omtale af fasten havde hævdet, at også protestantiske kristne burde faste. Brücker fremstiller Henning Jensens opfattelse som et udslag af pietisteri. Ti pietismen har aldrig forstået, at kristenlivet får en forskellig form efter de forskellige tiders vilkår. Men de forskellige former kræver, at vi står frit over for bibelen. Og da Henning Jensen antagelig må betragtes som en discipel af Grundtvig, finder Brücker anledning til at spørge ham: »Men skulde vi ikke have lært det af Grundtvig, at vi står ganske frit over for bibelen, at den aldeles ikke må hovmesterere hverken vor erkendelse eller vort liv, men at vi under livet i pagten udvikler vor erkendelse og indretter vort liv, alt som ordet (Herrens mundsord) oplyser og vejleder os?« Det var disse ord om at lade sig hovmesterere af bibelen, hvorom striden særlig kom til at dreje sig.

Ikke blot Henning Jensen, men flere af de ældre grundtvigianere, deriblandt Vilhelm Birkedal, skrev skarpt imod Brücker. Her interesserer det os dog særlig, hvordan hans jævnaldrende venner tog på hans opfattelse. Både i »Sagamanden« og ved vennemødet i Starup, der holdtes i juli 1882, fremkom der adskillige indlæg i striden.

Sofus Balslev udtalte sig allerede i slutningen af maj i »Sagamanden«. Han spørger, hvad det vil sige, at vi står frit over for bibelen, og sammenligner vort forhold til bibelen med en mands forhold til sin hustru. At en mand siger, han står frit over for sin hustru, kan være udtryk for den dybeste forståelse af ægteskabet, men det kan også, hvis manden sjofler ægteskabet, give anledning til, at hustruen må minde om deres gensidige afhængighedsforhold. »Jeg vil også gerne hævde, at den kristne menighed står ganske frit over for bibelen omtrent i samme betydning som, at jeg føler mig meget let og fri i en klædning, der passer godt til mig, men ikke i den forstand, at den kristne menighed kan jævnstille bibelen med »al anden læsning«.

Mere ubetinget tilslutning fik Brücker fra Karl Povlsen, der bl. a.

skrev: »Det liv, jeg lever af *ordets* nåde, – det lys, jeg ejer af *ordets* nåde, det er min øverste regel og rettesnor, og kommer nogen og vil i bibelens navn pånøde mig noget, som ikke stemmer med det liv og det lys, jeg ejer af *ordets* nåde, så kæmper jeg som en løve for et kristen menneskes frihed. – . . . Jeg tror, at bibelens ord står nogle grader – og jeg mener ikke få endda – over Luthers og Grundtvigs ord, men de er for mig af selv samme slags – ikke en smule af en anden slags ord.«

Spørgsmålet blev som nævnt ført frem ved vennemødet samme sommer. Her var det Johan Borup, som indledede. Han mindede om, at den frie stilling til bibelen kunde være enten af negativ eller positiv art. De, der benytter deres frihed negativt, bekæmper teologiens fremgangsmåde, men kommer ikke selv i noget forhold til de i bibelen udtalte sandheder. Men andre benytter deres frihed positivt i længsel efter at komme til forståelse af de i bibelen gemte sandheder. . . den hellige skrift er den typiske begyndelse; som livets anlæg kendes i ungdommen, således ligger alting gemt i skriften som anlæg. Da den skildrer den første menigheds liv, og dette var rigere end nogen senere tids, så bliver skriften på en gang aftryk og spejl for kristenlivet.« I modsætning til den bogstavelige anvendelse af bibelen fremhævede han den lette og naturlige optagelse og omsmeltning af skriftens ord, som findes i Grundtvigs prædikener.

Om den efterfølgende forhandling oplyses det, at der i det væsentlige var enighed med Borup, men medens Brücker hævdede, at det ligefrem skulde være skadeligt og hindrende for tankens friskhed at læse i bibelen, fremhævede andre, navnlig Uffe Birkedal og Mygind, at læsning i bibelen var af stor betydning, ja nødvendig.

Drøftelsen fortsattes i det følgende år. Alfred Povlsen, der ikke havde været til stede ved mødet i Starup, gav i »Sagamanden« Brücker sin fulde tilslutning. »Er det ikke ofte det åg [bibelåget] som gør de kristne så ubevægelige, så bange for tidsånden og fremskridtene, og er det ikke sandt, at det åg tynger, og at jeg får min bibel meget kærere, når jeg må bruge den således: *understrege*, hvad mit hjerte og min samvittighed siger ja til, alt det, hvis sandhed jeg har oplevet, eller som jeg oplever, idet jeg læser, *sætte spørgsmål* ved alt det, jeg ikke forstår, og *gøre indsigelse*, hvor min samvittighed kræver det?«

Derimod går Uffe Birkedal i et andet indlæg strengt i rette med Brücker og kalder hans opfattelse »uhørt i menighedens kreds.« Brücker selv svarede i nogle artikler i »Højskolebladet« i efteråret 1882 sine offentlige angribere. Han bebrejder mange præster, »at i det ene øjeblik udarbejder man sin prædiken, og da lever man i aposteltiden, bruger skriftens forestillinger, udtryk og vendinger, som om man levede i det første århundrede i Jødeland, i næste øjeblik er man mennesket N. N., det nittende århundredes barn, der lever og ånder i helt andre forestillinger, udtryk og vendinger«. For at hæve de skatte, der er gemt i den hellige skrift, må man først gå til menigheden. »Ved at døbes og give sit hjertes ja til pagtens ord bliver man medlem af gudsfolket og ejer betingelsen for efterhånden at kunne komme til at dele dets hele åndelige liv. Og samtidig har man betingelsen for at kunne tilegne sig dets åndelige forestillinger, tanker, begreber o. s. v. . . . Der kan være opsamlet en åndelig kapital hos menigheden, levende forplantet fra aposteltiden, hvoraf der kan gøres brug, eller det kan vælde helt oprindelig og nyt frem, eller der kan måske endog kastes lys på et og andet, som slet ikke blev oplyst i aposteltiden. . . . Jeg stiller mig derfor ikke i noget væsentligt forskelligt forhold til den hellige skrift og al anden gudbeåndet skrift.«

Dog vægrer han sig her mod beskyldningen for, at han vil have, man slet ikke skal læse i skriften. »Ti ganske vist tror jeg, at det er helt naturligt og sundt, at der læses så lidt i den i grundtvigske kredse, som der gør, og som der klages meget over – sagen er, at man får ikke videre ud af det, og så gør man åbenbart bedst i at lade være . . . *Men jeg nedsætter ikke skriften.* Den er et mindesmærke fra kristenfolkets oldtid, der siger: hertil og ikke videre. Hvad her er afbildet, det kan atter nås, måske alsidigere og rigere udviklet, under stadig veks-lende former, men aldrig i virkeligheden udover. *Alt det, som virkelig stammer fra Herren og hans apostle, forudsætter jeg er uforbederlig, ægte sandhedstale.* Men jeg må leve, ikke læse mig til denne sandhed.«

Disse artikler fremkaldte fornyede angreb, bl. a. af Otto Møller i Gylling og valgmenighedspræsten i Ubberup V. J. Hoff, og Brücker svarede igen. Men han havde også den glæde at modtage et brev fra Hostrup, der erklærede, at Brückers stilling til skriften var den samme,

som han havde haft, siden han blev kristen. Og ved et møde i Kolding i november 1882 mødte Brücker megen forståelse, skønt han efter sit eget udsagn talte skarper, end han havde skrevet.

Endnu skal af udtalelserne fra vennekredsen blot anføres noget af, hvad Johan Borup skrev i »Sagamanden« kort før jul 1882. »Men hvad er så betingelsen for at træde i forhold til den fjerne menighed? [apostelmenigheden] At vi står på samme standpunkt som de, nemlig i *troen*. Om vi har alle de kundskaber, historiske, filosofiske – selv æstetiske – som de havde, er aldeles ligegyldigt. Om vi har en hel del viden, som de *ikke* havde, er aldeles ligegyldigt. Ti viden om, hvad der ligger uden for troen, vedrører selvfølgelig ikke troen. . . . Det falder os slet ikke ind at lægge mærke til det for os fremmede, for det er slet ikke det, vi søger efter; vi arbejder os igennem sproget, udtryksmåden, billederne og når frem, til vi føler apostlenes hjerter banke. Vi vil *se* disse mænd, lige meget om de bærer græsk kappe eller ej. Vi vil tale med disse mænd, høre dem prædike – fordi vi vil stålsættes af den tro og ånd, hvoraf de taler. Fordi vi vil høre et vidunderligt ekko af, hvad vi selv gad være. . . . Vi vil høre deres ord om evigheden. Om livets store grundforhold . . .«

I løbet af 1883 ebbede denne strid foreløbig ud. Men i 1886 blussede den op igen i anledning af et foredrag, som Brücker holdt ved et møde mellem kristne og fritænkere på Sagatun folkehøjskole i Norge. Han angreb her ikke blot skriftteologien, men også flere kristne dogmer. Om bibelen siger han bl. a.: »For mig er bibelen ikke et sådant objektivt tilforladeligt grundlag, der til det yderste skal forsvares, fordi den er udgangspunkt og bærer for mit religiøse liv. Jeg står i en fuldstændig fri stilling til den, går til den som til enhver anden bog.« Og senere: »Nej, jeg læser og bruger af den bog som af en bog af Bjørnson.«

Det var især disse sidste ord, der vakte forargelse og modsigelse. Og heroverfor nyttede det ikke, at han også havde hævdet bibelens værdi og betydning, bl. a. i disse ord: »Og jeg finder da i bibelen en rigdom af sjælehistorie, af ophøjet moral, af en stor og stærk kærlighed som intet andet steds – den er også for mig bøgernes bog.« Hans sammenstilling af bibelen med andre bøger, med en bog af Bjørnson fremkaldte i alle tilfælde en hagl af angreb ikke blot fra de samme, som før havde skrevet imod ham, men også fra andre kendte grundtvigianere. Men da

denne gang vennerne ikke deltog så meget i drøftelsen, skal der i denne sammenhæng ikke dvæles mere ved den fornyede strid. Det kan dog endnu nævnes, at ved det syvende vennemøde i Ryslinge 1895 førtes der en forhandling om den gammeltestamentlige kritik, indledet af Brücker.

Lige siden den fri forfatnings indførelse 1849 havde der været arbejdet på at udbygge den religiøse frihed, som grundloven tilsagde landets borgere. I løbet af 50'erne og 60'erne var der også gennemført adskillige reformer i den retning: borgerligt ægteskab i visse tilfælde, sognebåndsløsninger, dåbstvangens ophævelse og tilladelse til oprettelse af valgmenigheder inden for folkekirken. Derefter var den kirkelige frihedslovgivning foreløbig gået i stå, men særlig i grundtvigske kredse rørte der sig videregående ønsker, bl. a. om den såkaldte præstefrihed. Og omkring 1880 blev kravene mere højlydte.

I den borupske kreds tog næsten alle de, som nylig var blevet præster, del i disse bestræbelser. En af de ivrigste var Uffe Birkedal, som i januar 1881 skriver i »Sagamanden«: . . . »Og der er ingen tvivl om, at der er forhold i vor kirke, som snart blive til utålelige åg. . . . det er for det første præsternes lønningsmåde. . . . Så er der *den kirkelige tvungne vielse*. Endvidere *konfirmationen*. . . . I forbindelse hermed: *ingen aldersgrænse for den første altergang*. . . . Endelig trænger det til at slås fast, hvad der skal forstås ved, at vi præster er *forpligtede* . . . til »*symbolerne*«; med andre ord: hvor vidt »præstefriheden« går i dette stykke, så vi uden ond samvittighed kunne lære, som vi tro, selv om det er tvivlsomt, om symbolerne give os ret, for ej at sige vist, at de giver os uret.«

På samme tid begyndte nogle af de ældre grundtvigske præster at røre på sig. Det gjaldt f. eks. Andreas Leth, sognepræst i Middelfart, der i begyndelsen af 1881 holdt nogle møder, hvorom Brücker skriver: »Konfirmationen, vielsen, præstefriheden har jo . . . været genstand for to foredrag i Frederits af Leth, som jeg har overværet begge. Grumme kækt og dygtigt, synes jeg. Og det danner en såre velgørende modsætning til andre af de ældre grundtvigske præsters færd. . . . Nytårsdag holdt jeg en prædiken om dåben, hvor jeg talte om dåben som en menighedshandling. Det vakte stort røre, og nogle af de forsigtigere

blandt mine venner var helt ængstelige ved, at jeg havde bragt det frem. . . . Vi har begyndt for en 6 ugers tid siden at åbne vort hus hver onsdag aften for at få sang og samtale i gang. Og der har jeg nu de to sidste gange bragt konfirmation og præstefrihed frem.«

En række grundtvigske præster og lægfolk sammenkaldte i sommeren 1881 til et møde om de kirkelige frihedskrav. Det blev holdt på Askov højskole den 2.–4. august og havde samlet 700 deltagere. Den første dag forhandlede der om præstefrihed, indledet af Andreas Leth, og om præsters uddannelse og adgang for andre end teologiske kandidater til at blive præster i folkekirken, indledet af C. J. Brandt. Den næste dag indledede Rasmus Lund, valgmenighedspræst på Mors, om konfirmationens frigørelse, og om eftermiddagen forhandlede om almindeligt borgerligt ægteskab, og forskellige talte om ydre mission. Den tredje dag talte bl. a. Vilhelm Birkedal og Hoff, og der afsluttedes med et stort møde i Skibelund krat, hvor Brandt, Leth, Vilhelm Birkedal og missionær Skrefsrud førte ordet.

Som et resultat af mødet fremlagdes til underskrift to adresser til regering og rigsdag, en større med otte punkter, og en mindre, der indskrænkede sig til tre af disse. Den store adresse krævede 1) et nyt lempeligere præsteløfte, 2) sognemenighedernes ret til at vælge deres præster, 3) præsts og menigheds ret til at bestemme salmebog og alterbog, 4) børnealtergang og konfirmation til enhver tid på året, 5) bispernes ret til at ordinere andre end dem, der opfylder de nugældende betingelser, til præster, 6) adgang for mænd over 30 år til at underkaste sig en teologisk embedsprøve uden forudgående studentereksamen, 7) almindelig borgerlig ægteskabsstiftelse, 8) udvidet adgang for valgmenigheder og sognebåndsløserne til benyttelse af sognekirkerne. Den mindre adresse indeholdt kun punkterne 4, 5 og 7.

At den borupske kreds tog ivrig del i dette møde og gik ind for dets krav, kan ses af, at blandt 38 præster, der underskrev den store adresse, var Mygind, Brücker, Vilhelm Hansen og Karl Povlsen, medens blandt 34 præsters underskrifter på den lille adresse var Uffe Birkedals og Munkebos.

De i adresserne opstillede krav havde ingen udsigt til virkeliggørelse i visnepolitikens dage. Men mødet fik et efterspil for de præster, der havde skrevet under, idet kultusministeriet anmodede biskopperne om

at tilkendegive dem, at det ikke var foreneligt med deres embede at indsende andragender om forandringer i de kirkelige love til rigsdagen i stedet for til kirkestyrelsen gennem deres kirkelige foresatte. En del af de underskrivende præster protesterede mod denne tilrettevisning; de gjorde gældende, at det også havde været meningen at indsende adresserne til regeringen, og at præsterne måtte have lov til sammen med lægfolk (det overvejende antal underskrifter på askovadresserne hidrørte fra lægfolk) eller alene at forme fællesudtalelser. Protesten mod ministeriets skrivelse førte atter til en retssag mod seks af de underskrivende præster, deriblandt Brücker. Den førtes gennem alle instanser og endte med, at højesteret den 26. oktober 1885 frikendte de anklagede.

På det tidspunkt var sagen ellers ved at gå i glemme for selve den politiske kamp. Men i det første års tid efter askovmødet fik de kirkelige frihedskrav bølgerne til at gå højt ved præstekonventer og i den kirkelige presse. I »Sagamanden« udtalte Johan Borup sine betænkeligheder ved askovmødet og angreb to slags grundtvigianere, både dem, der var for konservative og for radikale. Karl Povlsen svarede samme-steds med at opstille en hel skala af forskellig slags grundtvigianere, af hvilke han selv følte sig mest hjemme blandt dem, som indbød til og bar askovmødet. »Der er jo ingen, der har ment, at askovadressens punkter skulde betragtes som formulerede lovforslag. . . . Og Luthers theses var heller intet klart program. De gjorde dog deres virkning, og det lader til, at askovadressen også gør sin. Det er ikke blot høj Kirkens gejstlighed, der som forskrækkede kirkerotter er kommet på benene; det, der er hovedsagen, er, at der siden askovmødet er tændt et lys i mange kristne menneskers tanke angående forholdet mellem menighedens tarv og de folkekirkelige love.« Også Vilhelm Hansen udtalte sin tilfredshed med mødet og sin glæde over, »så kønt, varmt og ungt, at de gamle, Birkedal, Hoff o. s. v. har klaret for sig«.

Men medens det skulde vare længe, inden der kom nogen ny kirkelig frihedslovgivning, så kom den kreds, vi her beskæftiger os med, til i høj grad at benytte sig af den bestående frihedslovgivning. To af kredsen, Karl Povlsen og Vilhelm Hansen, blev allerede inden midten af 80'erne valgmenighedspræster, og Brücker blev omtrent samtidig frimenighedspræst og siden valgmenighedspræst for den kreds, han alle-

rede som kapellan havde samlet om sig i Starup og Nebel sogne. I København vedblev Rønning og Johan Borup, også efter at Brandt var død, at slutte sig til den frie kreds, som samledes i Vartov. Idet andre af kredsen virkede som sognepræster, var det naturligt, at spørgsmålet om sognemenigheders og frie menigheders fortrin og farer gentagende måtte komme frem i »Sagamanden«, ved vennemøderne og ved andre lejligheder.

Således blev spørgsmålet om valgmenigheder forhandlet ved vennemødet i Hodde 1885. Brücker, der på det tidspunkt var ved at danne sin frie kreds, indledede. Han betonedede, at han ikke i og for sig attråede stillingen som frimenighedspræst. »Ofte tænker man, at i sognemenighederne har vi de mange døpte, men i valgmenighederne de troende og døpte; dette er en skævhed, thi vi har ingen af stederne nogen garanti. . . . Fordi jeg flytter ind i en valgmenighed, vil samfundslivet ikke blive stærkere, end det har været, thi hvorfra skulde *kraften dertil* komme? . . . Det eneste fortrin (ved valgmenigheder) er, at hvor mennesker kommer til at leve sammen, gå i samme kirke og have en stor mængde ting fælles, kan rådslå med hinanden og har det samme syn, den samme livsanskuelse, der vil de blive mere inderlig samlet, vil også kunne virke på et større opland, så vennelaget kan blive større, men i og for sig kommer der ikke mere tilskud af kraft, og sansen for det almindelige må ikke tabes derved.«

Over for dette hævdede Vilhelm Hansen, at Brücker undervurderede det menneskelige betydning, og Karl Povlsen fremhævede, at det, man selv arbejder med og koster på, bliver også en selv kærere, og derfor bindes også valgmenighedens medlemmer fastere sammen end sognekirkens. Men ingen af deltagerne i forhandlingen overvurderede de frie menigheders betydning.

Langt senere, ved et kirkeligt møde i Kolding 1893, udtalte Brücker sig særlig om spørgsmålet folkekirke eller frikirke. Han havde da adskillige år som frimenighedspræst bag sig. Bl. a. sagde han: »Som jeg altså altid har haft den bestemte opfattelse, at der ikke var noget særlig attråværdigt ved den frikirkelige stilling, således har da også de år, hvor jeg, mod min vilje, har stået i den, yderligere bestyrket mig i, at der ikke er noget særligt ved den at rose. . . . Jeg kan ikke se, at der skulde opnås noget ved en mere almindelig udtrædelse af folkekirken.«

Men for at folkekirken kan vedblive at bestå, anser han det for vigtigt, at den bliver så rummelig som muligt. Man må »lære at forstå, at vel både kan og skal vi strides om vore meninger, men at vi ikke har lov at mene, at straks der er nogen, som ej er som vi, men f. eks. kan sige tak til Georg Brandes, hylde den moderne kritik af bibelen eller trosordet eller noget andet slemt, så kan sådanne ikke tåles, og dem kan vi ikke være i folkekirke sammen med. . . . Det er ikke det, som interesserer mig stort, om vi kunde få præsteløftet afskaffet eller afløst af et nyt og mindre skarpt. . . . Heller ikke interesserer det mig stort med menighedernes, der er sognenes valg af præster. . . . Men det, der interesserer mig, det er, om man mellem kirkefolket i det hele kunde lære at finde sig i forskellighederne, at man praktiserede præstefrihed – så, lige meget, om vi formelt har den. Selvfølgelig, kan vi få den, er det vel godt. Men det vejer dog intet imod, om vi – både præster og lægfolk – kunde handle, som vi havde den, kunde finde os i, at højst forskellige røster kom til orde, uden straks at forkætre og forlange udsmidning.«

Et andet spørgsmål, som man netop i disse år i kirkelige kredse måtte tage stilling til, var forholdet til fritænkerne. Der var længe, ikke mindst ved universitetet, blevet udtalt anskuelse, der stred mod officielle kirkelige eller i det hele taget kristelige synsmåder. En mand som Brøchner var bekendt som fritænker. Men medens hans og andres mere dæmpede afstandtagen fra kristendommen ikke vakte synderlig forargelse, blev det anderledes, da fra begyndelsen af 70'erne »det moderne gennembrud«s mænd med Georg Brandes i spidsen direkte og ofte hånende angreb den overleverede religion og moral. Fritænkeriet trådte nu ikke længere blot frem i videnskabelige bøger og afhandlinger, men vandt indgang i blade og tidsskrifter og ikke mindst i skønlitteraturen.

Over for hele denne strømning i tiden og dens litteratur måtte kristne mennesker tage standpunkt. I den grundtvigske lejr var meningerne meget delte. Medens der var nogle, der blev stående ved guldalderens litteratur og skyede de nyere forfattere, også Ibsen og Bjørnson i hans nyere fritænkernes fase, var der andre, der gerne vilde tage imod, hvad menneskelig værdifuldt der kunne findes i den nyere litteratur. En mand

som Ludvig Schrøder på Askov erklærede, at han slet ikke vilde læse fritænkernes bøger, ikke engang Bjørnsøns efter hans frafald, hvorimod Hostrup havde et friere syn og ikke mindst interesserede sig for de to store nordmænd. En meget skarp fordømmelse af fritænkernes og al deres færd blev udtalt af Otto Møller i Gylling i bogen »Til forståelse og bedømmelse af nutidens fritænkeri« (1881). På den svarede valgmenighedspræsten i Kerteminde, den ivrige polemiker Niels Lindberg med et indlæg, hvori han ivrigt tog fritænkernes i forsvar.

Den borupske kreds måtte først og fremmest tage stilling til fritænkeriet i sin egen lejr. Det er alt fortalt, hvordan Alfred Ipsen, der havde været medlem af foreningen, efter at have meddelt sit frafald fra kristendommen ganske stille gled ud af samlivet. Da »Sagamanden« begyndte sin rundgang, blev det spørgsmål fremsat, om Alfred Ipsen skulde indbydes til at være med til at skrive i den, men spørgsmålet blev besvaret benægtende af alle dem, der udtalte sig.

I 1880 skrev den unge højskoleforstander Morten Pontoppidan, der uden at høre med til kredsen dog stod de to brødre Povlsen nær, en artikel i »Højskolebladet« om fritænkernes bøger. Han siger deri bl. a.: »Er der ellers noget ved en bog, er den skreven af en ædel og dygtig mand, da må vi ikke spærre den dens *naturlige vej* gennem bogverdenen, blot fordi den farer under fritænkernes flag. . . . Vi kristne skal da sidst af alt gå og mure os selv inde og derved efterhånden tabe al indflydelse på vor samtid. Skal vi sejre i kampen, da må vi kende, hvad der rører sig stærkt i tiden.«. Men Pontoppidans udtalelser fremkaldte stærke protester fra adskillige grundtvigianere.

I begyndelsen af 1881 skete der noget, som gjorde, at forholdet til fritænkernes blev livligt drøftet i den grundtvigske lejr. Hostrup var efter mange års pause igen optrådt som dramatisk forfatter med skuespillet »Eva«, der blev opført på det kongelige teater. I den anledning blev han af en kreds af litterært interesserede, blandt hvilke Schandorph og flere fra Georg Brandes' kreds, indbudt til en fest, hvor ikke blot han blev hyldet, men der også blev holdt en tale for Georg Brandes, der på det tidspunkt opholdt sig i udlændighed i Berlin. At Hostrup vilde lade sig hylde af »Fritænkernes«, vakte forargelse i vide kredse, også hos adskillige grundtvigske venstremænd. Rønning skriver den 10. febr. i »Sagamanden«: Der er en sag, som har sat sindene en hel del i be-

vægelse i denne tid her inde i Kongens København, og det er Hostrups tilstedeværelse ved den fest, som det litterære venstre (alias fritænkerne) og det radikale venstre på rigsdagen gjorde for hinanden. Det er just ikke med ublandet glæde, man har set på dette, og jeg synes med en vis grund. Denne tilstedeværelse er nemlig et led i den lange række af forsøg på en sammenslutning mellem fritænkerne og det grundtvigske og ikke-grundtvigske venstre med Berg i spidsen; en sammenslutning, som jeg synes er i den højeste grad unaturlig. Tror man da virkelig, at det litterære venstre har sympati med den danske bondestand, eller med almuen i det hele taget? Jeg har hørt føreren selv, Georg Brandes, på universitetet sige, at det var meget kønt med de bestræbelser, der nu til dags blev gjort for at få hele det menige folk med ind i den åndelige udvikling, men – N. B. man måtte frem for alt passe på, at dette ikke hemmede den lille skare af udvalgte ånder i deres stormmarch mod det store mål.«

Også Brücker tog til at begynde med bestemt afstand fra fritænkerne. I midten af 1881 fremkom hans første artikel i «Højskolebladet», hvori han fordømte de langelandske bønders valg af fritænkeren Edvard Brandes til folketingsmand. Otto Møller noterer i et brev til Skat Rørdam denne artikel som en tilslutning til hans bog om fritænkerne. Senere har Brücker dog udtrykkeligt frasagt sig de deri udtalte anskuelser.

Under disse omstændigheder var det ikke så mærkeligt, at en af forhandlingsemnerne ved det første vennemøde hos Munkebos i Gjødstrup præstegård i august 1881 var »fritænkeriet«. Uffe Birkedal indledede og opstillede en afgørende forskel mellem de fritænkere, som rokkede ved sædelighedens grundpiller, og dem, som uden selv at blive uetiske, dog havde en gudløs tankegang. Johan Borup, der lige var vendt hjem fra sit halve års ophold i Paris, fremsatte de tre spørgsmål: 1) Gives der ædle fritænkere eller ej? 2) Er fritænkeriet altid usædeligt? 3) Hvorvidt kan kristne omgås fritænkere? Især om det sidste spørgsmål var der en livlig forhandling, hvor Vilhelm Hansen holdt på fordragelighed og tolerance og hævdede, at han selv kunde omgås fritænkere uden at tage skade, og at endog fritænkere kunde have tillid til de kristne. Fra anden side holdt man på, at denne tillid hos fritænkere kun hvilede på et håb om, at det i længden skulde vise sig umuligt for den

enkelte kristne at holde fast ved »den gamle fordom«. Til slut holdt Borup et foredrag, som han senere gengav i »Sagamanden«.

Han karakteriserer heri forskellen på de to slags grundtvigianere, af hvilke den ene holder igen, mens den anden farer bus på, gennem deres forhold til fritænkeriet. »Der er nogle, som med èt, for et halvt år siden, har opdaget, at det er en magt; og fordi det er en magt, så må vi lystre; den bringer frisk luft og nye tanker; her er kvalmt i stuerne, gardinerne er helt støvede, op med vinduer og fløjddøre og lad dem holde indtog, de nye mænd, der kommer fra fjerne sydlige lande med bud om en rigere verden! Hejsa! – De andre er vrede og brummer i skæget: vi vil ikke læse det skidt, de skriver; vi vil ikke tænke, om de har blot den mindste ret; vi har sandheden, for vi har kristendommen, og i Guds navn skal alle hekse og dævlere sendes ad Bloksbjerg til! Bum! . . . De første er naive, de andre bornerte. . . . De holder sig hver til een side af Grundtvig. Menneskelivet, hedenskabet i historien, kan ikke undvære kristendommen, ellers bliver det vildt og fredsløst; men kristendommen kan lige så umuligt undvære menneskehjertet, der afgiver alle de betingelser, hvortil kristendommen trænger. Dette var Grundtvigs mening.«

I den følgende tid kom spørgsmålet til at brænde mindre på. Men det kan dog siges, at kredsen gennemgående stillede sig forstående og modtagende over for fritænkere og de menneskelige værdier, de havde at bringe. Brücker viste det bl. a. ved at deltage i mødet på Sagatun i 1886 og ved ofte senere at give udtryk for sin taknemmelighed for, hvad Georg Brandes havde givet ham. Johan Borup tilegnede sig i sit studium af litteraturen alle værdier, hvor han så fandt dem. Allerede i 80'erne skrev han mange anmeldelser af Ibsens og Bjørnsons bøger i »Tidens Strøm« og andensteds.

I midten af 80'erne blev det mere og mere de politiske forhold, der optog sindene, selv hos mennesker, der tidligere ikke havde været synderlig interesserede i politik. Modsætningen mellem ministeriet Estrup og folketingets flertal og bag det største delen af befolkningen skærpedes mere og mere, til kampen slog ud i lys lue ved udstedelsen af den provisoriske finanslov 1885. Selv mere rolige naturer blev grebet af

en ophidselse, som en senere tid har vanskeligt ved at gøre sig nogen forestilling om.

At man i den borupske kreds allerede i begyndelsen af 80'erne stod skarpt over for ministeriet Estrup, hænger bl. a. sammen med den irettesættelse, der fra kultusminister Scavenius var udgået til de præster, der havde underskrevet askovadresserne. I januar 1882 skriver Vilhelm Hansen bl. a.: »At der uden for højkirkens gejstlighed kun er uendelig få, der ikke betragter hr. Scavenius' hilsen som et overgreb, trænger slet ikke til at konstateres, thi det er en selvfølge, hvad folketinget til overflødighed har bevist . . . Scavenius går ikke af, blandt andet af den grund, at det vilde være umuligt at få en nogenlunde anstændig mand til i ministeriet Estrup at modtage en kirkeministers portefølje; det var i alt fald grunden, hvis Scavenius blev kirkeminister . . .«

Vil man allerede af disse udtalelser få indtryk af et fjendtligt forhold over for ministeriet, så fremgår dette ikke mindre af en udtalelse af Uffe Birkedal, vel den af kredsen, der havde mest politisk instinkt, fra slutningen af 1883: »Spørgsmålet bliver nu for os: hvad skal vi gøre, når det næste gang går løs med valg, ja, hvad skal vi gøre nu i ventetiden? Skal vi sidde aldeles stille og råde alle andre af »vore egne« dertil? . . . Det var det umiddelbart mest tiltalende. Men er vi dog ikke enige med Robespierre (Hørup) og Danton (Berg) om at bekæmpe junkervælden? Knuden er dog strammet så stærkt, at nu må den ene eller den anden part *knuses*, og jeg skønner da ikke rettere, end at en frugtbar lovgivende udvikling er mulig med venstre ved roret, men umulig under denne hartkornsstyrelse. . . . Lad mig nu få noget at vide om dette praktiske spørgsmål: skal vi eller skal vi ikke tage virksom del i den politiske kamp? og skal vi: da hvorledes?«

Og fra København skriver Rønning kort efter i februar 1884: »Jeg håber, I har set, hvor voldsom »liberale« vi er her inde, både Borup og mig, ikke at forglemme bageren på Købmagergade [Jacob Marstrand, der kort forinden havde været med til at stifte »Den liberale Vælgerforening« i København]. Noget større spræl kommer for resten vist hverken Joh. Borup eller jeg til at gøre.« En vis kritik over for venstreførerne skinner frem i nogle udtalelser af Johan Borup i slutningen af det samme år: »Her er jo ellers interessant nok herovre, især når

man har tid til at følge rigtig med. Det nyeste er jo åbenbart Chr. Hages store tale, som jeg for min del anser for noget af det dygtigste, solideste, positiveste, der overhovedet er blevet sagt i den kamp. Havde blot venstreførerne noget af hans hoved, læsning, takt, dannelse, så sad vi næppe så fast, som vi nu gør. Netop dette irriterende bus på, med bind for øjnene, uden anelse om, hvad der skal følge; dette fjollet naive, med store ord og ikke for to skilling virkelig *magt*, det fik han ypperligt frem . . .«

Først den provisoriske finanslov i 1885 satte dog for alvor den bopruske kreds sammen med hele det danske folk i heftig bevægelse. Herom indeholder navnlig »Sagamanden« mangfoldigt vidnesbyrd.

Allerede den 15. april letter Sofus Balslev sit hjerte over for vennerne: »I disse tider tænke I vel mest på politik, sådan går det også mig. . . . Højre har nu sagt med rene ord, hvad det vil, det er led og ked af forfatningen og vil regere uden den; men nu synes jeg, at vore politiske førere også må sige, hvad de ville, dersom vi i længden skal kunne bruge dem. Hørup siger klart nok, hvad han og hans parti vil, de ville tvinge højre til at blive, hvor de er, uden for forfatningen; det stude er også klart og fatteligt nok, men et andet spørgsmål er det, om det duer. Molboerne vilde engang hævne sig på ålen, så smed de den i gadekæret, thi der vilde Molboerne selv nødig være, og så mente de, at ålen også nødig vilde være der. Er det at tvinge højre til at blive uden for forfatningen ikke det samme som at smide ålen i gadekæret; fordi vi nødig vilde være uden for grundloven, må vi ikke slutte, at højre befinder sig lige så ilde der . . . Vi danske er i øvrigt et forunderlig tålmodigt folk, eller hvad man nu skal kalde det; alt det raseri, som man havde ventet, er blevet borte . . .«

Skarpere udtaler Uffe Birkedal sig to dage senere: »Hvad jeg . . . ubetinget kunde have lyst til, det var . . . at sige en præstelig mening til regeringen om dens uhyre brøde mod det danske folk – ikke den juridiske, som man jo straks affarerer ved at henvise til rigsretten – men den moralske, folkesædelige: at opægge i en årrække alt ondt i folket og på trods at klamre sig fast til kongemagten og drage den med sig i sit uundgaelige fald til ulykke for landets ro udadtil – og så tage, hvad der følger på. . . . Hvordan skal vi stille os til *riflerne*? Bønderne her omkring – jeg er jo i Jens Busks valgkreds [Ribe] – har spurgt mig

derom. Jeg har hidtil rådet fra. Det er mig en ulidelig tanke, at danske mænd skal stå med våben imod hinanden og udgyde hinandens blod. Men jeg ved tillige, at man så længe kan træde katten på halen, til den river og er i sin gode ret, når den viser kløer.«

I Ryslinge var Alfred Povlsen meget optaget af riffelsagen. For broderen Karl var stillingen pinlig, fordi han i og for sig var enig med broderen, men på den anden side måtte tage et vist hensyn til gamle Birkedal, som stod meget skarpt over for Alfred Povlsen og i politik var helt uenig med flertallet af sin menighed.

Om stillingen i Ryslinge i april 1885 meddeler Karl Povlsen i nogle dagbogsblade i »Sagamanden« bl. a.: »Fra den 2. april, da efterretningen kom hertil om provisoriet, har her ikke været hyggeligt. Oprigtigt talt, jeg ved ikke, at jeg har i mange år haft så uhyggelig en tid. Det var, som om luften var ladet med elektricitet. Man havde her i al ro og mag drøftet riffelsagen, men da Scavenius tog statsunderstøttelsen fra Alfred, og samtidig provisoriet kom, blev Alfred kaldt en oprører.« Der fortælles videre om, at en kreds af mænd havde besluttet at indkalde til møde, hvor Alfred Povlsen skulde kaldes til regnskab for sit forhold til riffelsagen, men han kom dem i forkøbet og indkaldte selv til et møde den 18. april, to dage, før det andet møde var berammet.

På mødet gjorde Alfred Povlsen rede for sin stilling i et foredrag (aftrykt i »Tidens Strøm«), der var holdt i forsigtige vendinger. Riffelsagens program var *folkevæbning* og *borgerfred*. »Vi vil, at folket og hæren skal blive eet, at hver mand i folket ejer sit våben og har sin plads i hæren.« Men der tilsigtes også borgerfred. »Det er i sig selv indlysende, at når folket i sin helhed bærer våben, da vover ingen regering og intet parti i folket at krænke dettes ret . . . Og ingen voldsmand vil vove at lægge hånd på folkets dyrebareste rettigheder, når han står over for et væbnet folk«. Og afsluttende siger han om riffelsagen: »Den har til hensigt at skabe en folkevæbning for at afværge oprør og for at sikre borgerfreden i landet. Sagen er lys og god. Den er en forsvarssag og en frihedssag. Som sådan har jeg taget den op, og anderledes vil jeg ikke have med den at gøre . . .«

Til stede ved mødet var også Valdemar Brücker, der gav riffelsagen sin udelte tilslutning. Dagen derpå rejste Alfred Povlsen og Brücker til Kolding, hvor Christen Berg afholdt et stort møde, der dog ikke skabte

klarhed over, hvad han vilde, der skulde gøres. Kort efter udsendte regeringen en provisorisk lov, der forbød anskaffelse og uddeling af våben.

Under 22. april omtaler Karl Povlsen, at der hos ham mødtes en del mænd for at forberede dannelsen af en hjælpeforening for de højskoler, hvis statsstøtte var taget fra dem af politiske grunde, og den 29. april holdtes i Ringe et større møde angående denne sag. Den 6. maj talte Karl Povlsen i Vejle og noterer, at der var en politifuldmægtig og en politibetjent til stede. »Det begynder at ligne tilstandene sønden for Kongeåen«, skriver han.

De politiske forhold måtte naturligvis også blive genstand for forhandling ved det møde mellem vennerne, der holdtes i sommeren 1885 i Hodde. Uffe Birkedal indledede om kristendom og politik. Han sagde bl. a. . . »Store fejl er begået fra frihedspartiets side, og der er kommet mange utålmodige råb, men nu er talen ikke om, hvor skylden ligger, nej om lovtroskab og lovtutroskab. Kristendommen skulde føre folk til at værne om loven, men den må ogsaa være en fremskridtsmagt, der holder sin hånd over alle grundvilkår for et samfundsliv. . . . Hovedsiden ved den grundtvigske oplysning er for mig forholdet mellem det menneskelige og det kristelige, og vi må nu finde os i at tage følgerne af vort grundsyn derved, at vi stille os på frihedens og fremskridtets side. Skulde det komme så vidt, at, som H. Jensen siger, »den grundlov, der er skrevet med sort blæk, trænger til at opfriskes med rødt«, hvis grundlovens fjender tager de sidste rester fra folket, og det da med væbnet hånd forsvare sin ret, kan kristendommen ikke fordømme det. . . . men endnu er det ikke kommet så vidt, at der skal gribes til våben, og derfor holder jeg tilbage på riffelbevægelsen. . . .«

Karl Povlsen og Brücker fremhævede stærkt riffelbevægelsens ret, men betonedede også, at de kristne måtte holde igen indtil det yderste øjeblik, og da føre kampen så besindigt som muligt. Om forhandlingen tilføjes der i referatet, at den fortsatte hele dagen, og at der ved siden af de mere radikale var en mere moderat, forsonlig retning, navnlig repræsenteret af Rønning og Munkebo.

Endnu en tid går bølgerne højt. I november samme år efter attentatet på Estrup og udstedelsen af bl. a. gendarmprovisoriet skriver Karl Povlsen: »Vi tænker og taler jo kun om, hvordan det går i vort stakkels

fædreland for tiden. Gid vi og vort folk må kunne gå dette igennem uden at blive onde deraf. Vi er jo nu givne den vildeste vilkårlighed i vold. De kan lukke højskolerne, hvad dag de vil. De kan forbyde valgmenighederne, når de behager. Alle deres aviser skriver jo om at få højskolerne lukkede. – Vi gaar og gør os fortrolige med tanken om dette; så vel som med tanken om at sidde i fængsel. – Men denne galimathias kan dog umulig vare ved! Man griber sig stundom i tanker om det værste, men kan dog ikke tro derpå. Eller er vi ved Danmarks undergang? Skal vi se dem overgive os til Prøjsen eller Rusland? Jeg kan ikke tro på noget sådant. Men hvornår får dette djævlecarneval en ende?»

Og Johan Borup skriver lige før jul 1885 bl. a. . . »Bare dog folk vil passe på og ikke give ministeriet lejlighed til at straffe. Det er jo klart, at under så vanvittige forhold som nu, hvor ingen ved, hvad der er lov og ret i Danmark, bliver man let hed i hovedet og handler derefter. . . . Jeg forstår det fra mig selv; for jeg kan blive ude af mig selv, når jeg tænker på, at vi virkelig skal lade os kujonere af hr. Matzen og hans herrer, som i virkeligheden er en så uendelig forsvindende part af folket. Men – det er det jeg mener – er det *klogt* at lade vreden løbe af med sig? Giver man ikke de herrer et velkomment påskud til at skride ind? Kan man gøre dem større tjeneste?»

Og endnu i april 1886 skriver Uffe Birkedal: »Der er noget så for-tærende og oprivende ved det hele, og når skal det ende? . . . Jeg for min del holder ikke mund hernede i Ribe, det vilde være utåleligt. Biskoppen har ladet mig vide, at medens det er aldeles utilstedeligt for en embedsmand at angribe regeringen offentligt, så må han også tilholde mig om ej i privat samtale at begå ugudelighed. . . . Dette har jeg dog afvist, både hvad det 1ste og 2det punkt angår. Historien med Garderhøjfortet, oversvømmelserne. . . . strygning af tilskud til Askov højskole, mens gendarmerne florere – alt dette brænder i mig og giver mig tit en højest ugejstlig lyst til at klø en eller anden provisorist af til husvalse for min sjæl.«

Stemningen kan dog naturligvis ikke blive ved at holde sig på dette højdepunkt. Og vidnesbyrdene om den politiske strid og ophidselse bliver efterhånden sjældne i »Sagamanden«. Uffe Birkedal skriver dog gentagne gange offentligt om politik, således 1890 nogle artikler i »Tidens Strøm«, hvor han kræver, at nu skal man gå til rigsretten. Og

det omtales i »Sagamanden«, at Vilhelm Hansen ved januarvalget 1890 i vejlekredsen taler som stiller for Falkenstjerne, der hørte til forligsmodstanderne. Men ellers er senere den politiske interesse ret tilbage-trædende hos kredsens medlemmer, skønt de sikkert har glædet sig over systemskiftet i 1901.

I forhold til det politiske, som altså en tid var en forgrundsinteresse for den borupske kreds og vel aldrig lod dem helt uberørte, var det sociale spørgsmål, i al fald i 80'erne og 90'erne, kun lidet fremme i deres bevidsthed. Dog var der nogle af dem, der var opmærksomme på det og bidrog til belysning af det. Det gjaldt især Brücker og Uffe Birkedal.

Brückers interesse viste sig særlig i, at han oversatte og i »Højskolebladet« lod trykke den østrigske professor Schäffles lille bog »Socialismens kvintessens«; oversættelsen udkom også som særtryk 1886. Det var en god og upartisk oversigt, men det kan ikke have været andet, end at den socialistskræk, der endnu til efter århundredskiftet herskede i mange kredse herhjemme, på grund af dette foretagende må have gjort Brücker endnu mere misliebige, end han var i forvejen. Med det sociale spørgsmål beskæftigede han sig også i 1892 i en prædiken, som han lod trykke. Han fastslår deri først: »Det er ikke til at tage fejl af, at der er et socialt spørgsmål, som skal og må løses på en eller anden måde, enten i mindelighed eller ved blod, og bliver det sidste vejen, hvorad det skal løses, da vil løsningen blive frygteligere end nogen tidligere revolution.« Men han advarer kristne mod specielt som kristne at deltage i spørgsmålets løsning. »Derfor mener jeg; lad os føle den medlidenhed, vi kan, med nøden i verden, klare os, som vi kan og må, hvad der kan være at gøre, melde os til tjeneste, hvis vi tror at kunne udrette noget. Men lad os endelig lade være med dertil at pynte os med det kristne navn, at vi ikke skal gøre det skam«.

Henimod slutningen af »Sagamanden«s tid kommer det sociale spørgsmål også frem på dens blade. Det er Uffe Birkedal, der efter selv at være trådt tilbage som præst i folkekirken retter en appel til dem, der endnu står i dens tjeneste. Han omtaler i slutningen af 1896 sine foredrag i arbejderkredse og skriver: »De er ikke kristusfjendske, men kirkefjendske, og at det er blevet så, peger klart nok for hvem der vil se

på en uhyre forsyndelse fra statskirkens og dens præsters side. Den står for altid flere og flere af vore proletarer som præsten og leviten i lignelsen. Kunde der fra det statskirkelige præsteskabs side lyde en røst – helst mange, mange røster – mod denne kristelige stats ukristelighed og umenneskelighed, så var det glædeligere end al »vækkelse« af grundtvigsk eller missionsk art. *Det* vilde være en »mageløs opdagelse«, om vore bestaltede præster forstod, at *her* brænder tampen – nu.

. . . I er for fornemme til at skænke tidens storspørgsmål: retten til et menneskeligt menneskeliv, eders ærede opmærksomhed. Aldrig – eller dog sjældent – hører jeg et ord fra eder, som vidner om, at der også i eder er noget af den hellige harme over de forventede samfundsforhold. Jeg ved nok, I arbejder trofast på eders vis, sætter meget godt i gang og vedligeholder det gode, som er overleveret fra gamle dage. Men mine ungdomsvenner vilde jeg gerne se fremmest i kampen mod al den uret og løgn, der hviler så tungt også på vort folk. . . .«

På denne appel svarede Karl Povlsen i januar 1897. Han skriver bl. a.: »Angående det sociale spørgsmål da søger jeg først at gøre et sådant arbejde, som jeg kan gøre med en uskadt samvittighed, som mennesker begærer gjort af mig, og som de vil lønne således, at jeg og mine kan leve deraf. Dernæst stræber jeg efter at sætte tæring efter næring. Hvis jeg så får noget tilovers, søger jeg at overvinde mit gerrige hjerte til at give det bort til dem, der trænger. Endvidere formaner jeg mig selv og dem, jeg prædiker for, til at holde vågent øje med den nød, der omgiver os. . . . Så forstår jeg også nok, at der er så megen fattigdom i verden, at den *private* godgørenhed kan ikke råde bod derpå, men *samfundet* må træde til gennem lovgivning. Når der gøres noget i den retning, glæder jeg mig. F. eks. over loven om alderdomsunderstøttelse, hvilke mangler den end kan have. Jeg har på følelsen, at der er meget berettiget i socialisternes krav, og jeg skælder ikke socialisterne ud. Men jeg har ikke sluttet mig til dem. . . .«

Det er uvist, om dette svar har tilfredsstillet Uffe Birkedal. Men det kan vist betragtes som udtryk for det standpunkt, som de fleste inden for kredsen stod på. Senere støttede flere af dem socialt oplysningsarbejde. Alfred Povlsen var i mange år med i styrelsen for Fernando Linderbergs »Sociale Sekretariat«. Og Johan Borup viste megen sympati for arbejdernes fremadstræben og kom gennem sin skole i nær

forbindelse med mange fagforeningsfolk og socialister. Men nogen egentlig social indsats kan det næppe siges, at denne kreds har gjort. Dog kan det også nævnes, at Uffe Birkedal blandt mange andre engelske bøger har oversat Thomas Carlyles »Past and Present« (Svundne tider og ny), der indeholder et stærkt angreb på vor tids upersonlige og ofte uretfærdige forhold mellem arbejdsgivere og arbejdere.

BRUDET INDEN FOR KREDSEN

Aldrig briste, skønt de brage,
rosenbånd fra ungdomsdage.

Disse ord fra Grundtvigs gendigtning af Saksos kvad udtrykker, hvad enten »briste« skal opfattes som den fremsættende eller ønskende måde, den trofaste kærligheds ideal. Og det er et ideal, som jo dog i mange tilfælde virkeliggøres. Der er ægteskaber, som trods alle de vanskeligheder, der altid vil møde, dog ikke blot varer livet ud, men vinder i inderlighed og styrke, alt som årene går. Der er også ungdomsvenskaber, som fortsættes op gennem livet, og hvor vennerne, så ofte de mødes, finder ind i det vante leje igen og i en vis forstand ud fra den dybere livserfaring vokser sig inderligere sammen. Ja, der er hele vennekredse, som har holdt sammen og af og til har sat hinanden stævne, lige til alderdommens skrøbelighed eller døden har hindret det.

Men sådan skulde det ikke gå den kreds, vi her beskæftiger os med. Selv om ikke alle tråde blev klippet over, selv om der var dem i kredsen, som blev ved at bevare forbindelsen med hinanden, så opløstes kredsen i løbet af 90'erne. Og det var ikke blot livets travlhed, der voldte denne opløsning. Der skete ligefrem et brud, der ikke mere lod sig hele.

Først fjernede *Uffe Birkedal* sig fra den øvrige kreds. Han vedblev ganske vist at skrive i »Sagamanden«, så længe den fortsatte sin rundgang. Men han deltog ikke i de senere vennemøder. Dette havde først og fremmest en rent fysisk årsag. Det er alt fortalt, at han tidlig blev ramt af fuldstændig døvhed, så at det blev næsten umuligt at råbe ham op, og han blev ude af stand til at deltage i mundtlige forhandlinger. Men også åndeligt fjernede han sig i løbet af 90'erne fra de andre, især efter at han 1893 på grund af sin tunghørighed havde taget sin afsked som præst i folkekirken.

Hans udvikling bort fra den almindelige folkekirkelige kristendom kan i store træk følges i »Tidens Strøm«, Falkenstjernes og Morten Pontoppidans ugeblad, hvori han ret flittigt skrev. Han, der endnu midt i 80'erne havde taget skarpt afstand fra Brückers frie stilling til bibelen, skrev i 1890 i det nævnte blad en artikel, som han kalder »erhvervelsens glæde«, hvori han søger at værgе andre og sig selv mod teologien og den særlige grundtvigske lære. »Lad derfor dem i fred, som ikke er nået videre end til den første trosartikel, – og ikke mindre dem, der har gjort deres kristelige bo op og fundet, at det eneste, de ejede, så de kunde »kalde det trygt hen mit, mit, mit«, var hverken mere eller mindre end dette: Gud er vor fader. Dersom de i Jesus af Nazareth kun ser den store lærer, sendt fra Gud, men gerne vil indrette deres liv her på jorden efter hans ord, som sanddru og kærlige og ydmyge mennesker, så skal du, der har en lang tale på stabelen om »rationalisme« og »kristusfornægtelse«, helst holde din mund.«

Snart efter indeholdt det samme blad en artikel af ham mod den gammeltestamentlige moral, og næste år gjorde han sig, ligeledes i en artikel i »Tidens Strøm« med titelen »Retfærdiggørelsen af troen«, til talsmand for at tale til nutidsmennesker i nutidssprog om kristendommen. »Den hele juridiske, både hårfine og håndfaste måde at tage de åndelige ting på, som var naturlig og vel ligefrem nødvendig for det 16de århundredes lutherdom, og hvori de dages luthersk-evangeliske kristne kunde lægge et levende indhold, – er vi kommen bort fra, uafhjælpelig bort fra. Ikke at der jo endnu er mangfoldige oprigtige kristne mennesker, der klamrer sig fast til ordlyden af skriftstedet om retfærdiggørelsen af tro, og for hvem denne ordlyd er det ubetingede, enegyldige og eneberettigede udtryk for kristendommens grundvæsen. . . . Men spørgsmålet er: kan denne rabbinske og gammel-luthersk dogmatiske talebrug vinde ørerne nu i de store brede folkelag her i vore landemærker?« Og i det følgende opfordrer han til at tale om troen på en helt ny måde som tilliden til Jesus.

I de her nævnte artikler er der nok en begyndende oprørsstemning over for den bestående kirke. Men de kan dog tydes som udtryk for en stærk trang til at unde andre den videst mulige religiøse frihed. Og for så vidt hans syn på det gamle testamente angår, deles det i vore dage af mangfoldige både lægfolk og præster i folkekirken. Man kan endnu

ikke sige, at han har sat sig selv udenfor. Dette gælder heller ikke hans anbefaling i et foredrag i begyndelsen af 1894 af at indføre ikke blot logik og psykologi, men også religionshistorie som fag på højskolen, skønt det ud fra den tids forudsætninger måtte vække store betænkeligheder i kristelige kredse.

Det var først i et foredrag 1894, året efter at han havde taget afsked som præst, at hans afstandtagen fra den officielle kirke blev ganske klar. Foredraget har titlen: »Hvad er sandhed, og hvorfor er kristendommen sandhed?«

Han betoner her meget stærkt den religiøse overbevisnings afhængighed af tid og sted. »Er vi ikke alle under en blind tilfældigheds – eller en blind skæbnes magt? er fødestedets længde og bredde og fødselsåret – så og så længe før eller efter Moses, Buddha, Kristus eller Muhamed, så og så længe før eller efter Reformationen eller Grundtvig o. s. v. – er det ikke i et aldeles uberegneligt mål afgørende for vor religiøse overbevisning eller mangel på religiøs overbevisning? . . . Altid flere og flere bliver de religiøst grebne mennesker, som ikke kan forlige den humane bevidsthed, hvortil netop kristendommen har opdraget dem, med de gammelisraelitiske forestillinger om en Gud, besjælet af vild hævnerrighed og andre menneskelige, fordømmelige følelser eller med kristelige lærdomme som dem om forsoningen, den evige pine, om at det er Gud, som sender os det onde o. s. v. – for ikke at tale om den naive bibelske naturopfattelse. Der er nuomstunder utallige fromme og oprigtigt gudfrygtige mennesker, for hvem Jesu navn er det største af alle, men som ikke med deres bedste vilje *kan* tro på hans guddommelighed (i kirkelærens forstand) eller legemlige opstandelse. . . . At »tro« på Jesus, det er at se menneskelivets mening og mål i ham, og efter evne vandre i hans fodspor; det er – for at udtrykke det på en anden måde – at oplade sit væsen for Jesu væsen. Dette er »tro, virksom i kærlighed«. . . . Det bliver altså sammen så uendeligt småt og intetsigende mod det ene, store, fælles, samlende: *Følg mennesket Jesus efter i dit menneskeliv!* Så skal du leve hos Gud!«

I disse tanker var der adskilligt, som måtte lyde fremmed i vennernes ører og falde dem for brystet. Den ældste af dem, Frederik Mygind, der ellers ikke deltog i offentlig drøftelse, gav i et følgende nummer af »Tidens Strøm« et svar på Birkedals artikel. Svaret var holdt i en

meget forsonlig og venskabelig tone, men i sagen ret skarpt mod Birke-
dal. Mygind henviser til lignelsen om den tabte søn. »Hvert stykke af
den fortabte søns historie finder jeg efterhånden i mit eget liv. Men
hvert led i den kristne tro på Vorherres fødsel, død og opstandelse er
(hvis det går an at sige sådan) ikke den fortabte søns, men *faderens*
historie, eller bedre: hvert led er skridt for skridt en åbenbaring af
faderhertet, der er på vejen til mødet med den fortabte søn. . . . Når
man har fået troen sådan forkyndt, kan man vel blive plaget med tvivl,
men man er aldrig forlegen for at blive af med troen som en klods om
benet, der vil hindre vor høje flugt; nej, man føler, at bliver troen taget
fra os, så slukkes solen på himmelen i en evig nat, thi i troen åbenbares
faderligheden. . . . Og endelig med hensyn til, at du siger, at troen ikke
er for alle, ja kun for en ringe part af menneskene, og at Gud var en
slem tyran, om han ufravigelig så efter troen hos enhver, der skal være
hans ven, så vil jeg svare, at troen lige netop er for de faldne, fortabte
børn, der ønsker at komme hjem, og at Vorherre har magt til at tale,
så de kan høre hyrdens røst.«

Der veksledes endnu et par indlæg i »Tidens Strøm« mellem de to
gamle venner, og det mærkedes i hele drøftelsen, at det især var det
grundtvigske stade på trosbekendelsen, som de var dybt uenige om.
Således gled Uffe Birke-dal, uden at der kan tales om noget voldsomt
brud, allerede inden han i 1900 blev præst for »Det fri Kirkesamfund«,
bort fra de andre.

Derimod var bruddet mellem *Brücker* og de fleste andre medlemmer
af kredsen voldsomt og dramatisk. Og det var ikke forskel i anskuelser,
men en bestemt handling fra hans side, der fremkaldte det.

Ud over sammenholdet inden for kredsen som helhed havde der
bestået en særlig inderlig forbindelse mellem Brücker og de to brødre
Povlsen i Ryslinge. Vi har set, hvordan de to brødre tilkaldte Brücker
til mødet om riffelsagen i Ryslinge i april 1885. Kort efter var Karl
Povlsen sammen med nogle få andre i Kolding for at give råd med hen-
syn til den stilling, Brücker's menighed skulde indtage til spørgsmålet
om valgmenighed eller frimenighed. I september samme år gjorde de
to brødre sammen med Brücker en tur i Sønderjylland; deres fører på
Dybbøl var den unge Hans Peter Hanssen fra Nørremølle. I sommer-

ferien 1889 mødtes Brücker og Karl Povlsen i Sønderho på Fanø og havde der adskillige fornøjelige eller ubehagelige oplevelser, som siden blev skildret og illustreret i »Sagamanden«. Og i 1890 var Brücker med begge brødrene på rejse i Tyskland, bl. a. til passionsspillene i Oberammergau, og med Alfred Povlsen i Tyrol og Norditalien. Kommer så dertil, at både Alfred og Karl Povlsen, selv om de ikke havde været enige med Brücker i alt, hvad han skrev, dog, og navnlig i synet på bibelen, havde kunnet følge ham nok så meget som de øvrige i kredsen, vil man forstå, at den gensidige tiltrækning var stærk. Endnu i sommeren 1895 deltog da også Brücker i vennemødet i Ryslinge.

Men på dette tidspunkt havde Brücker fået en ny ven, der mere og mere tiltrak ham. Det var Jakob Knudsen. Under en jyllandsrejse i studenterdagene havde Brücker første gang set ham i hans faders præstegård i Lejerskov. Siden havde de mødtes, mens Jakob Knudsen var lærer på Askov højskole. Men det var først ved den tid, da Knudsen blev valgmenighedspræst i Mellerup ved Randers (1890), at de kom i nærmere forbindelse med hinanden og blev dus. Da Jakob Knudsen i efteråret 1891 udsendte sit første skønlitterære arbejde, skuespillet »Cromwells datter«, skrev Brücker et betaget brev til ham, ligesom han senere anmeldte bogen i »Tidens Strøm«. Og Jakob Knudsen svarede i et brev, hvori han giver udtryk for sin glæde over at have fundet genklang i en anden sjæl. At de så vel i ydre som i sjælelige evner og temperament var så vidt forskellige, Jakob Knudsen lige så umiddelbart frodig i følelse og fantasi, som Brücker var forstandsmæssigt ræsonnerende og med et noget blegsottigt følelsesliv, hindrede ikke, men fremmede vel snarere den gensidige tiltrækning. Brücker nævner blandt det, som drog ham: »I Jakob Knudsen så jeg en lyslevende virkeliggørelse af, hvad jeg med mund og pen havde søgt at fremstille som kristendom. Han og jeg kunde tænke forskelligt, udtrykke os forskelligt om mange ting, men i dette var vi i den fuldeste overensstemmelse, i dette forstod vi hinanden til bunds.«

Nogle år efter, at Jakob Knudsen var kommet til Mellerup, blev han og hans kone, Sofie, f. Plockross, datter af en københavnsk overretssagfører, separerede. Skønt menigheden i Mellerup ikke forstod, hvorfor de to mennesker, som begge var værdsatte af dem, ikke fremdeles kunde leve sammen, skete der dog ingen forandring i hans forhold som

præst. Men i en tid, da det endnu var ualmindeligt, ikke mindst i kirkelige kredse, at ægtefæller gik fra hinanden, vakte denne skilsmisse adskillig forargelse ude omkring. På samme tid udgav Jakob Knudsen »Kristelige foredrag«. Brücker anmeldte bogen i »Højskolebladet« og sagde bl. a. om Knudsen: »Det mest afgørende ved Knudsens personlighed er, at han vil ikke lade sig nøje med lidt. Han stiller store fordringer i forholdet til Gud og i forholdet til mennesker.« J. H. Monrad bemærkede dertil i »Dansk Kirketidende«: »Men skal det blive skik i de grundtvigske valg- og frimenigheder . . . at skamrose den moral, der søger sin styrke i at stille fordringer i forholdet til Gud og i forholdet til andre, mens den lader fordringerne i forholdet til sig selv uomtalte, . . . da vil der derved være tilføjet det danske menighedsliv et knæk, som sent vil forvindes.« Brücker svarede mod sædvane ikke på dette angreb.

Ifølge Brückers fremstilling i »Mit livs vej« havde hans og Jakob Knudsens venskab en rig udvikling i 1893–96. Foruden at besøge hinanden gjorde de hvert år en flere dages fodtur sammen. Og Brücker følte sig mere og mere beriget ved omgangen med Knudsen. I fortrolighed fik han at vide, at Jakob Knudsen, når de tre separationsår var forløbet, vilde gifte sig igen med en datter af den dengang nylig døde højskoleforstander Jens Bek i Mellerup. Og Brücker lovede at foretage vielsen. Men dertil krævedes, at han først var blevet anerkendt som valgmenighedspræst. Dels fordi dette trak ud, og dels på grund af Brückers sygdom forhaledes brylluppet.

Omsider blev Brücker indsat som valgmenighedspræst af biskop Gøtzsche først i november 1896. Og den 17. november viede Brücker Jakob Knudsen og hans unge hustru. Skønt Jakob Knudsen havde foretaget forberedelserne så stilfærdigt som muligt, var det dog sivet ud, hvad der forestod. Og Brücker havde modtaget mange henvendelser både fra Jakob Knudsens slægtninge og fra sine egne venner om at undlade at foretage vielsen. Den 10. november fik han brev fra sin gamle fader, der indtrængende bad ham svare nej til Jakob Knudsens anmodning, og faderen skrev også til Jakob Knudsen og bad ham fritage Brücker for løftet om at vie ham. Men ingen af henvendelserne rokkede denne i hans faste beslutning.

Havde allerede Knudsens separation vakt forargelse, så var det dog

intet imod den storm, der nu brød løs, og som vendte sig lige så meget mod Brücker som mod Knudsen. Man søgte at tilvejebringe en fælles indsigelse fra alle valgmenighedspræster, hvad der dog strandede på, at flere ikke vilde være med til at blande sig i dette private anliggende. Men jeg har tydelige erindringer om, hvor ivrigt sagen drøftedes i grundtvigske kredse. Og fra en vis side henvendte man sig til valgmenigheden i Mellerup for at påvirke den imod Knudsen, hvad der dog for så vidt var overflødigt, som han havde givet efter for stemningen i den største del af menigheden og frasagt sig sin præstestilling.

For Brücker blev hans gamle venners holdning mest skæbnsvanger. Flere af dem havde som nævnt på forhånd frarådet ham at foretage vielsen. Og bagefter kom der en stærk misbilligelse frem i »Sagamanden«. Efter at både Balslev, Munkebo og Karl Povlsen, den sidste særlig skarpt, havde angrebet Brückers handling, gav Rønning på sin sædvanlige rolige måde udtryk for den fælles sorg i et indlæg i marts 1897. Han skriver bl. a.: »For mig står det som noget betænkeligt, det der her er sket. Jeg tager vel ikke fejl, når jeg sætter din optræden ved denne lejlighed i forbindelse med nogle udtalelser i din sidste bog. [Religiøse overvejelser. 1896.] Det er dem, hvori du vil hævde, at personlige forudsætninger kan gøre det, man ellers kalder ondt, til i bestemte tilfælde at blive noget godt. Jeg synes her, du har udslynget en meget vovelig tanke, som kun er bleven skitseret i meget løse omrids. Man skal nu engang omgås lidt varsomt med dynamit og ikke give den i hænderne på mennesker, som mangler næsten alle betingelser for at kunne behandle den på rette måde. Dine udtalelser er for mig et udslag af det »individualistiske« i din personlighed . . ., som jeg synes at kunne spore som en rød tråd gennem din hele udvikling, og som både er din styrke og din svaghed.«

Efter at næsten alle har udtalt sig, kommer bogen til Brücker, og nu skriver han i den den 18. januar 1898 en undsigelse til vennerne. Det er et meget langt indlæg, men hovedsagen er udtrykt i følgende: »Omkvædet på alle skrivelser er, at jeg skulde have lyttet til mine venners indsigelse. I mener jo da dermed bl. a. jer selv. Jeg vil spørge: Har da de foregående år i nogen rimelig grad kunnet fremkalde hos mig den beslutning at gøre det? Har de kunnet vække hos mig den følelse, at på jeres råd kunde jeg trygt stole? Hvor har jeg da haft jer i disse år? Jeg

stod i bibelstriden, jeg var på Sagatun, jeg førte forhandlingen om det onde, jeg sloges med afholdsmændene, jeg blev nægtet anerkendelse – hvem af jer kom mig i noget af dette offentlig til hjælp?« Og han udgyder sig i bitre ord over de andres svigten af deres ungdoms radikalisme, over deres tilpasning til forholdene i verden. »I skal for mig have lov at eje forsigtighedens og besindighedens nådegave i rigeste mål, men I må undskylde mig, at det ikke er fra den kant, jeg venter mig de for mig gyldneste råd.«

Særlig hånende angriber han Karl Povlsen, der har udtalt sig om Jakob Knudsens nye hustru som »den lille unge piger, der sagtens er halvt barn endnu«, og som han beskylder for at have været virksom for at få Knudsen smidt på gaden. Og ligeledes gør han et bittert udfald mod Vilhelm Hansen, der, skønt han bor så nær ved, aldrig har haft brug for ham, Brücker, i sin kreds. Den eneste, han undtager fra det almindelige angreb, er Uffe Birkedal, der har udtalt sig mere tolerant. Brücker ender med at erklære, at hans venner i virkeligheden har foragtet ham.

Den 4. februar svarede Karl Povlsen på Brückers angreb, ligeledes i »Sagamanden«. Han vil ikke svare på fornærmelserne, men kun udtale sig om grundbetragtningen i Brückers stykke. Han indrømmer, at de var en lille oprørske kreds i København, der kritiserede grundtvigianernes høvdinger. Men »jeg kom til at se på livet, på tiden, vi lever i, således, at det krævedes af os ikke så meget at *storme* skanser som at *forsvare* dem, der allerede var tagne. Det var os, der blev de angrebne, de betrængte. Vi måtte gøre front til en anden side, vi mødte en ny og mægtig fjende – brandesianismen.« Derimod har Brücker bevaret den gamle betragtning, det gamle syn på tiden og opgaverne. »Og heraf er der vel opstået en forskellighed imellem os, som vel bunder i temperament og personlige anlæg. Men jeg har altid kunnet erkende, at der var noget af en pioner i Valde, at det havde sin berettigelse at arbejde med de ting, han syslede med, at der var rigtige og ejendommelige tanker deri, selv om disse næsten altid skæmmedes af ensidighed. Og tit har jeg været helt uenig med ham i resultaterne. Men jeg har aldrig fornummet, at dette gjorde skår i mit venskab for ham.« Beskyldningen for at ville forfølge Knudsen tilbageviser han.

Alfred Povlsen, der ikke hidtil havde udtalt sig, kom i et længere

indlæg i »Sagamanden« broderen til hjælp. Også han tænkte sig, at et venskab, der havde varet i 25 år, var temmelig uafhængigt af begivenheder. Og han indrømmer, at der var lejligheder, hvor han burde være kommet Brücker til hjælp. »Når jeg ikke gjorde det, og når du i det hele taget har haft liden eller ingen hjælp af os på krigsstien, skyldes det ved siden af de dårlige grunde, som du i dette øjeblik har let ved at finde, navnlig to gode grunde. For det første er ingen af os – så vidt jeg skønner – anlagt for offentlig polemisk optræden (undtagen Uffe). Vi har ikke mod på den virksomhed og duer ganske simpelt ikke til den. Det vidste vi ikke, da vi sad inde i København og lavede verden om, men nu ved vi det altså. Du ved det også. Endvidere ved du, og måske du har fået det for lidt at vide, at selv hvor man var enig med dig i sagen, misbilligede man meget ofte måden. . . . Det er åbenbart rigtigt, at vore fejl er dine modsat. Når du er tilbøjelig til at gå for vidt og vise mangel på takt, så er vi (ikke Uffe) så yderst besindige og forsigtige og fredsommelige, at vi alt for ofte lader verden gå sin skæve gang, hvor vi ikke just behøvede det.« Han minder dog om, at han nogle enkelte gange, navnlig i sin modstand mod estrupiatet, har voget trøjen. Men han anser sin daglige gerning for at være i god samklang dermed og mener, at den har nok så stor betydning for virkeliggørelsen af ungdomsidealerne.

Nogle af vennerne stiller sig også mere forstående over for Brücker. Johan Borup erklærer i april 1898, at eftersom Brücker og han har talt sammen og derved al misforståelse er hævet, så har han nu intet at skrive. Og Uffe Birkedal, hvis tolerance lige fra først af havde givet sig til kende, skriver i et langt indlæg i juli bl. a.: »Men der må nu engang være plads for undtagelserne. Jeg – vi her – omgås meget Sofie Knudsen, og vi har da forstået med al mulig klarhed, at *det* ægteskab var bedre opløst år før det virkelig skete. *De* kunde ikke hjælpe hinanden frem – tvært imod. . . . Godt! så skulde Jakob Knudsen være forpligtet til cølibat sit hele liv igennem. Nej, vil I andre svare, men han burde have nedlagt sit embede og, dersom han giftede sig igen, ladet sig borgerligt vie. . . . Nu mener jeg, at hvis sådant var passeret mig, kunde jeg næppe være bleven i præstelig virksomhed. Men . . . det forekommer mig at være for udvortes en måde at tage tingene på at sige: Ægteskabsskilsmissen med påfølgende nyt ægteskab hører til en

klasse syndigheder, som i kraft af selve deres beskaffenhed udelukker fra præsteembedet, medens det samme ikke kan siges om den, der f. eks. er løgnagtig, trætkekær, sladdervorn og a. lign., eller som måske i sin forkyndelse helt gav sig sine egne uforgribelige meninger i vold. . . . Et ægteskab må også ses under belysningen af lykke og ulykke.« Han mener, at når fejltagelser kan rettes i forlovelsestiden, må de vel også kunne det senere. Og med hensyn til holdningen over for Brücker siger han: »Når jeg har en ven, som jeg har kær, så siger jeg vel ikke som så: Når han har kunnet gøre det og det, så må det være rigtigt og forsvarligt. Der kunde være tilfælde, hvor jeg måtte sige: dette her er aldeles galt og synd og skam. Men jeg tilstår, at V. Brücker for mig hører til dem, hvem jeg tror så godt, at fordi der er noget, jeg selv vilde være i tvivl om, hvis jeg personlig blev stillet over for spørgsmålet, derfor falder det mig ikke ind at anse det for en given sag, at han har forsyndet sig mod et guddommeligt bud ved at indlade sig på sagen. Jeg vilde da tænke – som jeg i dette tilfælde tænker: Livet er en sammensat ting, og det er godt, at der er dem, der ser anderledes end jeg, for ellers brast der sagtens mere, end godt var. De ubøjelige love knuste da menneskehjerner, og det kan aldrig være Guds mening. . . .«

Men skønt således nogle af de gamle venner søgte at forstå eller undskylde Brücker, så viste det sig dog, at bruddet mellem ham og andre af dem var ulægeligt. I alt fald opløses kredsen som kreds. Det er, som om »Sagamanden« er blevet træt af sin byrde. Efter den ivrige debat om den knudsenske sag skriver Alfred Povlsen den 15. november 1898: »Lad det så være slut!« Og 3 måneder senere ender den sin næsten 20årige rundgang. Der havde i den sidste tid været tale om med et vennemøde at fejre foreningens 25 års jubilæum. Men det blev aldrig til noget. Nu, halvhundrede år senere, vil det forekomme de fleste, lige meget hvordan man ser på spørgsmålet om Brückers vielse af Jakob Knudsen, at det var for lille en årsag til at få så langtrækkende skæbnesvangre følger i flere menneskers liv.

Thi man må give Holger Begtrup ret, når han, særlig med hensyn til forholdet mellem Brücker og Karl Povlsen, i sin bog om grundtvigsk kirkeliv skriver: »Det var ikke godt for Karl Povlsen, at han ikke længer kunde få det åndelige salt fra Brücker, der kunde modvirke den

tilbøjelighed, som dengang var ved at brede sig i de grundtvigske kredse, til at forveksle »moral« og kristendom. Og det var ikke godt for Brücker, at han mistede en ven, der på en klog og kærlig måde holdt ham i forbindelse med »den sunde fornuft« og med den almindelige tankegang i de kredse, han nærmest tilhørte.«

Af de ti mænd, som vi her har at gøre med, virkede de tre til højt op i deres alderdom inden for den danske folkekirkes overleverede rammer som sognepræster. Skønt de, som man dengang kunde, blev i deres embeder adskilligt ud over de 70 år, kom de alle tre til at leve flere år efter deres afskedigelse. De var også alle lige deri, at deres gerning til op i deres bedste manddomsår faldt i vest- eller nordjydske sogne, men siden blev de forflyttet til øerne, en til Sjælland, en til Fyn og en til Falster. Stille og støt anvendte de deres bedste kræfter både søgn og hellig i deres sognefolks tjeneste, og de blev ikke meget kendte i videre kredse. Kun Sofus Balslev fik i visse retninger et større virkeområde.

Den ældste iblandt dem og i kredsen i det hele var *Frederik Mygind*. Han fik en frugtbar og påskønnet præstegerning i Hodde og Tistrup sogne ved Varde til 1895. Først 50 år gammel blev han i 1895 forflyttet til Allerslev ved Præstø. Mens han var i Hodde, fik han tilbud om at blive præst i en fri menighedskreds. Hans ven Karl Povlsen i Ryslinge kunde ikke overkomme arbejdet i den store menighed og så sig derfor om efter medhjælp. Og han henvendte sig til Mygind. Men efter at have overvejet sagen tiltroede denne sig ikke evner til at overtage en sådan stilling og afslog tilbudet. Det var betegnende for hans beskedne selvvurdering.

Præstegården i Allerslev sogn lå dengang i Rekkende, 3 km fra kirken, og han gik vist oftest denne vej, når han skulde forrette tjeneste. I det hele var han af de præster, der færdedes meget rundt i sit sogn. Sydsjællænderne kendte han jo noget til fra dengang, han var kapellan i Kallehave. De var jo hverken så trofaste eller så åndeligt selvstændige som vestjyderne. Men han klagede ikke og opfyldte samvittighedsfuldt

sine præstepligter. Ved sin milde og menneskelige færd kom han efterhånden i tillidsforhold til befolkningen, ligesom han blev meget værdsat af sine nabopræster. Han havde et godt helbred og fortsatte sin gerning i Allerslev, til han 76 år gammel tog sin afsked i 1921. Så flyttede han til Gandløse i Nordsjælland, hvor også Morten Pontoppidan, der var gift med hans hustrus kusine, tyede hen efter sin afsked. Her døde Mygind i maj 1927. Hans hustru overlevede ham i næsten syv år.

Mygind var først og fremmest en from mand, hvis liv var båret af gammeltdags kristentro, tilsat med det lys over menigheden og dens bekendelse, som var kommet med Grundtvig. Da han var min onkel, gift med min faster, har jeg mange gange besøgt ham både i Hodde og Rekkende, lyttet til hans troværdige forkyndelse i kirken og samtalen med ham i hjemmet. Han indlod sig gerne i drøftelser med unge, og skønt vi stundom kunde finde hans meninger mere konservative, end vi syntes om, måtte vi altid respektere dem og kunde ikke komme i alvorlig strid med ham; han tog altid elskværdigt og tålsomt på andres afvigende anskuelser, ligesom han i sin tid havde taget på Uffe Birkedals kætterier. Til sine prædikener kom han ikke let; ofte var han i stor vånede med, hvad han skulde føre frem. Han havde ved sin side en hustru, der var lige så optaget af åndelige spørgsmål som han selv. Hun havde i ualmindelig grad evnen til at føre en indholdsrig samtale.

Den næstældste af vennekredsen, *Sofus Balslev*, virkede også til op i sin alderdom som sognepræst. Han blev i Dejbjerg i Jylland til 1892 og drog så til sine fædres ø Fyn som sognepræst i Søndersø midtvejs mellem Odense og Bogense. Her blev han i 40 år. Først 82 år gammel tog han i 1932 afsked og flyttede til en søn i Silkeborg, hvor han døde 1936 som den næstsidste af den borupske kreds. Allerede i Dejbjerg havde han jo mistet sin første hustru, Birkedals datter. Men 1894 giftede han sig igen, atter med en præstedatter, Anna Plesner. Hun og hans første hustru skænkede ham en stor børneflokk.

Det var i sit sogn, Sofus Balslev gjorde sin væsentlige gerning. Og han blev i årenes løb knyttet stærkt sammen med menigheden der. At han havde noget at sige som prædikant kan vel bl. a. sluttes deraf, at Karl Povlsen, som af og til havde lejlighed til at høre ham, kunde sige,

at der i Balslevs taler var så mange tanker, så mange nye ideer, at Karl Povlsen kunde lave seks prædikener ud af en af Balslevs. Hans friske væsen og sans for humor, som hans ældste søn talte om ved hans jordefærd, har også bidraget til at bringe ham i nær forbindelse med de mennesker, han var sat iblandt.

Men også uden for sit sogn fik han på flere måder betydning. Han interesserede sig for offentlige anliggender. I Jylland havde det givet sig udslag i hans deltagelse i det kommunale liv. Senere var det spørgsmål angående den kirkelige organisation, han fik at gøre med. Da der i 1903 blev nedsat et kirkeligt udvalg til at gøre forslag om en kirkeforfatning og udtale sig om en række andre kirkelige spørgsmål, blev Sofus Balslev valgt ind deri som en af de syv repræsentanter for præsterne uden for København. Han var just ikke en af dem i forsamlingen, der leverede de hyppigste og længste indlæg i de langstrakte forhandlinger. Men når han tog ordet, havde han altid noget at sige og kunde udtrykke det forståeligt og kort.

For det første fik han lejlighed til at dokumentere, at han var en af dem, der havde forstand på de praktiske sager, der vedrørte præsteembederne på landet. Da spørgsmålet om præsteembedernes jordtiliggende, bygningsvæsen og embedslån samt indløsningssummer for præstegårdene optoges til forhandling, var det Balslev, der indledte og tilrettelagde drøftelsen. Og ofte gjorde han en bemærkning, der viste, at han klart så følgerne af en eller anden foreslået foranstaltning.

Men især viste han, at han uden at være fanatisk yderliggående havde bevaret sin ungdoms sans for at skelne mellem borgerligt og kirkeligt og sin afsky for al åndelig tvang. Han tog således ordet for indførelse af tvungent borgerligt ægteskab, idet ægteskabets retsgyldighed måtte bero på, at det var indgået i lovens eller øvrighedens navn, og anvendelsen af den treenige Guds navn til at fastslå selve gyldigheden af ægteskabet var et misbrug.

Med hensyn til selve det hovedspørgsmål, som var forelagt det kirkelige udvalg, og som optog det meste af dets tid, spørgsmålet om en kirkeforfatning, var Balslev lige langt fra overtro på en omfattende kirkeforfatnings velsignelsesrige virkninger, og fra den paniske skræk for enhver kirkedag for hele landet, som næredes i visse grundtvigske kredse. Ved den foreløbige behandling af forfatningssagen i udvalgets

anden samling i efteråret 1904 betonedede Balslev sin principielle stilling. Han ønskede, at de midlertidige menighedsråd, der var oprettet, skulde blive en stedsevarende institution. Og han vilde gerne deltage i et forsøg på at nå til noget mere. Men det kom an på, hvordan. »Jeg står nemlig ikke sådan, at jeg siger: For enhver pris må vi have noget mere end menighedsrådene, thi jeg ser klart, at dette mere kunde blive af den art, at det kunde blive købt alt for dyrt. Jeg siger derimod: For enhver pris må vi værne om livets ret og livets frihed«. Han advarer stærkt mod uniformitet og erklærer det for at være en betingelse for, at han skal kunne medvirke til at komme videre, at der tages et vist hensyn til præstefrihed, og at de borgerlige sider af folkekirkens liv og tilværelse drages med ind i en forfatningsordning.

Balslevs uvilje mod åndelig tvang træder måske stærkest frem i et indlæg angående forfatningssagen i den femte samling i efteråret 1906. I det af udvalget udarbejdede forslag til en kirkeforfatning stod der i § 1, at folkekirkens »præster forpligtes ved deres indvielse til at forkynde Guds ord rent og ret, som det findes i den hellige skrift og er bevidnet i dens symboler«. Mod dette ord »forpligtes« prosterede Balslev med megen indignation. »Lad os tænke os nogle unge mænd, udgåede fra kristne hjem, grebne af den kristne tro, som sætter deres liv ind på engang at kunne blive tjenere i Guds kirke og i den danske folkekirke, og så kommer de da, grebne deraf, og beder, om de nu må få lov til at blive tjenere. Så forlanger man af dem, at de skal stå på det hellige sted med brændemærket »forpligtet« på deres pande. . . . Det er et ord, som kan bruges i agitationens tjeneste mod præsterne for fremtiden. Det vilde blive svært at være præst i den danske folkekirke for fremtiden. . . .«

Som bekendt kom der, i al fald foreløbig, meget lidt ud af det kirkelige udvalgs arbejde og da slet ikke på forfatningens område.

At Balslev blev anset for en mand med forstand på praktiske ting, viste sig også i, at han blev udnævnt til formand i tiendeafløsningskommissionen i Fyns stift. Men mest anerkendelse i videre kredse fik han på sine gamle dage for sin virken for samarbejde mellem menighedsrådene. Han var i 1920 medstifter af og i 6 år formand for Menighedsrådsforeningen og endnu i nogle år, til han var over 80, medlem af bestyrelsen.

Sofus Balslev, som jeg nok har set, men som jeg aldrig har talt med eller besøgt, var, så vidt jeg har kunnet slutte af andres udtalelser, en smuk præstesikkertelse, hos hvem besindighed og den sikkerhed, som gammel tradition giver, smeltede sammen med livlig optagethed af det nye, navnlig den grundtvigske strømning i tiden, og veloplagthed til at tage fat på dagens opgaver.

Den tredje sognepræst i flokken var *Niels Christian Munkebo*. Også han blev i Jylland en årrække og befandt sig vistnok åndeligt vel blandt de kirkeligt interesserede beboere af Lem og Lime sogne i Salling. Men efterhånden som familien voksede, fulgte han den almindelige strøm af præster øst på til økonomisk bedre stillede egne. 1895 blev han sognepræst i Horbelev og Falkerslev på Falster. Det var en smuk egn med skov langs Østersøen, men vist ikke meget åndeligt levende. Men han forblev der og forrettede trolig sin tjeneste, lige til han højt oppe i årene (1921) tog sin afsked og flyttede til København, hvor han døde i maj 1935. Forinden han flyttede fra Falster, havde han mistet sin hustru.

Munkebo, som jeg har kendt godt og besøgt både i Lem og Horbelev, var en lille munter mand, hvis fynske mål og fynske gemyt aldrig fornægtede sig. Men han udfoldede ikke nogen aktivitet ud over de sogne, hvis åndelige røgt var ham betroet. Det grundtvigske syn på meneskelighed og kristendom, der havde fulgt ham lige fra hans barndomshjem, vedblev at præge hans liv og gerning; i hans alderdom kunde man gerne bl. a. træffe ham ved efterårsmøderne på Roskilde højskole. Han levede med som en af de menige i den grundtvigske hær, men følte ingen trang eller drift til offentlig optræden eller til at gøre sig gældende udadtil.

BRØDRENE POVLSEN I RYSLINGE

Det ry, som den fynske landsby Ryslinge har vundet, er ikke grundlagt af de to brødre Povlsen. Opmærksomheden blev først henvendt på den ved Vilhelm Birkedal, der allerede som sognepræst dér drog mange til ved sin forkyndelse. Men navnlig gjorde han sig selv og Ryslinge bekendt, da han ved sin holdning efter 1864 gav anledning til dannelsen af den første valgmenighed i Danmark, en menighed, der uden at stå uden for folkekirken dog valgte sin egen præst og i det væsentlige afgjorde sine ydre anliggender selv. Men er det Birkedal, der har gjort Ryslinge til et af de mest kendte landsbynavne i Danmark, så har Karl og Alfred Povlsen hver på sin vis bidraget til, at navnet bevarede sin glans ikke blot i Danmark, men ud over Norden. I en hel menneskealder virkede Karl Povlsen her som valgmenighedens præst. Og i mere end 40 år varede Alfred Povlsens ordførerskab på Ryslinge folkehøjskole.

At de to brødre fik hver sin virkekreds, den ene i kirken, den anden i højskolen, lå for en stor del i deres naturlige anlæg. Men de var højt begavede begge to. Var Karl den mest poetiske, så var Alfred til gengæld den klarest tænkende. Og havde Karl en styrke i at kunne male med ord, så mennesker og begivenheder kom til at stå hans tilhørere tydeligt for øje, så kunde Alfred med større konsekvens afdække sammenhængen i de historiske hændelser. Begge to virkede de ganske overvejende ved det mundtlige ord. Alfred Povlsen blev vel den, som inden for sit område kom til at indtage den mest fremskudte plads, han skal derfor behandles udførligst i det følgende. Men også Karl Povlsen ragede op blandt sine kolleger.

Med kun halvandet års forskel i alder havde brødrene lige fra barn-

dommen af i ualmindelig grad delt ondt og godt med hinanden. Og deres inderlige samliv og udveksling af tanker og følelser fortsattes i studieårene i København og nu igen i de næsten 34 år, da de boede i samme landsby og næsten daglig kunde ses. I en tale ved broderens begravelse kunde Alfred Povlsen sige: »Har jeg lært noget menneske at kende, da er det ham. Og vi havde det godt med hinanden både som børn og som unge og som mænd. I det samliv var der ingen sky på himlen og ikke nogen mislyd, ikke en eneste. Det var fyldt af fred og stille glæde og enighed. Ikke den brutale enighed, som forbyder forskellighed i synsmåde og bedømmelse, men den hjerternes enighed, som bundet i slægtskabet og åndsfølelseskabet. Vi kunde til enhver tid i fuld tillid og fortrolighed tale igennem med hinanden om alt og uden frygt for misforståelse. Det ord »broderskab« er for mig ikke blot et begreb, men en oplevelse.«

Men skønt de to brødre var så nær sammenknyttede, må vi her søge at få hver enkelts virken og betydning frem.

Karl Povlsen kom til Ryslinge i begyndelsen af 1883 som Birkedals medhjælper. For ham og hans hustru var det på mere end een måde en stor overgang fra livet i Vestjylland. Han siger selv derom: »De mange nye mennesker, jeg lærte at kende, den fynske races forskel fra den jyske, modsætningen mellem den storslåede jyske natur med dens bakkedrag og de vide udsigter over land og hav og det fynske bløde, flade, ofte parklignende landskab; alt dette optog mig stærkt. Hvilken forskel alene var det ikke at køre på de fynske veje, de såkaldte »gyder«, mellem endeløse hegn af blomstrende syrener, hvor guldspurv og bogfinke sad og slog deres triller mellem æblegård og humlehave, og så at færdes på de vestjyske veje, hvor hestene med flyvende manker stred sig frem mod vestenvinden, og man selv sad foroverbøjjet og holdt fast på hat og kappe, mens Vesterhavet buldrede derude bag Harbøres klitter og Bovbjergs lerskrænter.«

Birkedal overlod straks det væsentlige af præstegerningen ud over søndagsgudstjenesten til Karl Povlsens omsorg. Området, som han skulde betjene, var langt mere vidtstrakt, end han havde været vant til. Skønt der var oprettet flere andre valgmenigheder på Fyn, var Ryslinge valgmenighed kommet til at omfatte medlemmer i henved 50

sogne lige fra Storebælt til Lillebælt. Det var før cyklernes tid, og da der dengang heller ikke var så mange jernbaner på Fyn, måtte forbindelsen til de fjernereliggende områder, hvor menigheden havde tilhold, gerne foregå med hest og vogn. I sine yngre dage var Karl Povlsen oftest selv kusk, når han skulde ud til gudstjenester eller i anden anledning til sogne, der lå et stykke fra Ryslinge.

Karl Povlsen havde haft store betænkeligheder ved at blive præst for en menighed, der var samlet om en så fremragende ordfører som Birkedal. Og han havde betinget sig at stå ganske frit med hensyn til at trække sig tilbage, ligesom menigheden ikke skulde være bundet til ham. Men Birkedal, der var noget op i halvfyrdserne og pintes af uoverensstemmelse på politisk område med størstedelen af menigheden, forlod Ryslinge i slutningen af 1885. Han havde først indtrængende opfordret Karl Povlsen til at blive som hans efterfølger. Og menigheden, der allerede i det første år havde følt sig tiltalt af ham og hans forkyndelse, valgte ham enstemmigt til sin præst. Så blev han da i Ryslinge resten af sit liv. Der var flere gange bud efter ham andensteds fra. Da J. H. Monrad døde 1903, opfordrede både fru Tietgen og en stor del af menighedskredsen ved Marmorkirken i København Karl Povlsen til at komme dertil, og da V. J. Hoff døde 1907, blev han ligeledes opfordret til at blive præst ved Vartov. Men skønt hans helbred, navnlig hans dårlige øjne, havde gjort ham det besværligt at betjene den store og spredte menighed i Ryslinge, kunde han dog ikke rive sig løs, men sagde nej til opfordringerne. Men han havde i mange år skiftende kapellaner til hjælp ved betjening af menigheden.

Skønt menighedens påskønnelse af hans præstegerning holdt sig og vel snarest voksede i årenes løb, var livet ikke altid let for Karl Povlsen. I nogen grad lå det i hans natur; han var meget følsom og var sig sin egen synd og sine mangler bevidst. Men han var heller ikke skånet for ydre trængsel, navnlig i form af sygdom. Det er allerede antydnet, at han led af øjensvaghed og anden skrøbelighed, som ofte tvang ham til i længere tid at søge kur borte fra hjemmet. Men navnlig var det tungt for ham, at hans eneste barn, en datter, allerede som ganske ung blev ramt af sygdom, mod hvilken ingen midler syntes at hjælpe. Det kastede en stadig skygge over hjemmet.

Det var som prædikant, Karl Povlsen først og fremmest gjorde sin

indsats. Det var i den henseende ikke let at følge efter Birkedal. Men Karl Povlsen kunde med sin jævne forkyndelse fuldt så godt få mennesker i tale, ikke mindst de unge. En af dem, der selv var ung, da Karl Povlsen kom til Ryslinge, friskolelærer Jørgen Nielsen, siger derom: »Karl Povlsen ejede ikke Birkedals brusende veltalenhed, var ikke en stridskæmpe eller vækkelsesprædikant som Birkedal; men med sin stille, tilforladelige og rolige tale kunde han lige så vel som sin store forgænger fængsle sine tilhørere og med sine gode ord ramme deres hjerter. Var end vingeslaget ikke så vældigt, og var end tonerne, der lød fra den unge præst, ikke så stærke, så klang de dog lifligt og sødt og trængte sig ind i menighedens sind. Ikke mindre poetisk og skønt end Birkedal forstod Povlsen at udvikle evangeliets sandhed. Og hvor kunde han dog tiltale gamle og unge – allermest de sidste. For de unge, der ikke som Birkedal og de ældre havde oplevet den vantro tid med sin kulde og sit mørke og ikke havde følt den kristne tros glæde og stærke jubel over at være kommen fra mørket til lyset – de var jo menighedsbørn, uden kamp vokset op i den levende menighed – for de unge kunde Povlsen, der havde det på lignende måde, derfor udvikle de kristne grundsandheder således, at de anderledes kunde følge med og vinde forståelsen deraf. . . . At gå i Ryslinge kirke dengang – i firserne – var for os, som dengang var unge, en fest.«

Men skønt Karl Povlsens forkyndelse i hans egen menighedskreds var hans hovedindsats, kom hans gerning til at få betydning langt videre ud. For det første havde han stadig timer på broderens højskole, hvor en stor skare unge fra hele landet fik lejlighed til at høre ham tale, bl. a. om danske digtere. Her så vel som i kirken kom hans evne til med ord at male mennesker og situationer, så de stod lyslevende for tilhørernes indre blik, ham til gode. Men også ud over landet var han søgt som foredragsholder ved efterårsmøder og kirkelige fester. I 1903 talte han ved det nordiske studentermøde med kristeligt program i Sorø om kristendom og æstetik. Og det gav anledning til, at han i det følgende år blev bedt om at komme til Uppsala, Lund og Kristiania, hvor han under stor tilslutning prædikede og holdt foredrag. Hans tale var på een gang både jævn og kunstnerisk gennemarbejdet, så den kunde tiltale både enfoldige mennesker og mennesker med højere kultur og en mere kræsen smag.

Selv bevarer jeg flere minder om Karl Povlsens enestående fortællekunst. Den første erindring, jeg har om ham, må være fra tiden omkring 1890, da jeg var en dreng på 11–12 år. Karl Povlsen, der i sine unge dage var kommet i mine forældres hus i København, var engang under et ophold i hovedstaden sammen med de af de gamle venner, der var til at få fat på, bedt til middag hos os. Ved bordet blev der holdt taler. Hvad der ellers blev sagt, har jeg glemt. Men en episode i en tale, Karl Povlsen holdt, står mig så klart for øje, som om jeg havde oplevet den. Han talte om en middelalderlig ridder, der sad fængslet på Nürnbergs borg og skulde henrettes. Men før henrettelsen udbad han sig som en sidste gunst at få lov til endnu en gang at bestige sin ganger. Og det blev ham tilladt. Karl Povlsen malede med sin dybe, bløde stemme situationen, så vi så ridderen for os på sin hest. Og så – i et nu for ridderen af sted, satte over brystværnet og galoperede ned ad bjergets side ud til friheden. Det spring står for mig som en personlig oplevelse.

Nogle få år efter var jeg i en sommerferie med min fader oppe på et sanatorium i Norge ikke langt fra Trondheim. Det var også Karl Povlsen og Rønning. Om aftenen hændte det, at Karl Povlsen underholdt gæsterne ved at fortælle, bl. a. om et af sine yndlingsemner, Jens Paludan-Müller, der faldt ved Sankelmark. Også der fik jeg indtryk af, hvordan han som fortæller kunde rive alle med sig. Bl. a. fik han en høj stjerne hos nogle unge svenske piger, hvis hjem han siden besøgte. En anden erindring om ham har jeg fra hans prædiken i Roskilde domkirke ved det nordiske højskolemøde 1912. Han talte der om kristendommen som Helligåndshuset, der åbnede sig for syge og skrøbelige mennesker. Der var i talen indflettet mange træk og billeder, som hver for sig kaldte på fantasien og følelsen. Men der gik også gennem den som gennem al Karl Povlsens forkyndelse en inderlig erkendelse af menneskehjertets synd og dets trang til Guds nåde.

Karl Povlsen var den af hele vennekredsen, der først gik bort. Han havde længe været skrøbelig, men i februar 1918 blev han kort efter at have nedskrevet sine erindringer alvorlig syg. Den 15. maj 1918 døde han. Ved den storstilede jordfærd den 22. var også jeg med. Og de fleste af ungdomsvennerne var kommet. Hans ældste ven, Morten Pontoppidan, talte i kirken og lod med sin billeddannende evne til sidst en lille lysende glorie danne sig om vennens hoved. Også vennen og svo-

geren Vilhelm Hansen talte i kirken og fremførte en tak for hans liv. Siden talte adskillige i lunden bag ved præsteboligen. Og ved en snævrere sammenkomst senere på dagen dvælede Johan Borup ved ungdomsminder og berørte Karl Povlsens store lydhørhed og hans sjældne evne til at tiltrække de mest forskelligartede mennesker. Jacob Marstrand, der ikke selv havde kunnet være til stede, skrev om ham til broderen: »Fra ungdommen til denne dag har han stået for mig som den varmeste og mest poetiske af den kreds af unge mænd, som jeg havde den lykke at blive kendt med, og blandt hvem jeg endnu har mine bedste venner.«

Alfred Povlsen kom til Ryslinge halvandet år senere end broderen, i efteråret 1884. Heller ikke han kom som grundlægger af noget nyt. Ryslinge højskole var oprettet allerede 1866 af den sognepræst, der afløste Birkedal, Johannes Clausen. Og den trivedes meget godt under ham, så længe han var i Ryslinge, og under hans efterfølger som forstander, kaptajn Rasmus Hansen. Men nu var denne flyttet, og skolens ledelse blev da tilbudt Alfred Povlsen. Skolen ejedes af en kreds, der overvejende bestod af højresindede fynboer.

Det har allerede tidligere været omtalt, hvorledes det var i en meget vanskelig tid, Alfred Povlsen tiltrådte sin gerning som forstander for Ryslinge folkehøjskole. Forfatningskampen var ved at tilspidse sig og nåede i foråret 1885 højdepunktet med Estrups udstedelse af en provisorisk finanslov. Og Alfred Povlsen lagde ikke skjul på sine venstre-sympatier. Derved kom han i modsætning både til Birkedal og til flertallet af skolens ejere. Og hans antiministerielle holdning var så tydelig, at hans skole var en af de første, som statsunderstøttelsen blev taget fra. Birkedals uvilje kom også frem i hans erindringer; over for de beskyldninger, der deri fremsattes mod Alfred Povlsen, følte broderen, skønt det var ham pinligt, sig forpligtet til offentligt at tage til genmæle.

Birkedal flyttede imidlertid allerede i slutningen af 1885 fra Ryslinge. Men skolens højresindede aktionærer blev efterhånden så utilfredse med Alfred Povlsens holdning, at de 1888 på en generalforsamling afsatte ham som forstander. Det lykkedes dog den del af aktionærerne, der var Alfred Povlsen venligsindede, at udøve et sådant pres, at denne beslutning blev omstødt på en ny ekstraordinær generalforsamling. Men trygt kom han først til at sidde i Ryslinge, da han havde købt

aktionærerne ud og selv var blevet ejer af skolen. Så blev han i Ryslinge, lige til han i 1927 var 75 år gammel, idet han dog 1922 overlod stillingen som forstander og solgte skolen til sin mangeårige medarbejder Johannes Monrad.

Under Alfred Povlsens ledelse blev Ryslinge højskole en af de bedst besøgte. I 90'erne havde den gerne om sommeren omkring ved 100 kvindelige elever og om vinteren lidt færre mandlige. Men efter århundredskiftet steg elevtallet stærkt og nåede omkring 1910 og derefter i en lang årrække op på omtrent 200 både sommer og vinter. Først efter 1920 dalede tallet igen, vel mest af grunde, som hverken den gamle eller den nye forstander havde del i.

Som højskolemand kan Alfred Povlsen siges at have hørt til de svært-bevæbnede. Den fri uddannelse, han havde skaffet sig selv gennem fem års studier i København, havde været grundig. Og han vedblev hele livet igennem at samle nyt stof ind gennem bøger og rejser. Hvad han således havde samlet ind, meddelte han til andre i en gennemarbejdet form. Det var historiens skikkelser og begivenheder, han førte frem for sine tilhørere; men fremstillingen var sammenholdt af og gennemflettet med de tanker, emnet havde fremkaldt hos ham selv. Det gælder om ham som om en anden sværtbevæbnet højskolemand af en lidt ældre årgang, Ludvig Schrøder, at der måske nok skulde nogen tid og tilvæning til for helt at følge ham. Højskoleforstander Frederik Nørgård skrev om ham ved hans død: »Det var ingenlunde således, at han straks den første dag tog sine elever ved sin tale. Men efterhånden fulgte de ham og fornam visdommen i hans ord. Verdenshistorien var hans hovedemne. Og gennem sine foredrag kastede han lys og klarhed over livsspørgsmålene, så hans historieundervisning blev en livslære. Aldrig forfaldt han til sødladen snakkeri . . .«

Selv udtalte han, da han som 80-årig så tilbage på sin gerning: »Jeg for mit vedkommende har fortrinsvis benyttet verdenshistorien, idet jeg har fremholdt de ideale bestræbelser hos de virkelig førende personligheder. Det er de bedste hensigter og handlinger i ethvert folk og i enhver tidsalder, der har den største forædlende magt. Herved påkaldes det bedste i de unges sind, og der opstår muligheder for en selvprøvelse . . .«

Den, der mere lejlighedsvis kom til Ryslinge og traf Alfred Povlsen,

som jeg adskillige gange har gjort det, blev først og fremmest betaget af hans statelige skikkelse og den myndighed, der var over ham. Jeg har engang kaldt ham borgherren til Ryslinge. Deri lå for det første, at Ryslinge højskole mere end andre højskoler mindede om en borg. Mange højskoler er en ret tilfældig samling af uensartede bygninger. Men Ryslinge, der ligger lige op ad sognekirken, danner en enhed, afstemt efter kirken i rødt og hvidt. Udtrykket borgherren beroede dog mest på Alfred Povlsens stilfulde og vægtige optræden. Til tider kunde det måske også være en svaghed hos ham, at han var så lidt bevægelig.

Om det myndige hos Alfred Povlsen skrev Johannes Monrad ved hans død: »Men Alfred Povlsen var ikke blot en myndig mand af væsen og optræden, men han førte også myndig tale. Denne myndighed hang sammen med, at han tænkte sig om. Hans ord var velovervejede. Han var langsom i sine beslutninger, men vi, der kendte ham, vidste, at havde han først taget sin beslutning, så stod den fast. Når hans ord var myndige, var det vel også, fordi de var så nænsomme i formen. Han brugte aldrig forhammeren for at slå gnister af tilhørerne. Bevægelsen måtte begynde indefra i tilhørernes eget sind.« Men den myndige mand kendte også til at være tjener. »Et af de foredrag«, siger Monrad videre, »som Alfred Povlsens elever sikkert bedst husker, handlede om at herske og tjene. Man havde en følelse af, at denne myndige mand kunde beherske, og at denne rummelige mand kunde tjene. Men den, der på en gang kan bruge myndighed og tjene andre, har betingelser for at kunne blive opdrager. Og det har Alfred Povlsen været for sine elever og for sine medarbejdere.«

Med den enkelte elev kom han vist ikke så let i berøring. Og på Ryslinge højskole var det ikke som på de fleste andre, at forstanderen er husfader og hans hustru husmoder for hele elevflokket. Fru Povlsen, der jo også var så meget ældre end sin mand, førte en noget tilbagetrukket tilværelse. Og kostholdet for eleverne var overladt til en af de andre lærere.

Men Alfred Povlsen fik betydning langt ud over, hvad han kunde udrette på sin egen højskole. Blandt sine jævnaldrende i den danske højskoles tjeneste ragede han op som føreren. Dels gav han ved mange lejligheder udtryk for, hvad der var hele højskolens indstilling og mål, også når han mente, der tiltrængtes en signalforandring. Dels påtog han

sig organisatoriske opgaver til bedste for højskolerne som helhed og landbrugsskolerne med.

Allerede i 1891 imødegik han i »Højskolebladet« på hele højskolens vegne et angreb af Henning Jensen, der i »Politiken« havde fremstillet højskolerne som alt for katekismustro. »Jeg betragter mig«, siger han, »som en discipel af Luther og Grundtvig, for så vidt som jeg i disse mænds liv og virksomhed erkender at have mødt det stærkeste udtryk for sandheden i deres tid, men jeg tror ikke, at sandhedens ånd ved dem har talt det sidste ord i verden. Jeg tror ikke på nogen som helst katekismus. Og så vidt jeg kender de ledende højskolemænd, er de i den henseende ikke mere rettroende end jeg.

Det fællesskab, som består mellem dem, og som de ønsker tilvejebragt mellem sig og deres medarbejdere, lærerne og eleverne, kan ikke udtrykkes ved formler, dogmer eller tegn. Det er et fællesskab i livsanskuelse med mange overgange og afvigelser i enkeltmands opfattelse af tidsåndens tilfældige ytringer.«

I en tale ved Ryslinge højskoles jubilæum 1916 fremhævede han folkehøjskolens vidtfaavnende karakter: »Der er en idé, som højskolen har grebet, og som den skal holde fast som sin kongstanke. Det er denne: Livets højeste goder skal være for alle. Også for småfolk, også for de fattige. Og det højeste gode, det er sandheden, og det er den livsanskuelse, det budskab, som er for alt folket; den højeste åndsbringelse er den poesi, som har evne til at gå dybest ned og favne videst, og den største gerning er den, som er i stand til at forene alle om de guddommelige gaver og derved fuldbyrde broderskab i ånd og sandhed.«

Og på sine gamle dage holdt han ved det nordiske skolemøde i Helsingfors 1925 et foredrag om den danske folkehøjskole, hvori han gav følgende karakteristik af denne: »Folkehøjskolen har brudt med den intellektualistiske formale skoledannelse og stemplet den i alle højere og lavere former som en halvdannelse i modsætning til den, der på engang må omfatte følelse og erkendelse, men for at gennemtrænge personligheden og for at blive en gennemdannelse må begynde indefra. Den må bestandig lade sig vejlede af oprindeligheden, barnligheden og det individuelle behov. I kraft af denne stilling til dannelsesproblemet har folkehøjskolen fra begyndelsen af og indtil denne dag forladt lektie-

læsning, overhøring og eksamen i åndsfagene. Den har gjort tilgangen til skolen og tilegnelsen af dens undervisning til en fuldkommen fri sag. Man kan sige, at den over skoledøren har skrevet det gamle ord: Enhver nyde, som han nemmer . . .

I folkehøjskolen prædikes ikke, og der holdes ikke bibeltimer eller bønnemøder, men den religiøse påvirkning går som en understrøm gennem historieundervisningen, hele skolearbejdet og samlivet. Det er kirkens og ikke skolens sag at hjælpe mennesker til personlig kristendom. Det er ungdomsskolens, folkehøjskolens opgave at fremholde loven, idealet, forbilledet, og derigennem forberede til valget.«

Og året efter udtalte han i et foredrag på det nordiske højskolemøde i Hardanger bl. a.: »Der er til sidst *kun een måde at holde højskole på det er at opsøge og svare på de spørgsmål, som ligger i unge sjæle*, oftest bundne, uforløste, uarticulerede – det er at trænge ind i borgen, hvor en menneskesjæl sidder i bånd og tvang og at sætte den i frihed – det er at fremkalde den »rolige kilde for kræfternes elv«, som vækker livsmodet og handlekraften og sætter alle hjulene i gang.«

Der er ingen tvivl om, at Alfred Povlsen i disse mangfoldige og skiftende udtryk for, hvori højskolens idé og arbejde består, havde i al fald hele den grundtvigske højskoles lærere med sig.

Mere omstridt var hans optræden flere gange, når han modigt greb ind i drøftelsen og behandlingen af aktuelle spørgsmål, særlig når han ud fra tidernes tegn mente, at man burde slå ind på en ny kurs.

Hans deltagelse i provisoriekampen er allerede omtalt. Her var det autoriteternes forfølgelse, han udsatte sig for, mens han vel nok havde tilslutning af de allerfleste af højskolens mænd, selv om der var få, der så tydeligt som han bekendte kulør.

Derimod vakte det stærk modsigelse fra visse højskolemænds side, da nogle højskoleforstandere, hvoriblandt Alfred Povlsen, indledte et samarbejde med nogle af hærens officerer. Det skete ved et møde i Strib den 1. december 1900. Meningen var at skabe mere tillid mellem hæren og folket. Og der nedsattes et udvalg af højskolemænd og officerer, der skulde virke for udveksling af foredragsholdere i de to kredse, for udsendelse af småskrifter og for yngre befalingsmænds ophold på højskoler. Denne »Alliance mellem sablen og den bløde hat« vakte ikke blot spot i visse blade, men også stærk strid i højskolekredse. Alfred

Povlsen var den, som især måtte tage samarbejdet i forsvar. På et møde i Odense den 28. januar 1901 gjorde han rede for hensigten med stribmødet. Han fremstillede sig selv som fredsven og som den, der også hos de unge søgte at fremkalde kærlighed til freden. »Men det er en kendsgerning, at krigen er til, ligesom f. eks. råheden. Jeg vil søge at fremelske det hos dem, som er af freden, men jeg siger ikke til dem, at de går ud i en fredens verden. Vi lever midt i krigens verden og må kæmpe for vor frihed, måske også en gang for vort land. Hvem i denne forsamling vil tro, at den almindelige fred vil komme i en overskuelig fremtid? Men hvis vi ikke tror det, må vi have et forsvar og et godt forsvar.« Også ved et højskolelærermøde i Ryslinge 1901 måtte Alfred Povlsen, især over for Holger Begtrup, forsvare stribmødet og sin holdning over for officererne og hæren.

Ikke mindre opsigt og til dels modstand vakte det, da Alfred Povlsen midt under den første verdenskrig slog til lyd for nu frem for alt at tage et internationalt sigte. Han hørte til de højskolemænd, der stærkest havde betonet det nationale, og han havde været en af de ledende inden for skyttebevægelsen. Nu blev han en af de ivrigste talsmænd for det mellemfolkelige arbejde. Det var ved afslutningen af Ryslinge højskoles jubilæumsfest 1916, signalforandringen først kom tydeligt frem. Alfred Povlsen holdt da en tale, som var vel egnet til at ryste tilhørerne ud af deres ro og tryghed. »Vi skal ikke længer tale om Kold, Tietgen og Dalgas«, sagde han. Han angreb materialismen. »Hvis vi ikke levede i selvskhed, begærlighed og magtbrynde, men under hjælpens lov, da var der ingen kiv og strid i hjemmene, intet partihad og ingen intolerance i landene og ingen røverpolitik, som beherskede verden. Så var der ingen krig.« Han kaldte til kamp mod monarkismen, kapitalismen og nationalismen. »Vi forbander denne lære om »kampen for tilværelsen« og »den stærkeres ret« overført på menneskelivet, og vi velsigner budskabet om fred og broderskab på jorden. Vor helt og herre er ikke menneskemorderen, men hjælperen.«

Skønt talen gjorde et overvældende indtryk på tilhørerne, var det langt fra alle i højskoleverdenen, der var indstillede på en sådan koven- ding, og adskillige mente, at Alfred Povlsen gik for vidt i sin interna- tionalisme. Men han fremturede i de følgende år i denne retning. I 1919 bidrog han til en lille bog »International samling«, skrevet af forskel-

lige kendte mænd i ind- og udland, med en artikel: »Hjem – nation – verdenssamfund«. Han går her ind for det nylig oprettede folkeforbund og viser, hvordan den enkelte nations interesser må vige for det hele verdenssamfunds, ligesom hjemmets må vige for fædrelandets. Den nye verdensomfattende samfundsordning vil ikke virke hemmende på det enkelte folks udfoldelse. »Lige så lidt som den kraftige nationale udvikling nedbryder hjemmenes individualitet og karakterpræg, men tværtimod hjælper til, at de udfolder sig, lige så lidt vil verdensborgerskabet øve en udviskende indflydelse på de nationale ejendommeligheder. Det vil snarere bidrage til, at de træder stærkere frem og først nu kommer til sin ret; thi det, hvorved et folk fremtidig skal værge og hævde sig, bevare sin plads og sin indflydelse, bliver fornemlig dygtighed og navnlig dygtigheden til at yde det, som de andre ikke har og ikke er i stand til at frembringe.«

Om Alfred Povlsens interesse for det sociale oplysningsarbejde er der allerede tidligere talt. Han fulgte også med levende deltagelse oplysningsarbejdet i hovedstaden, både Morten Pontoppidans kortvarige forsøg og Johan Borups langvarige og vellykkede højskoleforetagende.

Men Alfred Povlsens plads i centrum af højskolebevægelsen hænger ikke mindst sammen med hans stilling gennem mange år som formand for højskolernes og landbrugsskolernes organisation. I det første halve århundrede af folkehøjskolernes tilværelse gik hver af dem sin egen vej uden noget ordnet samarbejde mellem dem. Ganske vist havde mange højskolemænd været forbundet ved personligt venskab, og næsten alle højskoler havde i denne første tid været sammenknyttet i det grundtvigske åndsfællesskab. Men nogen sammenfattende organisation havde der ikke bestået, og det var vel ikke frit for, at adskillige højskolefolk frygtede alt, hvad der hed organisation.

Men omsider blev en forening dannet ved et møde på Dalum landbrugsskole i september 1891. Ved dette møde holdt Alfred Povlsen et foredrag med titlen »Højskolen – fagskolen og konkurrencen«. Han påtaler heri de lidet tiltalende former, som konkurrencen mellem højskolerne for at skaffe sig elever havde antaget. Og han hævder, at et af midlerne til at bekæmpe den vilde være en sammenslutning. »Det vilde dog vist være heldigt, om der bestod en slags højskoleforening på rent økonomisk grundlag, som ordnede alle disse forhold med hensyn til

betalingsvilkår og lignende, så der her kunde blive noget ensartet for de skoler, der har sans for kollegial optræden, en regel og orden, hvorefter de kunde gå.«

Han angriber især de højskolemænd, der for at skaffe sig elever holder alt for mange foredrag rundt omkring i ferietiden. »Lad en begyndende højskolemand gøre sig kendt i de forskellige kredse landet over, og lad den, som har lyst og anlæg til at optræde som taler i større stil, anvende sine evner, hvor de påkaldes, og hvor han tror, de kan gøre gavn, men lad os komme på det rene med, at disse rundrejser til samtlige landets foredragsforeninger forår og efterår, hvor vi uge efter uge kører på de samme 3 a 4 foredrag, er en uting, en grov misbrug af ordet, en forsyndelse mod den gerning, der er givet os . . . Under dette rejseliv og taleliv berøves os tiden og kraften til at følge grundigt med i alle de forhold og spørgsmål, der har betydning for vor gerning, og vi forhindres i at leve indadtil, grundbetingelsen for, at vi overhovedet kan være i stand til at yde noget af værdi til andre.«

Tillige vender han sig mod al sammenblanding af højskole og fagskole. »Andspåvirkning kræver først og fremmest stilhed og ro i sjælene. Der, hvor der er travlhed, er ordet magtesløst. Men fagskolen fører, som naturligt er, travlheden med sig. Den kræver hjernens og tankernes opmærksomhed alene for sig og overlader kun højskolen hviletimerne. Dermed er denne ikke tjent. Den må have hele opmærksomheden, hvis den skal udrette noget helt. Og hvorledes kan man finde det forsvarligt at benytte den korte tid, som højskolen råder over, til arbejde, som dog ligger helt uden for højskolens egentlige opgave?«

Følgen af Alfred Povlsens foredrag og den forhandling, som fulgte, var, at »Foreningen for folkehøjskoler og landbrugsskoler« blev oprettet. Alfred Povlsen blev valgt til formand og beholdt denne post i 25 år til 1916. Efter at Jacob Appel nogle få år havde stået i spidsen, var Alfred Povlsen igen formand 1920–27, lige til han forlod Ryslinge. Alle var enige om, at man ikke kunde have fundet nogen mere repræsentativ leder. Indadtil optoges meget af hans tid af korrespondance med højskolemænd over hele landet. Og under hans ledelse skabtes der ensartede økonomiske forhold på højskolerne, ligesom der oprettedes årlige universitetskursus for højskolelærere, udgaves forskellige bøger til brug på højskolerne og iværksattes andre foranstaltninger til fæl-

les gavn. Og udadtil bidrog Alfred Povlsen ved sin formfulde optræden og sine velovervejede ord til at højne den danske folkehøjskoles anseelse. Han holdt ved en lejlighed et foredrag i Oxford om højskolen.

I 1918 mistede Alfred Povlsen sin hustru, som dengang var over 80 år gammel. Men fire år senere ægtede han en svensk enke, Elsa Sophie Sundberg, der var født 1887. Den første hustrus søn var død som ung. Hans anden hustru havde en datter. Selv fik han ikke børn. Da han 75 år gammel trak sig tilbage fra sin virksomhed i Ryslinge, bosatte han sig i Farum, hvorfra han kunde pleje omgang med nogle af ungdomsvennerne i København. Men han besøgte jævnlig Ryslinge. På vejen hjem fra et besøg der døde han på et hotel i København i februar 1934. Ved hans begravelse gav især Oscar Geismar udtryk for det savn, som måtte føles af alle dem, der havde holdt af og beundret denne så bredt anlagte og dog så samlede personlighed.

Det var ganske overvejende ved det mundtlige ord, Alfred Povlsen havde virket. Hvad der foreligger skriftligt fra hans hånd, mest i hans højskoles årsskrift »Ryslingebogen« og i forskellige blade, er oftest gengivelser af foredrag og taler, han har holdt. Først 80 år gammel udgav han en bog »Sokrates og hans samtid«. En stor del af dens indhold er vel også gengivelser af tanker og meninger, som han har anvendt i sit arbejde som pædagog gennem de mange år. Men han har yderligere fordybet sig i emnet, og Sokrates' virken og skæbne har åbenbart grebet ham. Navnlig kan dog vel bogen betragtes som Alfred Povlsens testamente, hvori han får lejlighed til som vejledning for andre at fremsætte nogle af sit eget livs dyreste erfaringer. Således bidrager bogen til at fastholde mindet om en af de gedigneste skikkelser ikke blot inden for den danske højskole, men i det hele i dansk åndsliv ved indgangen til det tyvende århundrede.

Den trang til frigørelse fra det tilvante og overleverede, som havde rørt sig stærkt hos den kreds, vi her har at gøre med, i de unge dage, gav sig også tydeligt udslag senere. Thi det kan vel ikke betragtes som en tilfældighed, at af de ti viede to, Alfred Povlsen og Johan Borup, sig til en fri skolevirksomhed, og af de syv, som blev præster, kom de fire til at betjene frie menighedskredse. Karl Povlsen blev, som det alt er omtalt, præst for landets ældste og største valgmenighed. Vilhelm Hansen fik sin manddomsgerning i den nyoprettede valgmenighed i Balle ved Vejle. Valdemar Brücker var efter nogle få år som kapellan hos en sognepræst afvekslende frimenighedspræst og valgmenighedspræst for en fri kreds, der havde samlet sig om ham. Og Uffe Birkedal, der holdt længst ud som almindelig folkekirkepræst, blev efter nogle gærings- og trængselsår præst for »Det frie Kirkesamfund« i København.

Uffe Birkedal var den, der i sine anskuelser fjernede sig mest fra den overleverede kristendom. Men *Valdemar Brücker* var den, der mest henledte opmærksomheden på sig ved sine »kætterier«, og i hvem uafhængigheds- og oprørsånden hyppigst trådte frem for alverden, selv om han på visse områder var en så ortodoks grundtvigianer som nogen. Fordi han altid hensynsløst lagde sig på tværs af retninger og meninger, som havde vakt hans mishag, og derved, navnlig i sine yngre dage, bestandig kom i skudlinien, er der ingen anden i kredsen, om hvis person og meninger, der er blevet skrevet så meget. Han var selv mere skrivende end nogen af de andre, og i sine talrige artikler og bøger har han efterladt sig et stort stof til oplysning om sin person og sine anskuelser. Alligevel er han utvivlsomt den af hele kredsen, som det er vanskeligst at danne sig et billede af. Thi hans skriverier kan let lede på vildspor med hensyn til, hvordan han egentlig var. Alt for ofte blev han på grund

af dem fejlvurderet, mens han levede. Og det samme kan let gentage sig efter hans død. Selv den, der som jeg en tid har levet op ad ham i det daglige, kan føle sig usikker i sin bedømmelse af ham. Thi han var ikke af dem, der let udleverer sig selv. Og endog sine trofaste stadige tilhørere og tilhængere kunde han stundom berede pinlige overraskelser.

Når alligevel den kreds, der havde samlet sig om ham, en kreds, der talte ualmindelig mange åndelig selvstændige og alt andet end overfladiske mennesker, vedblev at holde fast ved ham, skyldtes det vel først og fremmest, at han trods alle uberegnelige krumspring dog dybest set var i besiddelse af en ualmindelig menneskelig trofasthed mod dem, hvis tjener og åndelige vejleder han var blevet. Det er sjældent, at en præst hele sit liv igennem kun har een virkeplads. Men sådan var det med ham. Der, hvor han som ung straks efter sin embedseksamen havde taget fat, vedblev han at virke til sin død omtrent 49 år senere. Ganske vist havde han i de første år, da hans stilling som kapellan var usikker, tanker om at drage andensteds hen, og da et sognepræsteembede ikke tiltalte ham, tænkte han endog på udvandring. Og ganske vist var der en tid, da han, som det fremgår af et brev til Jens Nørregård i slutningen af 1881, kunde tænke sig at blive lærer på Testrup højskole. Men da først kredsen i Øster Starup og Vester Nebel sogne efter hans fra-træden som kapellan i 1885 havde sluttet sig tæt om ham, tænkte han ikke mere trods alle vanskeligheder på at skille sig ud fra den. Der var vistnok mange, for hvem det var noget af en gåde, at han, der fra sin barndom og ungdom slet ikke kendte til forholdene blandt bønder på landet, og som også i hele sit væsen vedblev at være så grundforskellig fra dem, kunde vedblive at føle sig hjemme iblandt dem. Det vidner højt om ægte kristendoms evne til at udslette de almindelige skel mellem mennesker. Men det vidner også om en stor trofasthed og uforanderlighed hos Brücker.

Men med denne menneskelige trofasthed var forbundet en ualmindelig fastholden af den kristne tro og det kristne livssyn, som han i ungdommen havde tilegnet sig. Det var i Vartov menighed og under C. J. Brandts prædikestol, at denne tro og dette livssyn var blevet hans. Og straks fra begyndelsen af sin præstegerning vidnede han om sin tro og fremsatte sit livssyn på samme måde, som han vedblev med det hele sit liv. Brücker tilegnede sig i årenes løb adskillig viden på forskellige

områder, men i det centralt kristelige stod han urokkeligt fast. De fleste præster vil vel trods fastholden af det væsentlige gennem personlige oplevelser få et eller andet trosled stærkere understreget eller få noget i den kristne tro anderledes belyst, alt som årene går. Men Brücker var i den henseende, så vidt jeg kan forstå, den samme fra sin præstegerings begyndelse til dens afslutning.

Han forstod kristendommen ud fra »den kirkelige anskuelse«, som Grundtvig har fremsat. Og denne anskuelse har Brücker gentagende forklaret og forsvaret, således særlig tydeligt og varmt i nogle artikler i »Højskolebladet« i slutningen af 1889 i anledning af navnlig Morten Pontoppidans opgivelse af det grundtvigske syn på trosbekendelsen. Brücker siger i disse artikler bl. a.: »Det er tydeligt, at denne anskuelse med rette kan kaldes den kirkelige anskuelse. Kirke er her ikke andet end menighed; kunde der dannes et tillægsord af menighed, som kirkelig kan dannes af kirke, da vilde det være at foretrække. Det er menighedens anskuelse, ti der forudsættes helt igennem det nøjeste forhold til menigheden. Det er menigheden, der må bringe vidnesbyrdet frem, og den, der gennem dette vidnesbyrd får forhold til, hvad der bevidnes som kristendom, kommer derved ind i samfundet af dem, der lever just i det samme, altså i menigheden. Alle er blevne medlemmer af menigheden ved at høre det ord, som Herren har talt fra begyndelsen . . .

Den kirkelige anskuelse er intet historisk spørgsmål. Den kan hverken afkræftes eller bekræftes ad den historiske granskings vej.« Visheden er af samme art, som når en mand er vis på at elske en kvinde. »Det gælder om al tro, at et menneske må have visheden i sig selv. Og har et menneske ikke visheden der, så har han den slet ikke. Visheden kan slet ikke her bygges på almenlydige grunde, som alle og enhver må bøje sig for, hvad mennesker de så for resten er. Alle grundene er personlige grunde, al bekræftelse beror på en selvbekræftelse, al visheden er en selvvisshed . . .

Når vi altså påstår, at dette ord, forsagelsens og troens ord ved dåben, er Herrens eget, da gør vi det ikke til en 4. trosartikel, som man har sagt, men så udtaler vi, hvordan et menneske må stå i forhold til dette ord. Det kan ikke nytte, at han står i forhold til det som til en remse eller en lære, men han må stå i forhold til det som det ord, hvori Kristus åbenbarer sig, og hvori vi møder ham, så vi i dette møde for-

visses om, at her er han, at her har vi ham med alt, hvad han er kommet for at være for os.« Men den personlige tilegnelse af ordet sker kun efterhånden. »Går det nu langsomt, som vi alle ved, det gør, med det at høre kærligheden hos et andet menneske gennem dets ord til os, da går det også langsomt med at høre hele Guds nådes røst i al sin fylde. Hvad vi alt har oplevet, binder os, så vi venter ad åre at opleve mere. Det foreløbige forhold til hele ordet, hvormed der begyndes, fortsættes over for de led, hvoraf vi endnu ingen personlig oplevelse har fået.«

Begrup, der i sin bog om dansk menighedsliv i grundtvigske kredse beskæftiger sig meget udførligt med Brücker, siger om ham: »Der var i slutningen af det nittende århundrede ingen, der offentlig udtalte sig klarere end han om Grundtvigs kirkelige anskuelse. Han stod urokkelig på den overbevisning, at det evige liv er meddelt os ved ordet af Vorherres egen mund, og at Guds menighed er bygget på dette ord, som lyder til os ved dåben og nadveren. Men samtidig hævdede han, at Guds ord altid må modtages aldeles frit.«

Og Poul Engberg, der i sin bog »Romantiken og den danske folkehøjskole« også vier Brücker en indgående omtale, skriver om hans kristendom: »Brücker kendte et første hånds livssamfund med Gud gennem den kristne menighed, og på dette kom alting an. Levede dette samfund i et menneske, så var dermed alt andet givet: livsførelse og moral så vel som oplysning og klarhed. . . . Det var nemlig for ham alene *livet*, det kom an på.« Dette stemmer godt med et personligt indtryk for sommeren 1900, som jeg tilbragte hos Brücker i Ågård. Medens ellers Brücker prædikener lod mig ret uberørt, optog en prædiken over temaet: *Livet er menneskenes lys* mig stærkt.

Men trods den nære tilknytning mellem Brücker og den menigheds-kreds, der samledes om ham fra søndag til søndag, kunde han ofte sige eller gøre noget, som måtte støde an selv her. Og det kan ikke undre, at han af udenforstående, der kun kendte ham fra hans skrivelser, måtte miskendes og misforstås. Hans vigtigste menneskelige brist var, så vidt jeg kan se, mangel på humor, den sindets sunde ligevægt, hvormed der skelnes mellem småt og stort, og i kraft af hvilken man ser »med smil på verdens usselhed«, også sin egen. Hans angreb på al slags uægthed og slendrian var utvivlsomt oftest berettiget. Men en skelnen mellem

menneskers bevidste og egoistiske fordrejelse af sandheden og deres alt for menneskelige uklarheder vilde have været på sin plads og vilde have gjort hans polemik mindre sårende. Man kan også fremhæve hans fuldstændige manglende sans for alt, hvad der hedder skik og brug, og hvad mennesker nu engang har fået overleveret og derfor be-
tragter som naturligt.

Det kan også nævnes, at han havde vanskeligt ved at komme i kontakt med andre på tomandshånd. Den, der har levet en tid i hans hus, vil huske, hvordan han bag visse faststående, trivielle vendinger og udtryk dækkede sig mod krav på at indlade sig i en egentlig samtale. Også i en større kreds var han, når han ikke ligefrem var sat til at tale, mere modtagende end ydende. »Han spurgte og lyttede«, siger Begtrup, »for siden at forarbejde det indsamlede efter sin egen tankegang og give det ud i sin offentlige virksomhed med mund og pen«.

Det var i menighedens forsamling i kirken, at båndet mellem Brücker og menighedskredsen fortrinsvis knyttedes. Men netop i sin forkyndelse i kirken var han meget forskellig fra andre præster. Det er vel ikke helt rigtigt, når man gennem Begtrups fremstilling kunde få indtryk af, at der slet ingen forbindelse var mellem de foreskrevne prædiketekster og Brückers prædikener. I de af hans prædikener, som er trykte, f. eks. i »Artikler gennem 40 år«, vil man ofte et stykke henne i prædikenen finde en tilknytning, som viser, at Brücker, da han skrev den, har haft evangelieteksten til den pågældende søndag i tankerne. Men det er rigtigt, at meget hyppigt var der slet ingen forbindelse mellem prædikenen og den oplæste tekst.

Malerinden Elise Konstantin-Hansen, der boede i Agård en menneskealder, medens Brücker levede, har både i sine erindringer og i en artikel i »Højskolebladet« kort efter hans død omtalt hans ejendommeligheder. I den nævnte artikel siger hun bl. a.: »Den, der kom som fremmed til Agård kirke, måtte først lægge mærke til, hvor ligefremt og u-formelt Brücker begyndte sin prædiken, uden nogen gudelig indledning. Han oplæste jo dagens foreskrevne tekst, men talte sjældent over den. Snarere tog han sit udgangspunkt fra et eller andet netop oplevet. F. ex.: »Jeg hørte i går en mand sige« . . . Eller: »Jeg har nylig læst en bog« – og så er denne bog måske ikke engang kristelig – tværtimod en rigtig »fritænkensk« bog. Forundringen stiger, da præsten slet ikke

giver sig til at skælde ud på denne vantro forfatter, men ganske roligt og sagligt fremlægger hans påstande og formentlige beviser for kirketroens umulighed – han bestræber sig samvittighedsfuldt for ikke at gøre forfatteren uret. . . . Dog, som det ser mørkest ud, bryder solen frem, nemlig: den uafkortede kristne bekendelse. Brückers prædikener var ofte på denne og lignende måder delt i to parter, som stod i en vis modsætning til hinanden og belyste hinanden. Den første part hørtes ofte med undren, ja mishag, og forstodes først i sammenhæng med den sidste. . . . Den veltalenhed, han besad, var ikke vuggegave, den var erhvervet og præget af hans flid og af det krav til tankeklarhed, han stillede til sig selv. I de svage eller tørre tider . . . kunde søndagstalerne få karakter af foredrag til oplysning og klarlæggelse af et eller andet emne, men uden forsøg på at yde noget andet end det, der i øjeblikket havde liv for ham selv. . . . Røre sine tilhørere vilde han ikke, hellere vække vrede end tårer«. Hun omtaler også, hvordan han en juledag i den grad slog julestemningen i stykker for dem alle, at det ventedes, at kirken vilde være tom den næste helligdag; men det skete ikke.

Men kunde således Brückers hjemlige kreds have ondt ved at følge ham, er det forståeligt, at det knob endnu mere for dem, der kun kendte ham fra hans artikler, hvori udtrykkene var langt mere tilspidsede. Det var utvivlsomt hans sans for sandhed og ægthed, der så godt som altid drev ham ud i de mange pennefejder, han i tidens løb deltog i. Men han var ensidig i sin sandhedstrang. Det er rigtigt, hvad Karl Nielsen sagde om ham i sin tale ved hans begravelse: »For den, der kun kendte stridsmanden, vil det næppe være galt at sige, at han holdt mere af sandheden end af mennesker. Og her står vi, så vidt jeg kan se, over for det største i Brückers liv. Men også over for hans begrænsning. Han drev altid på med den nøgne sandhed. . . . Den trådte frem uden hensyn til omgivelser eller formildende omstændigheder. – Brücker havde mere sans for sandheden end for de vilkår, den til enhver tid må friste her på vor arme jord.«

Der må også i Brückers kamp for sandheden skelnes imellem, hvor han, om end noget ensidigt, kæmpede mod virkeligt truende misbrug eller farer, som det var tilfældet med hans angreb på bibeltrældom, på Indre Missions eller afholdsbevægelsens vildfarelser, og så hvor han af lyst til at forsvare en eller anden hasarderet påstand steg op i den

rene logiks tynde luftlag og ganske slap forbindelsen med virkeligheden. Det sidste var især tilfældet med hans påstande om kristelig moral, som fulgte efter hans vielse af Jakob Knudsen, f. eks. hans udtryk »at synde i Jesu navn«, hvori selv hans ivrigste forsvarere ikke kunde følge ham. Han havde en ulykkelig forestilling om, at man for at få sandheden frem helst skulde overdrive den. Thi vel er det rigtigt, at visse sandheder ses bedst ved paradoksets lynglimt. Men det er ikke enhver givet at lade lynene spille. Og Brücker var trods alt for lidt af en oprindelig skabende ånd til at kunne gøre det. De fleste af os står os ved i kampen for sandheden så samvittighedsfuldt som muligt at søge det sproglige udtryk, der nærmest dækker tanken.

Det er derfor rigtigt, når Anders Nørgaard i sin bog om grundtvigianismen kan sige: »Heller ikke kan Brücker frikendes for et vist sofisteri i argumentationen, noget, som giver indtryk af, at han som en Erasmus Montanus tiltror sig at kunne bevise, hvad det skal være, om det så var, at morlille var en sten. Dette forargede og bidrog ikke blot til at skjule, at han stred for ramme alvor for at ramme en pæl igennem hykleri og falskhed, men også at han stred for en sand lovopfattelse som for en sand forståelse af evangeliet og forklaring af forholdet mellem lov og evangelium, mellem moral og kristendom.«

Efter denne almindelige karakteristik af Brücker dels ud fra egne iagttagelser skal der nu i tidsfølge gives en kort oversigt over hans senere liv og virken. Thi vel faldt hans arbejde hele tiden på det samme sted og inden for den samme kreds. Men hans liv udviklede sig dog tydeligt i forskellige faser.

Udgangspunktet for dette overblik tager vi da i indvielsen af Agård kirke som frimenighedskirke den 4. december 1887. Skønt Brücker allerede da ved sine skriverier havde bragt visse grundtvigianere på afstand. – V. Hoff afslog således på grund deraf at komme og indvie kirken – stod han dengang langt fra isoleret inden for den grundtvigske lejr. Han havde tidligere berådt sig med forskellige grundtvigske præster og andre venligsindede angående spørgsmålet, om han med sin kreds skulde søge anerkendelse som valgmenighed. Men nu, da autoriteterne ved deres holdning havde tvunget dem til at blive i frimenighedsstilling, viste adskillige præster og andre, at dette på ingen måde var en

hindring for fællesskabet. Indvielsestalen blev holdt af valgmenighedspræst Teilmann fra Bering, hvorefter Brücker prædikede. Og ved et møde samme dag talte Ludvig Schrøder, til hvem Brücker allerede i begyndelsen af firserne var blevet venskabelig knyttet, samt frimenighedspræst Povlsen fra Bovlund, Karl Povlsen og sognepræst Sveistrup fra Vejen.

Det første afsnit i Brückers liv efter kirkens indvielse kan regnes fra 1887 til 1896, da menigheden blev anerkendt som valgmenighed. I denne tid stod han ikke blot i stadig forbindelse med sine ungdomsvenner, men havde venlig tilknytning til flere af lærerne på Askov og adskillige nabopræster. Ved siden af sin egentlige præstegerning i Agård og for en kreds i Kolding, der havde sluttet sig til, og sin ret omfattende skribentvirksomhed i »Højskolebladet« begyndte han fra 1890 om vinteren hver torsdag at samle folk i præsteboligen til litteraturhistoriske foredrag. Der kunde samles over 200 mennesker i tre til hinanden stødende stuer. Fra tiden omkring århundredskiftet husker jeg et sådant torsdagsmøde, som jeg var med til. Brücker talte først om Grundtvig på Langeland og læste et stykke af Shakespeares »Romeo og Julie«. Og efter kaffedrikningen spillede han i den ene af stuerne for de interesserede på sit flygel, bl. a. en af Liszts ungarske rapsodier. Det var ikke overfladisk underholdning, der blev budt på sådan en aften.

Men fra efteråret 1896 til efteråret 1902 kommer der en tid i Brückers liv, der ikke blot som tidligere skildret bringer et brud med de fleste i ungdomsvennernes kreds, men også til andre sider fører ham ud i isolation.

Denne tid indledtes meget forjættende med, at menigheden omsider fik anerkendelse som valgmenighed. Den gamle biskop Balslev var død 1895, og hans efterfølger K. V. Gøtzsche var stemt for anerkendelsen. Den kom i september 1896, og ministeriet overlod til biskoppen at bestemme, hvorledes kirken skulde indvies. En egentlig indvielse af den allerede længe benyttede kirke fandt dog ikke sted, men biskoppen kom til stede ved en højtidelighed en søndag først i november. Brücker benyttede lejligheden til i kirken at holde, hvad hans ven Vilhelm Hansen, der var til stede, kalder »en brandtale«. Brücker siger selv derom: »Jeg sagde noget godt om fritænkerne og noget ikke så godt om mis-

sionen (til hvilken biskoppen nærmest sluttede sig), og jeg betonedede min uafhængighed af alle uægte autoriteter: bibel, teologi, »kirke«, og alligevel holdt bispen en virkelig smuk tale for mig ved den påfølgende middag.«

Men ganske kort efter var det, at Brücker, der nu som valgmenighedspræst havde adgang til at foretage ægtevielser, gjorde det skæbnesvangre skridt at vie Jakob Knudsen. Skæbnesvangert blev det ikke blot ved det ydre brud, det fremkaldte, men også ved at føre ham ind i en tilstand af sjælelig uligevægt, hvorom hans virkelighedsfjerne artikler om den kristelige moral i de følgende år vidner. Gennem sit ganske vist begrundede, men alt for ubeherskede angreb på det nystiftede »Kirkeligt Samfund« i slutningen af 1898 lagde han sig yderligere ud med en hel del gode mænd. Og isolationen blev endnu mere fuldstændig, da han i eftersommeren 1902 uden nogen formel skilsmisse sendte sin hustru og med hende sine børn bort. Dermed var hans forbindelse med hans hustrus slægt afbrudt. I løbet af disse få år var han næsten blevet indskrænket til at leve i og med sin trofaste menighedskreds. Dog havde han nogle få åndehuller udenfor, f. eks. Høng højskole, hvor han hvert år kom og talte ved efterårsmødet.

Men netop i denne tid, hvor Brücker afkastede den ene bro efter den anden, begyndte han en højskolevirksomhed. Han havde længe følt dragning i den retning. Men først da han i Poul Lindholm, der 1897 blev friskolelærer i Ågård, havde fået en egnet medhjælper, tog han fat. I efteråret 1899 kom det første hold højskoleelever. I Brückers egen undervisning fandt det litteraturhistoriske stof, han havde gennemarbejdet til brug ved torsdagsmøderne, anvendelse. Desuden optog han fra sommeren 1900 mere frie foredrag, om hvis indhold hans senere bog »Et livssyn« kan give begreb. Den, der skriver dette, havde netop den sommer lejlighed til at følge hans foredrag på højskolen. Og jeg fyldtes af beundring for deres tankeklarhed og vel gennemarbejdede form. Hvad jeg kunde savne hos ham i forhold til andre højskolemænd, som jeg i længere tid havde lyttet til, var umiddelbar varme og fantasi. Men den oplysning, han gav de unge, vakte til selvtænkning og viljeudfoldelse.

I tiden fra 1902 og til ind i den første verdenskrig var der ret stille om Brückers navn. I den samling af artikler og taler, som blev udgivet

ved hans 70 års dag, er denne tid gennemgående kun repræsenteret af nogle trykte prædikener. Dog med en enkelt undtagelse. I 1909 rejste han i en artikel på ny spørgsmålet om oprettelsen af den store højskole i Sorø, som Grundtvig havde tænkt sig. Og i adskillige indlæg kæmpede han for denne sag og opnåede da også, at der blev sammenkaldt et møde af højskolemænd i Odense, hvor stemningen dog var meget delt. Der kom i al fald intet praktisk resultat ud af drøftelsen. I 1912 tog han også del i en drøftelse af spørgsmålet om præsteløftets bevarelse eller afskaffelse. Men gennemgående indskrænkede han sig i denne tid til at varetage sin præstegerning og fortsætte sit højskolearbejde.

Men med året 1916 kan man sige, at der indledes en ny og sidste fase i Brückers virksomhed. Han samler da sit livs og sin tænkningens resultater i en række til dels omfattende bøger. Han havde allerede tidlig udgivet en lille bog om præsteuddannelsen og i slutningen af 90'erne »Religiøse overvejelser«. I 1912 udgav han en mindre bog »Ord og skrift«, hvori han, den meget skrivende, i tilslutning til Grundtvig stærkt fremhæver det mundtlige ords fortrin. Men først nu på sine gamle dage frembragte han en mere omfattende boglig produktion. I »Et livssyn« (1916) har man ham fra en helt anden side end i hans polemiske arbejder; den er frugten af arbejdet med de frie foredrag på højskolen. Her er både arbejdet med et stort videnskabeligt stof, og, hvad der ikke mindst er grund til at understrege, i hans fremstilling af lov og evangelium og kristendommens grundsandheder kan man ofte møde en personlig varme og en fantasiens flugt, som ellers ikke var hans stærke side. I 1918 udsendte han en bog om Johannes døberens på grundlag af nogle foredrag. Og i 1921 fulgte »Grundtvigs kirkelige gerning«, der viser ham som en grundig kender af Grundtvigs værker og af litteraturen om Grundtvig. Endelig syslede han i sine sidste år direkte med sit eget liv, hvorom han i 1925 og 1926 udgav to bind, »Mit livs vej«, der dog kun fortæller om tiden til århundredskiftet.

Højskolen fortsatte han til 1918. Det var ham en stor skuffelse, at tilgangen til den vedblev at være så ringe, som tilfældet var. Han forstod ikke rigtig, at når så mange unge, der midlertidig opholdt sig inden for hans kreds, var glade for torsdagsmøderne, og de, der kom på højskolen, også var glade for den, var det dog så få, der fandt derhen.

Brücker døde efter et par års svagelighed den 14. januar 1929. I den strenge vinter kunde ingen af hans gamle venner, hvoraf dog flere levede endnu, komme til stede ved hans begravelse. Men det blev to unge frimenighedspræster, Rasmus Anker Møller og Karl Nielsen, der talte ved hans bære og vidnede om, at en yngre generation havde forstået hans kamp nok så godt som hans samtidige. Hvad der siden er skrevet om ham, vidner om, at han ikke er glemt. Endnu i 1949 har Århus universitet udskrevet en prisopgave om hans stilling blandt grundtvigianerne. Og nu, som da han levede, vil bedømmelsen af værdien af hans indsats vistnok falde meget forskellig ud.

Af kredsens øvrige medlemmer kom *Vilhelm Hansen* til at virke omtrent lige saa længe som præst for valgmenigheden i Balle ved Vejle, som Brücker virkede som præst for Ågård frimenighed og valgmenighed. Allerede i begyndelsen af 1884 gav han kredsens i Balle tilsagn om at ville være dens præst, men først i april 1885 blev han indsat og kirken indviet. Og han blev så i Balle til sin død i november 1923.

Valgmenighedsdannelsen i Balle var forberedt gennem levende grundtvigsk forkyndelse dels i selve det sogn, hvori Balle ligger, Bredsten, dels i omliggende sogne. 1857 til 1864 var Laurits Laurberg præst i Bredsten sogn, som sin faders kapellan, og fremkaldte en stærk vækkelse, til at begynde med mere lovmæssig, men senere evangelisk præget. Da han efter faderens død blev forflyttet, holdt en stor del af hans kredse sig til den bekendte seminarieførstander og præst H. J. M. Svendsen i Jelling til hans død i 1872 og derefter til hans efterfølger, den tidligere omtalte Jens Kristian Madsen. Nogle søgte også til andre af omegnens grundtvigske præster. Men efter Madsens død i 1883 var det, at tanken om at danne en valgmenighed for alvor kom op.

Om valgmenighedsdannelsen her og Vilhelm Hansens forhold dertil kan vi lade ham selv fortælle, sådan som han lægger sagen frem for vennerne i »Sagamanden«; han skriver den 25. april 1884:

»I efteråret fik jeg et brev fra en ung mand af kredsens dernede med forespørgsel underhånden om, hvad jeg vilde svare, hvis kredsens opfordrede mig til at være dens præst. Dette brev efterfulgtes snart af et andet med opfordring til at komme ned og tale i forsamlingshuset. . . . Da jeg i begyndelsen af december gjorde en foredragsrejse . . . , kom jeg også til Bredsten og holdt foredrag. Om aftenen var jeg samlet med en del af kredsens, som lod mig vide, at det var mere end en

flygtig tanke at opfordre mig til at være deres præst, og man bad mig overveje sagen. – Stemningen for mig blev stærkere og stærkere i kredsen, og da jeg atter i januar var dernede og talte, fik jeg enstemmig opfordringen til at øve præstegerning iblandt dem, en opfordring, hvortil jeg dog endnu hverken turde svare ja eller nej. – . . . Resten af januar gik hen under overvejelser fra Juttas og min side . . . Her i den troende kreds i Balle (sogn ved Silkeborg) havde vi imidlertid erfaret det stærkere og stærkere, at sognepræstefolk kunde vi ikke tænke os som vor stadige stilling. De – som os synes berettigede – krav, som den øvrige sognebefolkning stillede til os, kunde vi ikke opfylde, og stillingen har derfor stedse syntes os mere og mere uholdbar for vort vedkommende. . . . Så veg da efterhånden betænkelighederne . . . og så tilskrev jeg kredsen et brev, hvori jeg svarede ja til opfordringen.«

I april 1884 blev grundstenen lagt til kirken, men først i marts 1885 kom anerkendelsen, og indvielsen af kirken og præsteindsættelsen fandt sted den 26. april samme år. Provsten foretog disse handlinger, og Vilhelm Hansen prædikede. Men ved et følgende møde talte hans gamle kontubernal Karl Povlsen og valgmenighedspræst Jørgen Teilmann.

Vilhelm Hansen nåede aldrig at blive sådan kendt ud over landet som de af hans venner, der blev præster for frie kredse ligesom han. Skønt han, navnlig i sine yngre år, kom en del omkring som foredragsholder, blev han ikke landskendt som Karl Povlsen. Ej heller optrådte han som skribent i blade eller bøger. Hans meninger både i politik og i åndelige spørgsmål kunde nok gå på tværs af, hvad der ellers var gængse mellem præster, og han stak ikke sin mening under stolen. Men han følte ikke trang til at gøre mere spræl end nødvendigt. Betegnende for ham er hans stilling til, om den menighed, han var blevet præst for, skulde være frimenighed eller valgmenighed; det var nærmest blevet overladt til ham at vælge. Han skriver i det før nævnte stykke: »Jeg erkender mig afgjort for valgmenighedsstillingen . . . Når der ikke i en kreds foreligger spørgsmål, som med den største sandsynlighed vil føre til konflikt med regeringen, synes der mig slet ingen grund til at vælge frimenighedsstillingen. – Det synes mig mest stemmende med den historiske udvikling at begynde som valgmenighed; man kan jo så afvente, om slige spørgsmål kommer frem. . . . Så lærer man også at unde de forskellige kredse frihed; man lærer at forstå, at

det er ikke nødvendigt, at den mulighed, som i en kreds bliver virkelighed, også skulde blive det i alle. . . . Det afgørende for mig er denne tankegang: Man bør begynde med det historiske og så lade den indre nødvendighed drive udviklingen, ikke begynde ud fra en teori om muligheder, om hvis virkeliggørelse der dog aldrig med afgjort sikkerhed kan siges noget bestemt.«

Vilhelm Hansen havde blandt vennerne i ungdomstiden været den vittigste, der frem for nogen kunde fremkalde de andres latter. Hans humør fornægtede sig heller ikke senere i livet. »Sagamanden« vidner på mange steder derom. Men som mange mennesker, der kan få andre til at le, havde han dybt i sit sind noget tungt og forsagt, mod hvilket han måtte væbne sig med sin kristne tro, der fordybedes gennem årene. Hans forkyndelse var ikke blot alvorlig, men dybtgående. Skønt jeg et par gange har besøgt ham, har jeg kun en enkelt gang, på Testrup højskole, hørt ham tale. Men jeg bevarer i min erindring indtrykket af, at hans tale var noget af det ægteste og lødigste, jeg nogensinde har hørt.

Vilhelm Hansen blev på flere måder hårdt prøvet. Knap halvandet år efter, at han var blevet valgmenighedspræst i Balle, mistede han sin hustru, Jutta, f. Brodersen. I november 1887 fandt han dog atter en trofast medhjælp i Emilie Povlsen, søster til hans to ungdomsvenner i Ryslinge. Der var også megen sygdom blandt hans børn. Selv blev han, inden han i øvrigt var ældet, ramt af en meget smertefuld sygdom, en betændelse i ansigtsnerverne, som ingen lægemidler kunde hjælpe imod. Når smerterne kom, gjorde de det helt umuligt for ham at foretage sig noget. Og for at sikre gudstjenestens afholdelse måtte en teologisk kandidat, som boede i kredsens, holde sig parat til at træde til, hvis Vilhelm Hansen blev forhindret. Men i øvrigt indfandt de ulidelige smerter sig aldrig, mens han holdt kirketjeneste. Og han blev ved med at passe sin præstegerning.

Vilhelm Hansen døde den 18. november 1923, lidt over 70 år gammel.

Ingen af de ti venner fjernede sig efterhånden så meget fra det grundtvigske stade, de alle havde stået på i deres ungdom, som *Uffe Birkedal*, der dog var den, som tidligst, ja så at sige med modermæl-

ken havde indåndet den grundtvigske luft. I den tidligere omtalte ordveksling i »Tidens Strøm« med Frederik Mygind minder Uffe Birkedal om, hvordan han, da han og andre blev fejrede som kandidater ved et gilde i vennekredsen, havde slået på, at de måske i fremtiden vilde komme til at gå ad vidt forskellige veje. Men han føjer til: »Nå, det er jo også slået til, men rigtignok i en helt anden retning end den, jeg nævnte . . . Jeg antog som givet, at mit tilvante »livssyn« nok skulde holde ud, men at flere af jer andre vilde komme til at befindes på kætterske veje.« Men det blev som sagt Uffe Birkedal, der kom længst bort fra sporet.

Efter sin afsked fra embedet i Ribe i 1893 førte han i nogle år en meget urolig og omtumlet tilværelse. I et halvt år var han redaktør i Næstved, men gav sig så trods sin døvhed til at være højskolemand. I efteråret 1894 begyndte tidligere skolebestyrer Otto Lange fra Skanderborg en højskole i Rønne på Djursland, og til den knyttedes Uffe Birkedal som medforstander. Men tilslutningen til skolen blev kun ringe, og efter to års forløb trak Birkedal sig tilbage. På dette tidspunkt, i sommeren 1896, skriver han om sig selv i »Sagamanden«: »Dersom livet er en sejlads, så forekommer det mig, at jeg har oplevet noget af det samme som Kristoffer Kolumbus, der drog ud for at finde Indien, men opdagede Amerika – det er udlagt . . . jeg vilde lægge lidt land til den gamle grundtvigske verden, hvori jeg var født og båret, og endte med at opdage, at verden var meget større . . . Jeg er kommen bort fra *al* mirakeltro, og jeg føler mig befriet derved. »Al mirakeltro« d. v. s. uden for det mirakel, som hele tilværelsen er. Det er mig klart, at spørgsmålet om tro er spørgsmålet om anlæg indtil og livsforhold udadtil, og at der er dem, som ikke kan og heller ikke skal undvære troen på overnaturligheder, og andre, som ikke kan og heller ikke skal pine sig selv til denne tro som noget væsentligt . . . At tro er ikke at antage noget for sandhed i den udvortes verden, ikke stemning og tilbedelse af en forestillet Gud, men at ville noget som sandhed . . . Intet navn er mig større end Jesu Kristi navn – og jeg ser ham med mine egne øjne og hører ham med mine egne øren. Goethe, Carlyle og Bjørnson har mægtig påvirket mig. Og jeg ved, jeg *kan* ikke andet og mere end at sige ja, hvor jeg føler

mig overbevist, og nej, hvor en urimelighed møder mig.« Som man ser, et ærligt, men noget uklart standpunkt, som gjorde ham det vanskeligt at gå i spænd med andre.

Endnu en gang forsøgte han sig som højskolemand, nu i Nørre Ørlev på Falster. Her havde været holdt højskole siden 1878, men den tidligere forstander havde måttet træde fra på grund af økonomiske vanskeligheder, og en kreds af befolkningen havde købt højskolen. Birkedal blev dens forstander i et år, 1896–97, men måtte så igen trække sig tilbage. På dette tidspunkt var han dårlig stillet, hvad man kan se af, at hans venner foranstaltede en indsamling til ham. Der kom nu nogle år, hvor han virkede som foredragsholder og skribent, til han så i 1900 blev præst for det unitariske »Det frie Kirkesamfund« i København, en stilling, han beklædte indtil 1919. Han døde næsten 80 år gammel den 23. maj 1931.

Uffe Birkedal havde arvet sin faders poetiske evne, og han har skrevet adskillige sange og digte. I Højskolesangbogen findes hans mindedigt om Johannes Ewald og en sang om hedens opdyrkning. Da han var 70 år gammel, udgav han en samling digte »Levet, tænkt og følt gennem et halvt Århundred. En slags »Rimkrønike«. Et af de mest karakteristiske digte i samlingen er et, hvor han, efterlignende sin faders bekendte sang »Jeg så ham som barn«, taler om sine egne vanskeligheder og skiftende opfattelser.

Jeg så ham som barn hos min fader derhjemme,
al himlen og jorden var fyldt med hans stemme.
Han sad over sky på sin herligheds trone
med funklende spir og med guldtakket krone.

Jeg så ham som yngling i stemningens varme,
al verdens forsoner med udbredte arme.
Jeg drømte, at klippen, den stærke var fundet,
– men vældet herinde, det friske lå bundet.

Jeg så ham som mand i de mørknende dale,
da tankerne vågned, som før lå i dvale,
da svimmel ved livsgårdens afgrund jeg skælved
og stirred med gru ned i tvivlenes helved.

Og stormen og regnen og vandenes strømme,
de styrted det hus, som var bygget paa drømme,
og hjertet sig krymped som ormen i støvet,
og sjælen sad stum af sin smerte bedøvet.

Da sank jeg i knæ for min skaber i bønnen,
og *da* fik jeg mødet med »menneskesønnen«,
da så jeg ham for mig i natten at stande
med vemod om munden, med tjørnebidt pande.

Først *da* fik jeg kende min ven og min broder,
så mild og så blid som den ømmeste moder.
Han tog mig ved hånden, han skænked mig trøsten,
han så mig i øjet, han løftede røsten.

»Som du har jeg kæmpet i fristelsens ørke
og knælet med gru i det ensomme mørke,
og følt mig forladt af min fader i nøden.
Dog, Ham og mig selv blev jeg tro indtil døden«.

»Til væksten slet ingen kan lægge en alen,
kun sanddru og kærlig i dåden, i talen!
Kun sandheds og kærligheds Gud er din dommer,
derpå kan du bygge, ihvad der så kommer.« –

Lad vennehånd svigte, lad hjertebånd briste,
min Jesus jeg ej for alverden vil miste,
og fik jeg kun lidet, hvor andre fik meget, –
mit fattige eje, *det er dog mit eget*.

Men navnlig var Uffe Birkedal en kyndig og smagfuld oversætter, især fra engelsk. Hans sociale interesse var vel medvirkende til, at han oversatte Carlyles »Past and Present« under titelen »Svundne Tider og nye«, den bog, hvori den skotske profet drager så skarpt til felts mod nutidens sociale forhold, der medfører, at arbejdsgiverne kun står i et rent pengeforhold til deres arbejdere uden i øvrigt at bekymre sig om deres ve og vel. Men han har også oversat værker i bunden stil af Milton, Burns, Robert Browning, Tennyson og flere. I et brev til forfatteren af disse linier angående oversættelse af salmen »Nærmere, Gud, til dig« udtaler han sig udførligt om sine principper for

oversættelse af poesi. »Vers skal være smukke og klangfulde i alvorlig digtning, ellers bør man afholde sig fra versskriveri.« Og over for en bebrejdelse for at have udeladt et udtryk, der understreger grundtanken, værger han sig ved at sige: »... det har jeg med velberåd hu opgivet for formens skyld – for ikke at synde mod sprogets velklang og ordføjning. Noget *må* der altid ofres, kun ikke så meget, at grundtanken skjules eller helt bliver forvansket«.

Blandt de ti venner var Rønning den eneste, der i udpræget grad havde forskerens trang til ved selvstændige undersøgelser at gå til bunds i tingene. For de andre gjaldt det hver på sit område at bringe mennesker det af andre fremdragne oplysning eller opbyggelse. Rønning alene var videnskabsmanden, der, uanset om det i første række kom andre til gode, for sin egen skyld måtte søge at få lys over den historiske sammenhæng. Samtidig var han dog så folkelig indstillet, at han gerne meddelte resultatet af sine forskninger til andre i en for dem tilgængelig form. Og vel i første række for at kunne leve, men vel også af lyst til at have med mennesker at gøre, virkede han som lærer ved forskellige skoler, både eksamensskoler og frie skoler. Men hans videnskabelige trang, der kun kunde tilfredsstilles i gode biblioteker og arkiver, bandt ham hele livet til København.

Rønnings værker i bogform fylder ikke lidet i en reol. Han udsendte sine første bøger i 1883 og sin sidste i 1928. Straks 1883 viser han sit dobbelte ansigt. På den ene side erhverver han i dette år doktorgraden for en afhandling om Beowulfskvadet, som jo også Grundtvig i sin tid havde beskæftiget sig med. På den anden side udsendte han i anledning af hundredeårsdagen for Grundtvigs fødsel en lille folkeoplysende bog om Grundtvig som æstetiker. Først derefter tog han for alvor fat på, hvad der ved siden af hans gerning som lærer og siden som undervisningsinspektør skulde optage hans tid i de følgende tredive år. Den store plan, som allerede i hans studentertid havde stået ham for øje, var at skildre åndsudviklingen i Danmark i det nittende århundrede, således at Grundtvig blev sat før Søren Kierkegaard, modsat af, hvad Jungersen havde gjort i »Dansk Protestantisme«. Men først vilde han behandle Øhlenschläger, der udkastede det syn, som de

andre udfyldte. Men med den Rønning egen grundighed satte han sig nu for som baggrund for det nittende århundrede først at undersøge det attendes åndelige struktur. Denne opgave optog ham i mange år og førte til hans ene hovedværk »Rationalismens Tidsalder«, et værk på 1700 sider, der udkom i fire bind 1886–1899.

Det var et stort tålmodighedsarbejde så udførligt at optrevle et tidsrum, for hvis fleste skikkelser og hele ånd Rønning kun nærrede liden sympati. Og som litteraturhistoriker havde han tillige den vanskabne at følge efter Georg Brandes med hans blændende agitatoriske forherligelse af de skikkelser, som han fandt egnede til at være udtryk for den åndelige revolter, som han tilstræbte. Og inden Rønnings værk var afsluttet, var der i Vilhelm Andersen fremstået en ny og frisk litteraturhistoriker, der uden at være agitatorisk som Brandes ved sin fremstillings spillende liv og sine mange, undertiden noget tvivlsomme sammenstillinger, ganske anderledes forstod at holde sine læsere i ånde end den tungbevæbnede Rønning. Nu havde Vilhelm Andersen også rent bogstavelig taget brødet ud af munden på Rønning ved sin fra 1894 udkommende bog om Adam Oehlschlager.

Det kan da ikke undre, at Rønnings bog om rationalismens tidsalder, og det samme gælder for en del også hans senere hovedværk om Grundtvig, med al anerkendelse af dets grundighed og saglighed dog ikke er højt anskrevet hos senere litteraturkritikere. Paul V. Rubow har i en afhandling om revisionen af det attende århundrede (i »Litterære Studier 1928«) angrebet forfatteren for »mangelen på litteraturhistorisk skole og teknik og det synes mig også undertiden på æstetisk dømmekraft«. Og han bebrejder ham, at fremstillingen helt igennem stiller det attende århundrede op imod Grundtvig, skønt denne i flere henseender står på oplysningstiden grund. Det forholder sig nu dermed, som det vil. I al fald kan man vel nok beklage, at Rønning havde anvendt sine bedste år på dette arbejde, så at han var en mand på omtrent de halvhundrede, inden han kunde give sig i lag med det emne, der egentlig havde hans kærlighed, Grundtvigs liv og virken.

Det er fra årene inden århundredskiftet, at mit personlige indtryk af Rønning stammer. Så langt jeg kan huske tilbage, kom han undertiden sammen med sin hustru i mit barndomshjem. For os børn stod der en vis mystik om den mand, der var doktor, men dog hverken

følte på pulsen eller så på tungen som en »rigtig« doktor. Med os børn indlod han sig ikke, og der var over hele hans skikkelse med den firskårne krop og det store skæg noget vist massivt og tungt. Det vilde dog være helt forkert kun at tænke sig ham som en alvorsmænd, af hvem man ikke kunde slå et smil. I virkeligheden var han i besiddelse af et tørt lune, som bl. a. »Sagamanden« på adskillige steder bærer vidne om.

Kort før afslutningen af sit nævnte hovedværk ombyttede Rønning en timelærers gerning med embedet som undervisningsinspektør for de kommunale og private realskoler. Dog vedblev han i nogen grad at undervise, bl. a. ved sin ven Johan Borups læreanstalt. Som undervisningsinspektør måtte han foretage talrige rejser rundt til de forskellige skoler i landet. Og i realskolekredse blev hans virksomhed meget påskønnet. En af dem, der i denne egenskab kom i berøring med ham, Chr. Birkeland, skrev nogle år efter hans død om ham. Om sit første indtryk siger han: »Allerede hans ydre virkede imponerende: hans høje, ranke skikkelse, det smukke, alvorlige ansigt med de stærke, blå øjne, den skarpskårne profil og det blonde skæg; og når han talte, forøgede hans dybe, stærke stemme det første indtryk af alvor og mandighed. Han indbød ikke til fortrolige tilnærmelser«. Han fremhæver Rønnings fortjeneste af de korte instruktionskursus for realskolens lærere, hvoraf det første blev holdt i Haslev 1901. Han var »den drivende kraft i de samtaler, der fandt sted efter de givne undervisningstimer«. Og Birkeland fremhæver, at han altid lærte noget af Rønning, når han kom på inspektion. »Han kom som den ældre, erfarne, der gerne vilde hjælpe, og jeg tør sige, at jeg i min læretid har lært mere af ham end af nogen anden. Ikke sjældent overtog han selv undervisningen, og jeg mindes, at han engang, da timen var endt, og jeg måtte gå til min time i en anden klasse, bad om at fortsætte alene med eleverne en time til.« Sin gerning som undervisningsinspektør kom Rønning til at udøve i over 25 år; først 1924 trak han sig tilbage.

Men selv hans travle embedsgerning bragte ham ikke til at forsømme sine selvstændige studier og sit litterære forfatterskab. Han kastede sig nu over studiet af Grundtvig, som han hele tiden havde stilet imod. Først udsendte han en bog om den grundtvigske slægt (1904). Og derefter fulgte fra 1907–14 i otte halvbind hans »N. F. S. Grundtvig. Et

bidrag til skildring af dansk åndsliv i det 19. århundrede«. Det er et værk af et lignende omfang som det tidligere hovedværk, men i hovedsagen kun omfattende en enkelt mand, medens det tidligere beskæftigede sig med en broget mængde. Det er et værk, som det ikke er let at arbejde sig igennem. Men det indeholder til gengæld mere og grundigere oplysning end noget andet værk om Grundtvig. I en efterskrift gør Rønning rede for, hvordan der er to former for historisk fremstilling, den subjektive, der kan blive meget livlig og indtrængende, men hvori det let ender med, at emnets skarpe omrids udviskes, og man måske nok så meget lærer den skrivende som emnet at kende, og den objektive, der let vil få noget forbeholdent, køligt, måske tørt over sig, og som derfor måske ofte vil have vanskelighed ved at få tag i flertallet af læserne, men som til gengæld har den fordel, at emnet kan komme til at stå klart og tydeligt. Det er den sidste art af fremstilling, Rønning har bestræbt sig for at følge.

Nogen yderligere karakteristik af dette værk skal her ikke forsøges. Kun må det beklages, at det for ikke at svulme synderlig op ud over det oprindelig planlagte går langt lettere hen over den sidste del af Grundtvigs liv, da dog hans indflydelse for alvor begynder at spores ud over landet, end over hans tidlige ungdom. Men med sine fortrin og sine fejl var det dog dette værk, der fastslog Rønnings stilling som »professor i Grundtvig«, så at man også senere tyede til ham med hensyn til udgivelsen af Grundtvigs skrifter eller behandling af ham fra forskellige synspunkter. Allerede 1915 udgav han således en lille bog »Til karakteristik af N. F. S. Grundtvig«, der foruden et optryk af de sidste kapitler i hans store Grundtvigbog indeholdt en samling grundtvigske tanker, som Rønning havde uddraget af hans skrifter. Og to år før sin død udgav Rønning »N. F. S. Grundtvig som tænker«, der dels indeholder Grundtvigs indledning til »Nordens Mythologi« af 1832, dels en udførlig efterskrift af Rønning om det i titlen nævnte emne.

Men ved siden af sine hovedemner strejfede Rønning ind på mange andre emner. 1887 havde han i hundredåret udgivet en lille bog om Rasmus Rask. 1892 udgav han en levnedstegning af sin svigerfader C. J. Brandt. Og i 1898 udsendte han sin »Fire fynske bøndersønner«, hvori han tegnede billedet af fire af sine landsmænd i snævrere for-

stand, mænd, der hver på sin vis havde betydet noget for ham, litteraturhistorikeren Rasmus Nyerup, sprogforskeren Rasmus Rask, historikeren Niels Matthias Petersen og filosofen Rasmus Nielsen. 1927 udsendte han en bog om Ingemann, og hans sidste bog, der udkom 1928, var »Dansk salmesang gennem tiderne«.

Men i sine sidste år følte han åbenbart trang til at få luft for sit mere personlige livsindhold. Han skrev flere artikler af selvbiografisk art, som der er øst af tidligere i denne bog. Og han begyndte at udgive en serie mindre skrifter, som han tilsammen gav titelen »Fra kirketårnet. Hvad jeg så og hørte«. Det første af disse var åbenbart påvirket af, at han 1917 havde mistet sin hustru, som iøvrigt under hele deres ægteskab havde været skrøbelig. Han var derved kommet stærkere ind på at sysle med tanken om livet efter døden. I sin lille bog i den nævnte serie »Efter døden –« (1923), som han betegner som »lægmandstanker, der ikke blot skød op af det rastløst forskende sind, også groede frem af et samliv med de kære der ovre, hinsides grænsen«, har han samlet en hel del oplysninger om forskellige folkeslags og forskellige tiders syn på livet efter døden, men han giver også sine egne tanker derom. Vi bevæger os her på et område, hvor vi i virkeligheden intet ved, og hvor kristne kun kan holde sig til troen på en opstandelse og et evigt liv. Og det forekommer mig derfor, at hans forsøg på at trænge ind bag forhænget ikke kan være synderlig vejledende for andre.

Af større værdi forekommer mig den næste bog i serien »Katholicisme – protestantisme« (1924) at være. Rønning giver i den en udsigt over den kristne historie og betoner stærkt sammenhængen. Han hævder, at liv kun forplanter sig gennem liv, og at de protestantiske kirker derfor er fremgået af den romersk-katolske kirke i middelalderen som moderkirke. Han opgør både katholicismens og protestantismens regnskab med fordele og mangler og håber på, at det engang skal blive muligt at forene dem. Han slutter sig helt til Grundtvig i dennes syn for, at kristendommen har forplantet sig i en ubrudt kæde gennem menigheden, og i fremhævelsen af den apostolske trosbekendelse som udtryk for kristendommens indhold, men han går imod den grundtvigske opfattelse af trosbekendelsen som »ordet af Vor Herres egen mund«, en opfattelse, som han kalder »mekanisk, udvortes og derfor unatur-

lig«; han betragter trosbekendelsen som i spire allerede til stede ved Peters bekendelse af Jesus som den levende Guds søn og derfra udviklet gennem en organisk vækst.

Rønning fik ikke fortsat sin serie »Fra kirketårnet«, hvad det nu end skyldes. Men han fortsatte sine flittige studier og sin forfattervirksomhed næsten til det sidste. Han døde den 10. april 1929. Hverken i livet eller i døden var han af dem, der særlig hendrager opmærksomheden på sig. Men han var en utrættelig arbejder og en fin og frigjort personlighed.

Af hele vennekredsen var Johan Borup den, der sidst kom ind på sit rette spor, skønt han tidlig famlede efter at finde det. Op igennem firserne ernærede han sig som timelærer i København. Et år var han lærer på Københavns Højskole, som var grundlagt og lededes af F. Falkenstjerne. Men Falkenstjernes højskoleforsøg havde ikke nogen fremgang, navnlig ikke blandt de egentlige københavnere. Og det dæmrede for Borup, at han netop gerne vilde gøre noget for deres oplysning. Thi, som han selv siger, han var lige fra den tid, han som halvvoxen dreng kom til København, straks blevet »indtaget af, ja rent forelsket i den skønne bys åbne, lyse og muntre befolkning«. Derfor måtte han afslå alle tilbud, der vilde føre ham bort fra hovedstaden. Men hvordan han skulde komme i lag med et frit oplysningsarbejde for københavnernes, var ham foreløbig uklart.

Det kan sikkert siges, at den første forudsætning for, at han kunde tage fat på sit egentlige livsværk, var den, at han fandt en hustru, som kunde være ham en støtte og medhjælp. Længe efter, at alle vennerne havde stiftet familie, levede Johan Borup endnu som ungarl. Jeg husker ham som sådan fra mine drengeår, da han kom meget i mit barndomshjem. Men omsider kunde han i sommeren 1889 meddele sine venner, at han havde forlovet sig. Hun var som han fra en sjællandsk præstegård og hed Eline Schousboe. Hendes fader var sognepræst og provst i Høje Tåstrup; og en ældre halvbroder var biskop i Ålborg. Trods disse gejstlige forbindelser blev hun Johan Borup, med hvem hun blev gift i april 1890, en god støtte i hans folkelige arbejde blandt jævne mennesker. Hun trådte ikke meget frem. Men alle, der kom i berøring med hende, vil huske hendes milde og muntre væsen og hendes lyse smil. Ægteskabet kom til at vare i over halvhundrede år, lige til Johan Borup fyldte 90.

Allerede forinden Johan Borup blev gift, havde han i nogle år holdt litterære foredrag hjemme hos sig selv, for en kreds om dagen og en anden om aftenen, og også på anden måde havde han gjort tilløb til at holde en fri skole for voksne mennesker. Men det var først i efteråret 1891, at han vovede sammen med en række andre mænd at begynde på et mere omfattende skoleforetagende. Det var samtidig med, at Morten Pontoppidan, der havde måttet opgive sin højskole i Hjørlande, gjorde et nyt højskoleforsøg i København, som dog efter to vintre atter ophørte. Borup kaldte ikke sit foretagende nogen højskole. Over den tryksag, der, fordelt gennem de københavnske blade, indbød til undervisningen, læste man: »Videregående Undervisning for ikke-studerende Herrer og Damer«.

I programmet stod der bl. a.: »Meningen er ikke, at vi ville opfriske de elementære skolekundskaber, men vi ønske, uden hensyn til nogen eksamen, at meddele undervisning i de almindelige fag, som et menneske, der vil finde sig til rette i det moderne samfund, har brug for. Vi tilsigte dels at bibringe deltagerne visse positive kundskaber, der kunne være til praktisk nytte; og dels, særlig gennem de fag, der omhandle samfundenes udvikling og historie, at fremdrage sådanne spørgsmål, som det er af vigtighed for et nutidsmenneske at have rede på«. De fag, der vilde blive undervist i, var dansk, litteraturhistorie, dansk sproghistorie og grammatik, dansk stil, tysk, engelsk, fransk, matematik, fysik og historie. Desuden vilde der blive afholdt forskellige foredragsrækker.

Programmet var foruden af Johan Borup undertegnet af de tre doktorer F. Rønning, C. N. Starcke og Cl. Wilkens, af Joakim Skovgård og af to mindre kendte mænd, cand. mag. C. Haunstrup og kaptajn H. Tuxen. Mens de tre sidste kun et enkelt eller et par år virkede som lærere ved Borups skole, fulgte de tre første med op gennem årene, lige til skolen var bleven fast forankret i København, Rønning til 1912, Wilkens til 1914 og Starcke lige til 1916. Det kan med det samme siges, at det naturligvis var en stor fordel for undervisningen på Borups skole, at der i København fandtes en stor række dygtige lærere i de forskellige fag; men det var selvfølgelig ikke altid givet, at de var egnede til eller villige til at gå ind i den frie undervisning, som drevs på denne skole. Og det blev en meget vigtig side af Borups opgave

som leder af skolen at finde og overtale de egnede lærere. Ikke mindst på dette område havde han en fin næse, ligesom hans sydlandske iver og sejge ihærdighed gjorde sig gældende.

Starten af den »videregående undervisning« forløb ikke uden vanskeligheder. Tilslutningen viste sig hurtigt at være så stor, at den oprindelige plan at benytte Borups egen lejlighed måtte opgives. Og det lykkedes Borup at leje en lejlighed i Frederiksborggade i et musikinstitut. Her begyndte man da først i oktober. Der havde meldt sig omkring 100 elever. Om forvirringen den første aften fortæller Borup selv: »Og så var det om aftenen, at den største og betydeligste afdeling begyndte. Den begyndte uden sang og klang, uden velkomst eller tale, i det største roderi, som nogen sinde har været set på Borups Lærestanstalt. Dr. Starcke havde historie i en stue, Dr. Rønning engelsk i en, og jeg litteratur i en tredie. Enhver indrettede sig, som han kunde bedst, og tog fat; jeg kom sidst til stede hos mine tilhørere, da jeg havde haft nok at gøre med blækhus og penne, kridt og tavle og med at bringe folk til sæde omkring pianistindens borde; da jeg så endelig mente, at alt var i den skønneste orden, satte jeg mig ind til mine, fordybede mig gladelig i moderne litteratur, og var lige kommen i gang, da det dundrede på døren, og da jeg åbnede, stod der en bunke mennesker med tysklæreren i spidsen ude i den snævne entré, parat til den næste time, og spurgte med behersket ro, hvor de skulde hen. Det gav et chok i mig. Jeg bad mig undskyldt hos mine og skyndte mig ind i de andre værelser, purrede Starcke ud, anmodede Rønning om at slutte, og fik dem begge til at hjælpe mig med at flytte borde fra den ene stue til den anden; vi tre slæbte, vi svedte, vi omrangerede og omkommanderede, og rundt omkring standsedes jeg i flugten af spørgsmålet, hvor skal vi være, hvor skal vi sidde, er der ingen blækhus, er der ingen tavle, kridt, svamp, klud, alt spurgte de om uden barmhjertighed.«

Et par dage efter modtog Borup en opsigelse; udlejeren af lejligheden vilde ikke have alt det rend; hun havde tænkt sig en halv snes mennesker, men ikke den masse, Så måtte Borup i hast se sig om efter et andet lokale og fandt heldigvis en lejlighed, der var passende på hjørnet af Nørrevold og Vendersgade, hvor han holdt til i fem år. Men han måtte lære, at al begyndelse er svær og koster noget. Han søgte ganske vist om statstilskud, men fik det først efter tre år. I mellem-

tiden måte han, som han selv siger, leve af lån. D. v. s. han vedblev også at undervise forskellige andre steder. I skoleåret 1891–92 var der 138 deltagere i undervisningen, i 1892–93 218 og i 1893–94 185.

I disse år følte Borup sig tit trykket af de usikre udsigter for det foretagende, hvortil han med hele sin sjæl følte sig knyttet, og han led under den manglende forståelse i grundtvigske kredse. Derom vidner et brev, som han ved begyndelsen af skoleåret 1893–94 skrev til morbroderen Ernst Trier i Vallekilde. Det hedder heri bl. a.: > . . . Gnaven er jeg forresten ikke så særligt; men du kan ellers være vis på, at det er alvorlige dage for os. Det er ikke sådan at stride sig op imod blæst og regn. Men jeg tror jeg har ret, og derfor bliver jeg ved.

Selv om der ikke er nogen, der hjælper en. Jeg har jo undertiden undret mig over, at grundtvigianerne aldrig vilde lade sig se. Men jeg tror, grundtvigianerne er komne så langt bort fra deres oprindelige udgangspunkt, at de har glemt det. Siden Grundtvigs død har der været talt meget om ham, men såre lidet af hans ånd er gået over på slægten efter ham. Han er så dejlig langt borte nu, så man kan trygt beråbe sig på hans syn og tale, på hans digtning og hans kampråb. Det klinger bare så lidet ægte, når man står og sovser Grundtvig ind i ord og serverer ham med passelige forandringer. Dertil regner jeg, når han fremstilles udelukkende som præst. Det er i mine øjne det store ved ham, at han var både præst og simpel borger, og jeg synes, at ingen, der har læst, hvad han har skrevet og således fulgt hans udvikling, kan være i tvivl om, at det, som hans sjæl først og fremmest tumlede med, var at finde det forhold, hvori christendom og mennesskelighed skulde stå til hinanden. Men det er sikkert noget, som grundtvigianerne ikke sætter videre pris på. Alt er efterhånden gledet over i det religiøse flodleje, og videnskab, kunst, litteratur, skolevæsen, politik er blevet noget periferisk noget, en luksus, som dog i virkeligheden ikke har stort at sige. Og i overensstemmelse hermed dannes det billede af Grundtvig, som man dyrker; det bliver ikke billedet af den kæmpe, som han var, både naturligt og åndeligt, men det bliver en statue, hvori lineamenterne er ganske almindelige, mens alt individuelt er strøget væk; det bliver præsten, som taler om troens ord og om intet andet. Det er ikke fordi, jeg har noget imod den Grundtvig, der også og måske højest talte om dette; men det er, fordi det er kun den halve

person; hele manden er i dette møde, denne brydning og denne forsoning mellem det medfødte hjertes drift og sans og det christnede.

Men jeg må nok sige som din Marie: hvorfor fortæller jeg dig alt det, som du vidste før jeg? Jeg gør det, fordi det ærgrer mig, med et mildt udtryk, at se vore dages grundtvigianere fare frem som om alt dette ikke var. De bryder ikke mere nye baner, de volder intet røre, de sejler ikke imod strømmen, der er ikke forår mer i bevægelsen.

... Hvad min egen ringe person angår, da havde jeg tænkt mig, at grundtvigianerne var mere end de er. Det er selvfølgelig ikke, fordi jeg anser den virksomhed, jeg driver, for noget særlig betydeligt; jeg kunde da f. eks. ikke falde på at sammenligne det med en begivenhed som den, da Askov, Vallekilde og Testrup blev til. Men jeg synes på den anden side, at den er ikke så ubetydelig, at ikke en eneste skulde lægge mærke dertil, da den dog ligger i lige linje af Grundtvigs tanke.

Men ser du, der har du det; det er ikke nogen »højskole«, og så er den luft for en; bare etiketten sidder på, så kan der blive noget deraf, men nu er det kun et »kursus«.

Jeg var engang så naiv at tro, at jeg, som var vokset op i den grundtvigske kreds her i København og syntes der at have fundet nogle af de bedste mennesker, jeg kender, at jeg også, når jeg blev udvoksen, der vilde finde den støtte, som ingen kan undvære. Og nu er der ganske vist gået adskillige år, førend jeg har rørt mig; men så mange år, at jeg ganske skulde være glemt, er der dog heller ikke gået. Men der er ikke een grundtvigianer her i byen, som har rakt mig en finger, når jeg undtager – gamle fru Grundtvig, ja og så Hostrup. Det gør mig ondt, for jeg holder nu alligevel af grundtvigianerne, som man holder af sin familie. . . .

Det var sikkert sidste gang, Johan Borup fik lejlighed til at udløse sit hjerte for morbroderen, der gennem sin virken havde været med til at inspirere ham. Ved juletid samme år døde Ernst Trier. Men i øvrigt lyder der lignende klagetoner fra Johan Borup over hans isole-rede stilling blandt grundtvigianerne i et brev til hans ven Karl Povlsen på omtrent samme tid.

Det sidste år, skolen havde tilhuse ved Nørrevold, 1894–95, havde den ligesom de foregående år om ved 200 elever. Men så blev lejligheden opsagt, og Johan Borup måtte flytte til det nyopførte Ny Rosen-

borg, hvor skolen vedblev at have sine daglige lokaler i en ménneskealder, og hvor også Borup fik sin private lejlighed og et studereværelse, hvor han kunde være uforstyrret, øverst oppe. Men skønt der kun var kort mellem Nørrevold og Vestervold, og de nye lokaler snarere lå mere centralt, var det, som om mennesker dårligere kunde finde herhen. I hvert fald sank elevtallet det første år i Ny Rosenborg til 150, og i året 1896–97 til 125, det laveste, det nogensinde havde været eller senere blev.

Under disse omstændigheder skulde der en stærk tro til sagen for at holde modet oppe og fortsætte. Mange år efter udtalte Johan Borup sig i en tale om den tid: »Det var hårdt nok kun at have en snes mennesker i forskellige hold på dagsundervisningen, som dengang bar det hele, og så var der det, at ingen måtte mærke, hvor farlig stillingen var, så jeg måtte på en gang kæmpe med mig selv og med verden. Gang på gang måtte jeg spørge mig selv, om da vejen overhovedet var farbar, eller om jeg måske havde påtaget mig det umulige. Men gang på gang kom jeg til det samme resultat: det *er* rigtigt, du *skal* fortsætte, enten duer jeg overhovedet ikke, eller også er det dette, jeg duer til; jeg forstår mig ikke på at hævle, jeg kan ikke regne, jeg ved ikke, hvad en obligation er, jeg beundrer fagligheden, i hvad form jeg møder den, selv forstår jeg mig kun på, hvad de andre ikke bryder sig om, at snakke med mennesker og især om det, som bøøger og lærere gerne springer over, men som dog er vigtigere end noget andet: om hvad det er at leve. Dette kom jeg altid tilbage til. Til sidst trøstede jeg mig så ved, at hvad jeg således vilde have frem, jo ikke var noget, jeg selv fandt på, men noget, hvortil jeg kommanderedes ud, og efterhånden som dette klarede sig for mig, blev jeg sikrere i min sag og fik også andre til at se det således, og fra det øjeblik vendte det borteblevne humør trøstigt tilbage igen, og samtidig begyndte også det sammen spil med, den indgriben i virkeligheden uden om, som må til overalt, hvor et værk skal lykkes. . . .«

Snart kom der atter fremgang. I 1897–98 var der 150 elever, og i de følgende fem år svingede tallet omkring 200. Johan Borup måtte dog stadig supplere sine indtægter gennem undervisning på andre skoler, hvortil fra 1898 kom hans deltagelse med litterære foredrag i den nyoprettede folkeuniversitetsundervisning. I ferierne holdt familien ind-

til slutningen af halvfemserne mest til i Skamstrup. Men efter at moderen var død 1897, og faderen næste år havde taget sin afsked, lukkede barndomshjemmet sig for ham.

Hverken dengang eller senere deltog Johan Borup direkte i det offentlige liv. Men at han fulgte det med stor interesse ud fra afgjort demokratiske sympatier, derom vidner et brev, han lige efter systemskiftet 1901 skrev til sin ven Jacob Marstrand, og hvori det bl. a. hedder:

»Jeg er endnu ikke kommet mig af min overraskelse fra den 23de (juli) og af den bevægelse, som denne satte mig i. Lægger jeg alle betragtninger i det enkelte til side, så bliver der det tilbage, at jeg endelig engang, for første gang siden jeg som dreng oplevede Dannevirkes rømning, har oplevet noget, som ikke er mit alene, men som rammer os alle i hjertet. Denne følelse, selv om den snart antager mer hverdagsformer, er i første øjeblik ubeskrivelig. Jeg har aldrig hørt andet, end at højre skulde sidde og trone, thi der var dannelsen og statsmandskunsten; jeg har aldrig set andre i de høje stillinger, og jeg har som følge deraf heller aldrig set andre tanker hvælte sig over vort gamle land end de, der spandtes ud af det uopslidelige sæt af akademikere og godsejere. Brave Leute, aber schlechte Musikanten! Hæderlige mænd, ja vel – men filistre, min fader. En filister, det er den, der mangler fantasi; uden fantasi er der ingen fremtid; uden den er der bare de af fortidens hav opskyllede rester; en filister er den, der kun ser fortiden, som lever af den, nøgternt eller lyrisk lige meget, altid holder på fortiden og misser med øjnene mod alt nyt! Gamle tanker, gamle autoriteter, alt det gamle, ældgamle urgamle danske filisteri, væk er dette, og ny mænd, muntre ansigter, modige folk, jævne folk sat i stedet – ja vel folk som har sine svagheder – det bryder jeg mig ikke om – for det er bare ikke filistre. Det er folk, som kan høre græsset gro. Mig er det som en svalende luftning stryger over dette land, med saltvands lugt og smag. Det frisker os gamle fyre, som har arbejdet hver i sit, holdt modet vedlige, men følt os isolerede, det muntre os, at nu går det, som vi har kigget efter som efter vore private idealer, over i det offentlige liv . . .

Og det, som glæder mig så meget, er, at ministeriet er blevet så alsidigt, at det er stærkt. Havde de nøjedes beskedent med nogle styk-

ker, glemt Hørup f. eks., så havde vi fået spændingen udenfor; nu har de, ved at samle alt det repræsentative, fået spændingen indeni, og der må processen forløbe som den kan, der kunde i alt fald ikke findes en klogere og hæderligere løsning i dette øjeblik end den som sket er. Og gid mange vil se dette; ikke mindst grundtvigianerne; at de ikke bliver forskrækkede over denne græsselige Hørup og hans dito blad. . . .«

Omkring århundredskiftet skete der to ting, som blev vand på Borups mølle og viste, at han var kommet over det døde punkt.

Det første og vigtigste var dette, at han for alvor begyndte at få københavnske arbejdere i tale. Der havde lige fra begyndelsen været nogle få arbejdere på hans skole, som, efter at den var flyttet til Ny Rosenborg, kaldtes »Borups Lærestanstalt«. Men først nu begyndte de at strømme til i større tal, så at de lidt ind i det nye århundrede kom til at udgøre omtrent halvdelen af eleverne. Borup har selv fortalt om begyndelsen til dette omslag. Herman Trier, der var leder af »Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere«, henvendte sig til Borup for at få ham til at tage sig af de arbejdere, som ønskede undervisning i litteraturhistorie, og Borup gik med glæde ind på at give denne undervisning plads inden for sin skoles rammer. I øvrigt spekulerede han på, hvordan han skulde gøre det muligt også for dem, der havde dårlig råd, og det havde arbejderne jo på det tidspunkt, at deltage i undervisningen. Omsider fandt han løsningen i at nedsætte betalingen for fagforeningsmedlemmer til det halve. Og denne imødekommenhed viste sig at bære gode frugter. Til at begynde med var det mest de rent elementære fag som skrivning, regning og dansk, arbejderne søgte at dygtiggøre sig i. Men senere kom flere og flere af dem med til undervisningen i historie, litteraturhistorie og naturfagene. Når elevtallet i løbet af det første tiår i det nye århundrede kom op over 500 årlig, skyldtes dette altså hovedsagelig den større interesse i arbejderkredse. Den stimuleredes også ved, at Johan Borup fik lov til ved fagforeningers generalforsamlinger og lignende lejligheder at få ordet og udvikle sine tanker om oplysning i almindelighed og om det, hans skole bød på, i særdeleshed.

Den anden sejr, som Borup vandt i tiden fra omkring århundredskiftet, knytter sig til de foredragsrækker om historiske eller litterære

emner, som han fra efteråret 1903 fik i gang. Der holdtes gerne 9 foredrag i løbet af en vinter, hver vinter samlet om et bestemt emne, men således, at de enkelte foredrag holdtes af første rangs foredragsholdere eller fagmænd. Jakob Knudsen var, så længe han levede, gerne en af vinterens foredragsholdere. Men også mange af Københavns universitets kendte professorer medvirkede. Blandt emnerne kan nævnes Ludvig den 14's tidsalder, Revolutionen, Napoleon, Goethe, Grundtvig, Søren Kierkegaard. Disse foredrag måtte holdes i fremmede lokaler, først i Industriforeningens foredragssal, siden i Grundtvigs Hus, og de samlede en voksende tilhørerskare, til at begynde med ca. 300, senere lige til 7–800. Det var vel især i såkaldte borgerlige kredse, at disse foredragsrækker slog an. Men de bidrog på deres vis til at gøre Borups virksomhed kendt.

Medens således fra århundredskiftet skolen trivedes og udviklede sig godt, manglede der endnu en tid den samling, som har så meget at sige på højskolerne ude omkring på landet. Om at lade lærere og elever danne een husstand som på landhøjskolerne kunne der ikke godt være tale. Men efterhånden knyttedes der mellem de mest interesserede elever i de ellers spredte hold forskellige bånd, som i nogen grad gjorde skolen til en enhed. Man begyndte at holde sammenkomster med diskussioner og underholdning af forskellig art lørdag aften. Og fra oktober 1915 udkom der et månedsblad, som fra begyndelsen Johan Borup var redaktør af, og hvori han hver måned skrev en artikel. Een ting, som man fra begyndelsen havde savnet, men som efterhånden toges op, efter Borups eget sigende på initiativ af unge socialdemokrater, var sangen. I 1914 udgav Borup en »Dansk Sangbog«, som ved siden af de sædvanlige højskolesange indeholdt et ret stort tal af nyere danske lyrikeres sange. Her som i undervisningen mødtes vistnok mere end på landets øvrige højskoler det gamle med det nye.

Sangbogen udkom lige efter den første verdenskrigs udbrud. Og snart efter var det, at »Borups Lærestalt«, som den nu i mange år havde været kaldt, afslørede som højskole. Det skete vel først fuldt og helt ved 25 års jubilæet i 1916, men allerede året før var det lille månedsblad blevet kaldt »Borups Højskole«, og skønt der hos mange af landets højskolemænd endnu var en vis tvivl om Borups skoles berettigelse til at kalde sig folkehøjskole, var det netop på samme tid,

at flere af de betydeligste blandt dem ydede Borups arbejde en varm anerkendelse og gik ind for at skaffe skolen sin egen bygning. Men herom senere.

Efter at have fulgt Johan Borup frem til det tidspunkt i hans liv, da han efter mange års stræben helt udfolder sit flag, og da han, skønt han har passeret de 60, står på højdepunktet af sin menneskelige kunnen, kan vi vist passende prøve at få et overblik over hans ejendommelighed både som menneske, som lærer og forstander. Det vil ske dels ud fra mine egne indtryk, dels ud fra vidnesbyrd til forskellige tider fra venner, lærere, elever og andre, eller fra hans egne udtalelser.

Enhver karakteristik af Johan Borup som menneske må formentlig tage sit udgangspunkt i dette, at han af afstamning til mere end halvt tilhørte et sydlandsk, det jødiske folk. Der var en glød i hans sjæl, som er os Nordboere fremmedartet. Hans ven Jacob Marstrand lignede ham engang ved den brændende tornebusk, hvori der altid er ild, men som aldrig brænder ud. Og en anden af hans venner, Valdemar Brücker, skrev i en hilsen til hans 70 års dag om Borup i betydningsfulde øjeblikke, når et nyt skridt skulde gøres eller vanskeligheder var opstået: »Ved sådan lejlighed får man ret lov til at se ind i den mærkelige person, som hedder Johan Borup, da ser man, hvor det gløder på esssen, så det sprutter til alle sider, forstår, at i et sådant værksted går det altid for fuld kraft, og det er derfor det, som for andre var umuligt, er blevet muligt.«

I dette sydlandske glødende temperament lignede han vel sin morbror Ernst Trier. Men Trier var langt mere umiddelbar, kunde lettere åbne for sit eget inderste og ved dets ild smelte menneskers hjerter. Hos Johan Borup var der trods alt noget reflektert og reservert, der kun sjældent lod ham åbne for sit hjertes inderste tro. Men han virkede jo ganske vist også i et helt andet milieu end Trier. Borup kunde gnistre og lyse op, men omsmelte hjerterne som Ernst Trier tror jeg ikke, han kunde.

Men medens dette, at Borup altid var fyr og flamme, i al fald for en stor del kan føres tilbage til hans jødiske oprindelse, ved jeg ikke, om det samme kan siges om den stærke følsomhed, den bestandig vågne modtagelighed for indtryk både fra naturens og menneskenes

verden, som også var et grundtræk hos ham. Andersen Nexø sagde om ham, at hans væsen var utrættelig modtagelighed. »Hans sjæl er flittig som bien, der kysser alle blomster«. Jeg husker selv, med hvilken iver han gerne vilde have en til at fortælle, hvad man havde oplevet. Og han var selv fyldt med små og store træk fra sine oplevelser og sin læsning. Et par stykker af ham selv kan her anføres som vidnesbyrd om denne modtagelighed.

Selv i København kunde han på sine spadsereture samle på naturindtryk. Han skriver i »Sagamanden« 1896: »Jeg kommer lige hjem fra en morgentur på Christianshavns vold, hvor jeg har vadet i det visne løv og frydet mig over den friske blæst og stilheden. Der er endnu som i gamle dage, da vi gik i Kirsebærgangen og lå nede ved Kastelsgraven mellem sivene. Derude findes små stier, ad hvilke man skyder ned ad skrænten, og så er man straks ude mellem høje siv i udkannten af vandet. Jeg ynder især at sætte mig på en vandret udvokset elmegren, hvor jeg sidder som i en gyng; ovenover hænger grenene af de store buske, sommetider løsner et gult blad sig, svajer langsomt fra den ene side til den anden og lægger sig sagte ned i det våde græs. Og det var det samme blad, som sprang ud i sidste forår, frisk og grønt, en fryd for summende insekter, for sommerfugle og menneskebørn. Sådan, siger Homer, er verdensgangen . . . fødes og dø og forynges på ny, sådan går det menneskeslægten.«

Men det var især i sommerferien, som han omtrent fra århundredskiftet, efter at hans barndoms præstegård var lukket for ham, gerne tilbragte på Fyn i nærheden af Fåborg, at hans sans for naturen og for menneskers færden fandt næring. Lad et enkelt stykke, der stod i det første nummer af »Borups Højskole«, tale derom. Han kalder det høstbrev, og det er skrevet i august 1915.

»Jeg kan hilse fra de fynske brombær; for et par dage siden begyndte jagten, og det er det bedste, jeg ved. Videnskab og bøger og krig og jammer, alt sammen glemt og borte; verden er kun et stengærde, brunet af lav og grønt af mos, og med et overdrag, et nedhæng af ranker og grene med blomstrende, grønne og sorte brombær. Tornene stikker mine fingre, det er vist, og mine ben, men jo mer de stikker mig, des ivrigere bliver jeg: først kunde jeg ingen finde, men op ad den skrælpøjede banke fandt jeg et par, og ovre på den modsatte

side i solen hang de i klynger. Og jeg plukkede og plukkede; nogle dumpede, blot jeg rørte dem; de sprang i kurven, og inden en halv time var Elis lille spånkurv masende fuld.

Nu sidder jeg her ved husgavlen, i den frie luft, bag skærmen, ligesom Jens Vejmand, og slår mine sten for vinteren. Her er stille og godt, så stille, at jeg kan høre en hanekylling gale ovre i Malmosens gård. Poplerne derude suser i vinden, og ribsbuskene ved min side rasler med bladene, men jeg sidder lunt og godt på min taburet og hører det suse og lader det blæse, og glæder mig over den smule solskin, som også falder af til mig. Jeg sidder og tænker på Grundtvigs sang:

Nu falmer skoven trindt om land,
og fuglestemmen daler,
nu storken flyver over strand,
ham følge muntre svaler.

Det er længe siden, lærkerne svirrede over kløvermarken og viben sang over mosen. Ude over marken sejler nu stærenes skare; de øver sig inden afrejsen. De små spurve holder også forsamling; i massevis kaster de sig svirrende over det modne korn, og øjeblikket efter står de op i et vældigt brus. Stærene har lettere flugt, og det er dejligt at se, når de trækker gennem luften, og sværmen udvider sig og atter samles, tættes og spreder sig, og glider, bølgende som et slør, ud over marken, indtil den pludselig sidder fast højt i en række poppeltræer. Svalen flyver alene. Den jager over den nøgne mark og de ensomme stubbe, vender med et kast, hviler i vendingen, stiger imod skyen, sænker sig over stubben, og, kvirrelit, er den borte.

Ja, nu er det høst, luften er let og lugter af modent korn. Pigerne møder med blegrøde kyser og lange forklæder med ærmer til; de binder op efter karlene, som mejer det yderste skår med le. Man hører de glade stemmer ud over markerne. Her er liv og virksomhed, for nu gælder det. Endnu i dag holder skyerne tæt, men de truer. I går kom nogen hvede ind, og i dag kører de byg. Højt på læsset står Søren hin unge i de hvide bukser og styrer sine vældige føløg, der strækker ud, så støvet ryger og stenene rasler; ud for gården løfter han pisken og knalder, kører så rask mod porten, bøjer sig ned, holder, og så er kornet i hus. Det korn, som bonden har set på de hundrede

gange, fra dets første grønne dækkede vintermarken, til det skred igennem i maj, gulnedes i juli og ligger nu tørt og godt i laden lige op under hanebjælken.

Men i vor lade, på vor lo,
der har vi nu Guds gaver,
der virksomhed og velstand gro
i tøndemål af travet.

Nu er det høstens tid og opbruddets. Også for os; vi vandrer ud gennem kløvermarkerne, over stenten, forbi vogterdrengen, der i midt-dagstiden syngende trækker hestene til vands ved dammen bag skoven.

Der er så stille ud over de røde kløver; i syd og vest blinker et lille stykke blånende vand mellem skoven og bakkens rounding og omme bag stubmarken; vi går ned over Knoldsgårdens græsmark; der er ikke mere sø at se, for der lukker skoven til den ene side og hegnet til den anden; og når man så i denne løvsal har glemt havets nærhed og ser blot brombærrankerne under hegnet og nøddebuskene til den modsatte side, så ved et sving, ligger havet og blinker i solen lige under banken. – Farvel, hav, og på gensyn! Nu må vi hjem, for nu skal vi til at høste.«

Eller når der særlig er tale om iagttagelsen af og interessen for mennesker, kan der henvises til skildringen »En fynsk fiskerkone«, som er optaget i »Brogede Blade«.

Men til karakterisering af Johan Borup som menneske hører tillige en fremhævelse af, at der bag ved den uro og bevægelighed, både fysisk og sjælelig, som var en følge af hans ildfulde hjerte, var en ualmindelig trofasthed og udholdenhed. Det viste sig over for den livsopgave, han havde taget sig på. Men det viste sig særlig i forholdet til mennesker, han een gang var blevet knyttet til. Han havde en broder, som i 70'erne var udvandret til Amerika. Da jeg i 1906 skulde på rejse derover, var det Johan Borup så meget om at gøre at få bragt broderen en hilsen gennem et levende menneske, at han formåede mig til at lægge min rute gennem Milwaukee, hvor broderen dengang opholdt sig. I forholdet til vennerne var det især Borup, der under alle forhold med stor tålmodighed holdt venskabet vedlige. Om venskabet siger han i en tale ved et skoleårs afslutning: »Alt, hvad der er af

personlig art, det besidder man ikke, som man besidder kundskaber og anden erhvervelse; man kan gemme en skat i sin kiste, og når man åbner kisten, ligger den der endnu; men man kan ikke låse et venskabsforhold inde og være vis på at finde det ubeskadiget, når det behager en at tage det frem. Hvis man har en ven, gør man vel i at holde det vedlige, ellers hænder det, at den dag, vi ser os om efter vennen, så er han væk. Hvis venskab skal vare, så må den ene ven gå vejen til den anden, og kun, når vejen holdes åben og banet, er det venskab.«

Borup satte noget ind på at holde vejen åben og banet til sine venner. Trods det tidligere omtalte brud i vennekredsen holdt han fast til alle sider og vilde ikke slippe. Da vennerne begyndte at gå bort, gik det ham nær til hjertet. Da Rønning, som han jo havde været i nær forbindelse med i hovedstaden, døde 1929, er det mig fortalt, at Borup lukkede sig inde med sin sorg. Da han til sidst ikke havde andre tilbage af sine ungdoms venner end Sofus Balslev, kom der en brevveksling i gang imellem dem, hvori alle de gamle minder blev draget frem. Og da også Balslev var gået bort i 1936, følte Borup det trods sin stærke tilknytning til sin hustru og sit hjem som et stort tab.

Vennesindet strakte sig også til hans venners børn. For os, som kom bort fra København, mærkedes det ikke så tit. Men ved særlige lejligheder, i sorg eller ved glædesfester, kunde man være vis på at få brev fra Borup, ikke blot en sædvanlig lykønskings- eller kondolenceskrivelse, men et brev, hvori han gav udtryk for sin medleven, ofte indeholdende et eller flere små træk, erindringer om den afdøde eller lignende.

Den situation, hvori jeg frem for alt mindes Johan Borup, er som samtalende med sin ven, min far, i mit barndomshjem. De var meget forskellige, Borup fyr og flamme, min far som oftest ret tilbageholdende med mange hemninger, Borup ivrigt fortællende eller udspørgende, min far mere sindigt udviklende sine tanker om det foreliggende emne. Men i tre ting synes jeg de mødtes: i en ganske udogmatisk indstilling over for livet, i et ubetinget frisind og, selv under ellers fortrolige samtaler, i en blufærdig dækken over, hvad der var deres inderste tro og tilflugt.

At de var udogmatiske vil ikke sige, at deres syn på mennesker og

forhold kun udsprang fra egne iagttagelser og selvstændig tænkning. De var i høj grad påvirkede af skønlitteraturen. De store nordmænd og især Bjørnson, men også mange andre digtere i fortid og nutid var ikke blot en af de vigtigste genstande for deres samtaler, men farvede også deres anskuelser om mangt og meget. Men de var uafhængige af og skeptiske over for alle teologiske og filosofiske indsnøringer af tankerne i bestemte snævre baner. Og de havde øjet åbent for livets mangfoldighed.

Med denne udogmatiske holdning stod deres frisind over for mennesker i forbindelse. Skønt selv knyttede til grundtvigsk menighedsliv kunde de samarbejde med mennesker af vidt forskellige anskuelser. De vurderede mennesker ikke efter deres tilslutning til den ene eller den anden åndsretning, men efter deres vilje til at sætte noget ind på en sag og at samarbejde for godt formål. Ligesom min far i det politiske og kommunale liv gik i spænd med mænd af helt andre religiøse meninger, således kunde Johan Borup i sin virksomhed uden at gøre forskel arbejde sammen med alle slags mennesker. Og det samme gjaldt deres læsning. De kunde tage imod, hvad godt og brugbart de fandt, ganske uden hensyn til forfatterens grundanskuelse.

Med hensyn til blufærdigheden med at give udtryk for deres inderste tro var min far vel nok den, der var mest tillukket. Skønt Johan Borup også sjældent åbnede for sit inderste, skete det dog, at han ved en eller anden af sin skoles fester kom med en bekendelse, men aldrig i de traditionelle vendinger.

I en tale ved afslutningen af skoleåret i foråret 1917 sagde han bl. a.: »... Men hermed er vi inde i troens og tillidens land. Og i det land gælder den lov, at man kan ikke slå sig til tåls med det engang vundne, men må til stadighed indvinde det på ny; man kan ikke leve på det forbigangne, men kan kun leve på det som *er*, og derfor må alt, hvad man skal leve på, så at sige daglig opstå fra de døde«. Og han sluttede talen således: »Men en ting har jeg aldrig lagt dølgsmål på, fordi det er noget, jeg selv har erfaret, at den er den lykkeligste, for hvem det er gået op, at den højeste virkelighed er, hvad vi kalder det gode, og at det gode er Gud.«

Og i en tale ved julefesten 1919 sagde han: »Inderst inde bærer vi alle en længsel efter lys og glæde, som ikke går op i noget, ikke

en gang i de ting, som der ellers er glæde ved. Der bliver altid en fordringsfuld rest tilbage i os. Og alt efter vore særskilte kår, vor indre bygning, vor opdragelse, kaster vi vor fordringsfulde kærlighed så på et, så på et andet. Men vi danner os alle en religion af dette. . . . Jeg kalder nu det gode det højeste, thi det højeste er tillige det stærkeste, og stærkest er, hvad der kan bære alt andet, og det gode kan bære det sociale, det videnskabelige, det kunstneriske, alt hvad der kaldes dygtigt mellem mennesker, men ingen af disse magter kan bære det gode. Det gode, det er, hvad der bliver tilbage i os, når alt det dygtige er udskilt, det er det i os, som er stærkere end uvilje og vrede, end tiltrækning og begejstring, som derfor forstår, tilgiver, bærer over, hjælper, ja, og ligger fast, ikke fordi det hviler i sit eget, men i Gud, som er det godes kilde. Men i denne sag kan vi kun tale ud af egen oplevelse; i oplevelsen ligger beviset, så hvis en oplevelse har været så dyb, at den, hvor fattige vi end er, har frydet og vederkvæget os, så er den virkelighed. Og jeg ved slet ikke, hvordan jeg skulde kunne leve, når jeg ikke havde en at takke for liv og lemmer, for hus og hjem og for jer, som er min daglige glæde. . . .«

Johan Borup som lærer! Jeg har desværre ikke selv kendt ham som sådan. Men hans elevers vidnesbyrd tegner et tilstrækkelig tydeligt billede af ham i denne egenskab.

Johan Borup var lærer med liv og sjæl, og det til længe efter den alder, da de fleste lærere begynder at køre træt og ikke længere kan følge deres elevers tankespring. Det morede Johan Borup at undervise, og det var derfor også det spørgsmål, som han stillede til den, der gerne vilde være lærer ved hans skole, om det morede ham eller hende at være lærer, det var efter hans mening den første betingelse for, at skolens gerning kunde lykkes.

Det ideal af en lærer, som han selv så vidt gørligt levede op til, var så langt som muligt fra den gammeldags skolemester, der pligt-mæssigt og under anvendelse af de til rådighed stående tvangs- og straffemidler indterper et bestemt pensum i sine elever. Her gælder, hvad Andersen Nexø har sagt om ham: »Hans forunderligt følsomme personlighed, hans vibrerende udtryksfuldhed overfor alt levende i tilværelsen måtte tiltale en natur, der hadede skolemestre og derfor be-

standig var på vagt mod dem. Her behøvede han (Nexø taler om en af sine venner, forfatteren Jacob Hansen) det ikke: Johan Borup var så langt fra skolemesteren, som det overhovedet er muligt. Han var som lærer for mig en bestandig emanerende ånd, i hvem intet fik lov at forbene og blive til stereotypi-sats, til fastslået lektie.«

På sammenspillet med sine elever lagde Johan Borup den største vægt. Skønt han ofte meddelte, hvad han havde at sige, i foredragsform, foretrak han dog nok samtalen. Han siger derom: »På landets højskoler er foredraget, »det levende ord«, det vigtigste undervisningsmiddel. Det er den form, landbefolkningen holder mest af. Hvorimod Københavnerne med den hurtigere tankegang holder af at snakke med selv. Hos os får samtalen derfor nødvendigvis større plads end på landet . . . I alle fald må foredraget have noget af samtalen i sig, så ordet hos taleren lokkes frem af de spørgende øjne, og svaret, om det da lykkes at give et svar, læses ud af de ansigter, der lytter til. Hvorimod det rask rullende foredrag let farer hen over tilhørernes hoveder som blæsten over træernes toppe.

Vi bruger foredraget overalt, hvor det passer, og vi er glade, hvis vi en enkelt gang er i stand til at bruge det til gavn. Men vi bruger fortrinsvis samtalen. Den bølger så dejligt frem og tilbage og giver svar med det samme. Og den, der leder forhandlingen, behøver ikke at umage sig med at give udtrykket skønhed, men slår uden videre ned på det, som tilhørerne just sidder og tænker på.«

At Borup som lærer kunde give sine elever indtryk af det levende ords magt, derom kan anføres nogle udtalelser af en af hans elever blandt københavnske arbejdere, Carl Sørensen: »Det kan være godt nok med at læse, men når jeg sidder ansigt til ansigt med fortælleren Borup, så giver dette, at det er et menneske og ikke en bog, der åbner sig for mig, indholdet mere værd, man ligesom føler mere personligheden, som står bag ved ordene. Der bliver en større forståelse mellem fortæller og tilhører end mellem forfatter og læser. Enhver betoning og bevægelse, ja hele den måde at udtrykke sig på bidrager til at forklare indholdet lettere. Derfor har det levende ord sin store betydning«. Og om samspillet mellem Borup som lærer og hans elever siger den samme: »Der var noget behageligt dragende også ved den fortælleform, hr. Borup lagde for dagen, dels siddende, dels stående,

til tider gående, snart dybt alvorfuld, snart smilende, og så den jævne formløshed, hvor lærer og elever danner en familiekreds om bordene, alt dette danner et godt grundlag for den tillid, der bør være mellem lærer og elev for at få fat i den hovednerve, der er skolens grundtanke, nemlig det menneskelige.«

De fag, som Johan Borup selv underviste i, var dansk og litteraturhistorie. Som dansklærer var han meget omhyggelig. Karin Michaëlis siger, at han var den første, der lærte hende at sætte kommaer, og han forlangte i de stile, eleverne skrev, en mening i hver enkelt sætning. Sophie Breum taler om, hvor omhyggeligt deres stile var gennemrettede, men samtidig var deres ejendommeligheder uvægerligt respekterede. Men dansktimerne blev til langt mere end en rent formel indøvelse af sproget. Om hvad der kunde komme ud af en dansktime, skriver Martin Petersen, formand for snedkerforbundet: »Dette at forbinde de dybereliggende menneskefølelser med f. eks. så elementær undervisning som en time i retskrivning, uden at hensigten med undervisningen glipper, er i alt fald en ejendommelighed, der gør undervisningen særegen. . . . Borup greb, i alt fald i min tid, ofte anledning til at diktere vers til stilundervisning, og anvendte ofte endda her de store klassikere, Henrik Ibsen m. fl., f. eks. »Bergmanden«, men efterhånden som versene blev dikteret og fejlene rettet, sammenhængen forklaret o. s. v., havde han ført sine elever helt ind i fjældets mystik. »Lyset blinder jo mit øje, hvis jeg søger i det høje,« hedder det her, men Borup lod heller ikke sine elever i stikken her nede i den mørke skakt. Der inde, hvor hver er sig selv nok, hvor »ingen har følelse for næstens ve, og ingen har sans for den andens ide«. Nej, han havde, før timen var sluttet, ved et eller andet nyt indtryk ført sine elever ud i sollyset, ud på livets frie felter med de vide udsyn, og når man næste dag midt i travlheden fik en eller anden lejlighed til at summere den foregående aftens udbytte op, så var det ikke alene tegnsætningen, bogstavernes rækkefølge, sætningsbygningen og meget andet vedrørende stilen, som Borup meget omhyggeligt havde forklaret, men det ejendommelige indhold af teksten og måden, den var dikteret på, der stod for ens erindring.«

Efterhånden anvendte Borup en del af dansktimerne til samtale om forskellige spørgsmål, hvorved eleverne blev opøvede i at forme deres

tanker mundtligt. Til sidst udviklede disse samtaler sig til et selvstændigt fag, »mundtlig stil«, som Borup kaldte det. Forudsætningen for, at der kunde komme det rette ud af dette fag, var et absolut frisind fra lærerens side, et sådant, som netop Borup ejede, så at han ikke pånødte nogen sine meninger, men lod enhver af eleverne komme frem med sine anskuelser, om de så var aldrig så kætterske, medens læreren holdt sig i baggrunden og kun nu og da greb formelt vejledende ind og til slut gjorde resultatet op. Det var meget forskellige spørgsmål, der således kunde drøftes. Man kunde f. eks. tale om, hvad dannelse var, eller man kunde drøfte forholdet mellem mand og kvinde. En enkelt gang kunde man også komme ind på de højeste ting, på det religiøse, og også her var forudsætningen for, at der kunde komme noget ud af timerne, at man ganske frit kunde give udtryk for hvilken som helst tro eller vantro.

Det fag, som Borup arbejdede mest med, var dog litteraturhistorien. Lige fra ungdommen af havde han anvendt tid og flid på at få et overblik over og trænge ind i ikke blot den dansk-norske litteratur, men også i verdenslitteraturens værker. Her kan måske også den, som ikke har været hans elev, i hovedsagen skønne, hvad han fik ud deraf, gennem hans litterære skrifter. Hans stil, i al fald når han skriver, men det har vel været det samme i hans mundtlige fremstilling, er urolig og frodig; om hovedsætningerne slynger sig bisætninger og indskud i mængde; det er, som hans tanke yngler, mens han skriver. Det bliver ikke de korte punktummer, som nogle anser for idealet. Reelt set er hans behandling af litteraturen, især af poesien, en indtrængende analyse, der nøjagtig eftergår alt, ordstilling som betoning og vellyd gennem bogstavrim eller på anden måde. Man kommer undertiden til at tvivle om, hvorvidt digteren selv har lagt så meget ind i sit værk, som Borup får ud deraf. Men han ser noget og kan få andre til at se.

Det er vel nærmest Borups behandling af litteraturen, Johan Skjoldborg tænker på, når han siger: »Når Borup holder foredrag, kan det lyde som almindelig godt og dygtigt arbejde, men før nogen aner det, kan hans tale stige mærkværdig, som om ånden virkelig besøgte ham. Da kan han vise tilhørerne de forunderlige – solbelyste tinder og idealets blånende bjerge i det fjerne. Da oplever man noget. Han ved det ikke selv, synes det. Han nyder ikke selv sit foredrag. Han *ser* noget,

og det er han ganske betaget af, som han selv så det for første gang i dette øjeblik. Det er Borup på sit højdepunkt.«

Og Helge Skovmand skriver om ham i anledning af hans 80 års fødselsdag: »Han har noget af den store opdagelsesrejsende i sig, når han krydser i litteraturen. Med Borup som fører ser man meget, man ikke før har tænkt på. Læs den bog, der hedder »Grundtvigs Stjerne«. Versene kender vi godt. Dem har vi jo hørt og læst og sunget de hundrede gange. Men bogen er dog som en rejse i nye egne. Borup er ude for at opdage stjerner. Og på denne færd, denne flugt er han kommet til *Grundtvigs* stjerne. At berejse den sammen med ham det er lys i lys, glimt på glimt.«

Og en af hans elever fra arbejderkredse, fru L. Andreasen, siger om sine oplevelser på hans skole: »Vi har altid været glade ved at komme der netop for at synge – og så for at høre Borup tolke verdenslitteraturen for os – ingen kan gøre dette som han.«

Når talen bliver om Johan Borup som forstander, vil det være naturligt at se på, hvad han vilde ikke blot med sin egen undervisning, men med sin skole i det hele. Skønt han fra først af sigtede mod højskolen, klarede hans tanker om målet sig lidt efter lidt. I hvert fald er det først fra den tid, da hans skole havde adskillige år på bagen, at vi finder bestemte udtalelser af ham om hensigten med og karakteren af hans skole.

I det år, da skolen holdt 25 års jubilæum, udgav Borup et lille skrift »Højskolen og København«, hvori det væsentlige i hans skoletanker er udtrykt. Han kaster først et tilbageblik på folkehøjskolen, som den hidtil har formet sig på landet i Danmark. Dens forudsætninger finder han for det første i det lydhøre hos det danske folk, som allerede langt tilbage i tiden lyttede til deres fortællinger, som havde været på lange rejser eller havde skaffet sig et overblik over vor historie. En anden forudsætning finder han i det ligefremme i vor nationalkarakter. »Vi er et folk uden større økonomiske modsætninger – hvor få har for meget, og færre for lidt – og med jævne overgange mellem klasserne, et folk, hvor den ene ikke gør sig vigtig overfor den anden, men vi alle regner hinanden for mennesker.«

I sit overblik over højskolerne, som de hidtil har udviklet sig, lægger han megen vægt på tilpasningen efter ydre forhold og efter de en-

kelte højskolemænds natur. »Den, der vil arbejde i højskolens tjeneste, må først og fremmest, uden at se sig om efter andre, uforsagt følge sin egen natur. Dette er i korthed Schrøders, Nørregaards og Triers historie. . . . Fra ungdommen af sikre på deres kald og offervillige, havde de hver for sig forstået, hvad Grundtvig aldrig hørte op med at indskærpe, . . . at højskolen aldrig bør have anden metode, form, støbning end livets eller øjeblikkets egen, rettere at dens metode er, at den ingen har, men bestandig må opfinde den på ny.«

Så må der da også være plads for en højskole afpasset efter københavnske forhold. Trangen er der. »Vi trænger, just midt i hovedstadens larm, til et samlingssted, en fredlyst plet, hvor døgnets kamp ikke når hen, men hvor vi kan mødes og skifte tanker; vi trænger til et sådant ildsted, en arnekrog, hvor man i sine fristunder kan gå til og fra og varme sine valne fingre. Et sådant fristed skal højskolen være. Vel har vi ikke den fredfyldte ro og stilhed, der hvælver sig over landets højskoler, og ikke udsigten over mark og skov, og ikke aftenklokken, der ringer solen ned; det har vi ikke, og der er meget andet, vi ikke har og heller ikke bilder os ind, vi når. Men den ro og fred, dertil den stemning, som skal omværne og bære en sådan skole, så ingen larm fra gaden bryder ind og forstyrrer, den skal vi vel vide at skaffe os, endogså lige i hjertet af København.«

Men den københavnske højskole må have sin egen form. »Så lidt som man kan anlægge et landbrug på Kongens Nytorv, kan man overflytte højskolen uforandret til København. København har sine vilkår, sine skikke, sit sprog; her inde er luften, lyset, maden, klæderne, husene og tempoet et andet. Vi har larm, hvor landet har stilhed, vi har gader og stræder i stedet for veje og marker, vi er mange, hvor landboerne er få, og, frem for alt, vi bor til leje, hvor de har hus og gård, hvoraf følger, at de er faste, hvor vi er flygtige, de langsomme, hvor vi er raske i vendingen, de bliver hjemme, mens vi rejser ud, de bygger på slægternes overlevering, mens vi holder på det ny.«

Disse Københavnerne må tages på den måde, der passer for dem. »Skulde jeg nu sige til disse mennesker, hvis I ikke kommer for at få noget at vide om jer selv, eller hvis I ikke vil høre om himlens stjerner og om historiens helte, så kan I gå hjem og lægge jer. Nej, jeg har lært af den danske højskole, at man skal tage folk som de er, og hvis man

ikke gør det, men fornem begynder fra oven i stedet for fra nedent, så kan man selv gå hjem og lægge sig. Kundskabsbegæret, arbejds-humøret, det er begyndelsen, og det er begyndelsen, det kommer an på i højskolen, som er begyndelsernes skole.«

Han slutter skriftet med at omtale den indgang, han har fået hos arbejderne: »Og ofte på generalforsamlinger i Rømersgade, hvor jeg havde ordet en snes minutter og gjorde rede for mit arbejde, hørte de godt nok efter, når jeg talte om, at de skulde lære at regne og skrive og behandle deres modersmål, men når jeg så føjede til, at på en højskole lærer man ikke blot sådanne ting, men der tales også om klodernes udvikling, om livsformernes trinrække, om historiens gang, samfundets maskineri, så kom straks hovederne bedre i vejret, og når jeg så sluttede med, at højskolens opgave ikke blot er at føre folk ind i den lovordnede tilværelse uden for os, men også ind i dem selv, så de kommer til at tænke på, hvad livet er værd og de selv med, så kunde jeg høre i tavsheden, at det var tanker, de selv havde tænkt, men halvvejs forglemt, som de nu hilste velkommen tilbage.«

Også ved adskillige andre lejligheder har Borup udtalt sig om højskolen i almindelighed og sin højskole i særdeleshed. Således udtalte han ved åbningsmødet i oktober 1918: »Kundskaber udvider synskredsen, og vi er ikke så fornemme, at vi overser dem. Men ellers står den rene og skære kundskabstilegnelse ikke i første række hos os. Den personlige udvikling er her det forreste. I de almindelige skoler må kundskabsmeddelelsen nødvendigvis sættes øverst, eftersom det drejer sig om at nå et bestemt mål, der fører ind til en bestemt virksomhed; den rent menneskelige udvikling må komme bag efter som den kan. I højskolen får omvendt kundskaberne kun betydning i samme forhold som de tjener karakterens udvikling. Dette er den berømte danske højskoles opdagelse, at karakterudviklingen går foran kundskaberne, så at det, den almindelige skole skyder fra sig, det tager højskolen op.«

Borups syn på de socialdemokratiske arbejderes behov for og forhold til højskolen træder særlig frem i en tale, han efter opfordring holdt ved »Socialdemokratisk Forbund«s pinsemøde i København 1916. Han siger deri bl. a.: »Mennesket er, foruden at være et politisk væsen, også et privat individ; og dertil svarer den upolitiske skole. . . Og netop nu, hvor Socialdemokratiet er blevet en magt i vort sam-

fund, og hvor, med de forbedrede økonomiske forhold, bevægelsen har nået et hvilepunkt, har man råd til at se sig ud, efter det næste.

Al kultur begynder med religion. . . . Og nu er i vore dage socialdemokratiet også en slags religion. Til at begynde med vil den, som en anden religion, binde alle evner og beslaglægge alle interesser. Det vil den, indtil nye interesser er udrugede under dens vinger; da vil disse efterhånden vokse til, og når de er flyvefærdige, vil de svinge sig ud efter deres egen bane. . . . Det er klart, at højskolen, når den skal tjene almenheden, må lægges på sin egen grund, det vil sige bag om det politiske, på neutral grund, hvor opgaverne ligger og venter:

Der ligger guld i barrer,
som ej er møntet ud.

Dette vil imidlertid ikke sige, at den, der kommer ind på højskolen som socialdemokrat, skal aflægge sin partifarve for at gå op i noget ubestemmeligt farveløst. Det vil sige, at den, som kommer ind med en politisk overbevisning, skal ved at udvikle sig under arbejdet, gå ud med en endnu tryggere overbevisning. . . . Det må da blive skolens opgave på ethvert punkt så at sige at begynde på bar bund, uden forudfattet mening, som om den ting aldrig var bleven behandlet i verden før, og prøve at lade enhver sag efter sin indre sandhedsmagt folde sig ud af sig selv fra sin egen rod. . . . Der gives ingen socialdemokratisk historie så lidt som der gives en socialdemokratisk kunst; men historie er historie og kunst er kunst. Man skal derfor ikke begynde med at indbringe en bestemt målestok for, hvad der er værdifuldt eller ikke i historien, men lade den selve føre ordet. . . .«

Men til at være højskoleforstander hører jo ikke blot et syn på skolens mål og midler. Der hører jo også antagelse af lærere og den daglige administration. Det er allerede nævnt, at Borup havde et godt greb på at knytte dygtige lærerkræfter i hovedstaden, som overhovedet egnede sig for en fri højskolevirksomhed, til sin skole. Og hvad den daglige administration angik, så tror jeg nok, at selv om Borup sagde om sig selv, at han ikke kunde regne, så havde han dog en klar forståelse af penges værdi og en vågen sans også for de små ting, hvorpå en skoles trivsel beror.

Men om hans virksomhed som forstander i det daglige kan vi bedst lade et par af hans lærere udtale sig. Lektor Th. Müller, der i 1917 blev antaget som lærer, sagde ved jubilæumsfesten 1921 bl. a.: »Der er f. eks. det, at Borup med sit store frisind aldrig har blandet sig i noget, aldrig spurgt om anskuelser. Når jeg talte privat med hr. Borup, har jeg altid undret mig over, hvor orienteret han var, skønt jeg aldrig så ham nede ved timerne, hvor nøje besked han vidste med eleverne og med alt, hvad der foregik. Det må bero på et lykkeligt instinkt eller i sidste instans vel nok på en sympatisk forståelse af og følelse for mennesker, så at han uvilkårligt straks får et rigtigt indtryk af dem. Hermed hænger det vel også sammen, at Borup har kunnet forene så mange slags mennesker under sit tag, og at hans elever har befundet sig så vel, at de trofast har holdt sammen i mange år.«

Og en lærer, der kom endnu senere til, Aage Fjalland, siger: »Så ubemærket som muligt følger han med vågent øje, hvad der foregår på skolen, og når noget ikke er, som det skal være, ordner han straks sagen ved sin milde og dog myndige optræden. Det er vist ikke tit, at Borup har måttet gøre brug af sin forstanderværdighed. Det ligesom ligger i luften på skolen, hvordan den enkelte skal opføre sig for at kunne føje sig harmonisk ind i helheden. Borup selv kalder det »kamertonen«. Den, der ikke kan gribe den, føler sig hurtig ilde tilmode og forsvinder igen stille og ubemærket.«

Det var omtrent ved den tid, da Borups skole kunde holde sit 25 års jubilæum, at tanken om en egen bygning til den tog fart. Det var om efteråret 1915, at Borup begyndte at føle sig for hos autoriteterne og andre, om det skulde kunne lykkes at få en gratis byggegrund og støtte til opførelse af en bygning; men trods megen velvilje blev det dog ikke til noget. Men så kom der hjælp fra en kant, hvorfra det næppe var ventet. En aften sad Borup i en krostue ved Tølløse og talte med formanden for en forening, hvori han havde holdt foredrag, Jens Mortensen fra Kvanløse, en af Ernst Triers første elever. Og i samtalens løb sagde Jens Mortensen: »Jeg har fulgt Deres arbejde på at indføre højskolen i København, og det er noget, som vi landboere gerne vil støtte.« Naturligvis glædede det Borup. Og det blev ikke ved ordene. Jens Mortensen henvendte sig til en del andre mænd, og en dag mødte han inde hos Borup sammen med den forhenværende tra-

fikminister Thomas Larsen fra Vendsyssel, valgmenighedspræst Fonnesbech-Wulff fra Vallekilde, den senere biskop, direktør Severin Jørgensen, stifteren af Fællesforeningen for Danmarks brugsforeninger, og højskoleforstander Bredsdorff, Roskilde højskole. Deres plan, som ganske kunde billiges af Borup, var at sætte en indsamling i gang blandt landboerne, og dernæst at henvende sig til københavnere, både arbejderne gennem fagforeningerne og borgerskabet.

At Johan Borup, hvis foretagende fra begyndelsen af var blevet mødt enten med ligegyldighed eller med en ikke ringe skepsis fra den gamle højskoles mænd, nu var ved at blive anerkendt også fra den side, viste sig særlig i to mænds anbefaling og støtte til planen om en egen bygning. Den ene var den allerede nævnte Thomas Bredsdorff. I »Højskolebladet« skrev han i oktober 1915 bl. a.: »Han (Borup) forstod den kunst tålmodigt at lade eleverne selv, uden at de anede det, lære ham, hvorledes den højskole skulde formes, som først kunde fange deres interesse og siden vække deres kærlighed, fordi den gav dem det, de trængte til«. Og efter at have tilstået, at han selv tidligere har været ikke så lidt dogmatisk med hensyn til højskoletankens virkeliggørelse skriver han videre: »Nej, nu siger jeg, at der, hvor der står en mand, som af sit hjertes inderste trang vil hjælpe mennesker til at blive menneskelige ved at give dem det bedste han ejer – der holdes der højskole, hvordan så end skallen uden om denne kerne måtte se ud.« Og han henviser til en artikel i det socialdemokratiske blad »Fremad«, hvor Borup og hans skole hjerteligt hyldes.

Den anden af den gamle højskoles mænd, som også ivrigt støttede Borup og tanken om en egen bygning for hans skole, var Grønvald Nielsen, forstander for Vestbirk højskole ved Horsens, som i sin ungdom i nogle år var lærer ved Falkenstjernes højskole i København. Han skrev omtrent på den tid, da Borups skole holdt jubilæum, en artikel i »Højskolebladet« med overskriften: Den skal bygges! Han siger deri bl. a.: »Hvad der for igennem Borups sjæl, da han i sin første ungdom sad og lyttede til Ernst Triers foredrag ude i Vallekilde, det har han nu i en menneskealder prøvet på at virkeliggøre. Under megen kamp, men med tændende varme og med et strålende humør øser han stadig ud af sine rige kundskabsskatte. I samtale med sine lærlinge eller foredrag fra katederet lige uimodståelig.« Og for at

imødegå de indvendinger, der ude fra landet lyder med omplantning af højskolen til det urolige København, minder han om, hvad han oplevede i firserne i København, hvor han lærte at kende arbejderfamilier, »hvor mand og hustru aldrig nogensinde var kommen på en højskole, hvis ikke missionær Borup havde fundet dem inde i det mørke fastland, taget dem med hjem til sin prægtige hustru og fyldt dem med så megen højskolevisdom, som de var i stand til at tage imod . . .« Og han opfordrer folk i by og på land til at tegne aktier i den nye bygning.

Også fremragende universitetslærere støttede indsamlingen. Der indkom i løbet af forholdsvis kort tid omtrent 100.000 kr. Og i 1918 førte de hidtidige bestræbelser til stiftelsen af et aktieselskab. Man tænkte sig en tid at opføre en bygning på det gamle jernbaneterræn, og man erhvervede også en byggegrund. Men priserne var imidlertid steget stærkt, og folks evne eller vilje til at yde bidrag svækkedes i overgangsårene mellem den første verdenskrig og den efterfølgende fredstid. Først efter, at i 1923 aktieselskabet var omdannet til »Foreningen til højskolens fremme i København«, og efter at denne forening havde erhvervet Grev Friis' Palæ ved Frederiksholms Kanal, blev tanken om en egen bygning for Borups højskole virkeliggjort. Og efter, at den gamle bygning var indrettet til højskolens brug, kunde endelig den 5. oktober 1926, da Johan Borup var over 73 år, den nye skole indvies.

Efter at Borups gamle ven Jacob Marstrand, der var blevet formand for den forening, som havde købt og indrettet det nye hus, havde overgivet skolen til Johan Borup, holdt denne den egentlige indvielsestale, hvori han bl. a. sagde: »Det er begyndelsen, hvorpå det hele hviler. Derfor skal undervisningen være morsom. Hvis det keder en lærer at undervise, hvis han ikke er så fyldt af meddelelsestrang, at han strømmer over, og hvis de, der lytter, ikke rives ud på strømmen, så kan læreren være så dygtig han være vil, og de kan arbejde med de flittigste i verden, det hele bliver til mekanik. Dette gælder i alt fald her i Danmark, hvor vi fra Arilds tid har holdt af at give os god tid, sidde i ro og mag, være længe om at fatte, ikke arbejde for hårdt, men stilfærdigt lyttende tilegne os tingene. Det at lytte er en kunst, og den kunst forstår vi i Danmark, lytte, ikke som fonografen, der optager tingene

forskelsløst, men lytte, så vi skiller ud og holder fast og omsmelter til eget brug. . . . Dette er den folkelige undervisningsmåde. Det folkelige er ikke et med det populære. . . . Det populære taler om vigtigt og uvigtigt, det folkelige kaster sit skarpe lys på tinderne; det populære fortynder, det folkelige fortætter, det populære almindeliggør, det folkelige anskueliggør; Saxo er folkelig og Holberg er det; de kan ordne et optrin, så hver ting kommer på sin plads, mens den populære forklaring lægger det alt i samme plan. . . .

Grundtvigs idé kan omsættes på mange måder, den kan bruges i by som på land, i Japan som i Danmark, den er omformelig som hint gudeskib, der kunde foldes sammen og bæres i en hånd, men også bredes ud og føre en hær over havet. Det er da også vitterligt, at højskolen overalt har taget form efter forholdene, og vi har her i landet foruden de grundtvigske, indbyrdes, og lykkeligvis, højst forskellige skoler, også en social skole, en international, en katolsk, en indremissionsk, og flere forventes. Den københavnske højskole har på samme vis taget form efter København; herinde mødes ikke blot folk af alle klasser, og byfolk med landboere, arbejdere med akademikere, men højst forskellige livsanskuelser støder her sammen, og når vi sidder med hinanden og drøfter problemerne, da høres alle slags røster, kristne og ikke-kristne, kommunistiske og konservative, socialistiske og georgeistiske; ingen spørges ved indgangen, hvem man er, blot beder vi folk hænge partikappen op i forværelset og komme ind som de mennesker, de er, og når vi således, kommende hver fra sin krog, mødes i det fælles menneskelige, så føler vi os på indviet grund og kan trøstigt slå løs på hinanden, så meget vi lyster, uden at freden brydes derved. . . .

Ja, det har taget lang tid at nå så vidt som i dag. Og nu, da vi er nået frem, skal vi først for alvor til at begynde, og jeg vil håbe, vi skal aldrig blive trætte af at begynde. Højskolen er begyndelsernes skole, hvor man tvinges til bestandig at bryde formen og danne en ny. Thi skolen må fra år til år, i grunden fra dag til dag, have føling med, hvad der sker i tiden, og hvad der gærer i den, den må, med en gammel dansk historikers udtryk, *vide tiden*, for at kunne give redelig besked om, hvad der foregår i den, så at ingen skal føle sig hjemløs i tiden, være på kant med tiden, men slutte sig til den og vie den sine kræfter. —◀

Til sidst havde så overpræsident Jens Jensen ordet for på byen Københavns vegne at takke for den nye skole til ungdommens dygtiggørelse.

I seks år endnu kom Johan Borup som forstander til at virke ved den nye skole, i hvis bygning han også havde fået sin private lejlighed. Men i 1932 overgav han ledelsen til Jens Rosenkjær, som allerede i en årrække havde været hans gode medarbejder. Og Borup flyttede ud til en villa i Charlottenlund. Han vedblev dog endnu i adskillige år at undervise på skolen. Selv holdt han sig endnu længe frisk. I disse år arbejdede han på fuldførelsen af, hvad der ved siden af oprettelsen af hans skole blev hans livs bedrift, bogen om Grundtvig.

Midtvejs på sin bane som skoleforstander havde han i 1912 udsendt en lille bog »Grundtvigs Stjerne«, hvori han på sin indgående måde analyserer en del grundtvigske salmer og for nogles vedkommende meddeler de gamle tekster, som har dannet grundlaget for Grundtvigs frie bearbejdelse. Men hans system med selve Grundtvig som ånd og som menneske går langt længere tilbage i tiden. Vi har set, hvordan han i brevet til Ernst Trier i 1893 kritiserer dem, der kun holder sig til Grundtvigs kirkelige gerning, og overser eller ringeagter hans virken på andre områder. Borup finder ham netop i »brydningen og forsoningen mellem det medfødte hjertes drift og sans og det kristnede«. Men dette syn på Grundtvig har han sikkert haft lige fra sine ganske unge dage. Og det er ud fra dette, han skriver sin bog om Grundtvig. Han begynder med at fremhæve de store modsætninger hos ham. Og han indleder et af de senere kapitler, der handler om Grundtvigs salmer, med ud fra Grundtvigs egne ord at pege på dobbeltheden i hans individualitet. Hvor han beskriver Grundtvigs udvikling op til 1825, gør han sig flid for at vise, hvordan de to naturer i ham først gjorde sig skiftevis gældende, så han en tid fordybede sig i gammelt nordisk hedenskab og atter en tid i fanatisk bibeltro, og hvordan han, da han nogenlunde var kommet til ro, jævnsides måtte have luft for de menneskelige og folkelige og de kristelige rørelser i sin sjæl. Borup betoner, hvordan Grundtvig omtrent samtidig skriver Bjarkemålet under sin system med Sakse og »Påskeliljen«, samtidig sin fædrelandssang »Langt højere bjerge« og salmen »Et barn er født i Betlehem«, samtidig sit selvbeskuende digt »Nyårmorgen« og sit bekendende digt »De leven-

des Land«. Og ud fra sit grundsyn behandler Borup i sin bog helt igennem begge sider af Grundtvig, selv om han måske med forkærlighed dvæler ved hans salmer.

Men ikke blot er Borups bog om Grundtvig båret af et helheds-syn, der gang på gang slår igennem. Det er en inspireret bog, hvor man, selv hvor man har vanskeligt ved at efterføle forfatterens domme og meninger, uvilkårlig bliver revet med af den poetisk levende fremstilling. Det forekommer mig også, at bogen rent sproglig hæver sig op over, hvad Borup ellers har skrevet. Vel kan også her undertiden sætningsbygningen være mærkeligt sammenslynget. Men i det hele og store er udtryksmåden kort og klar. Der er åbenbart gjort et meget stort arbejde med at finde de præcise og rammende udtryk og tillige med at udnytte det danske sprogs bedste muligheder. Hist og her lægger man endda mærke til nye orddannelser, men med god dansk klang.

I forhold til det store emne er det ikke nogen meget omfattende bog, blot 300 sider mod Rønnings 1600 sider. Og de indgående analyser af en stor del af Grundtvigs salmer og sange udgør en meget stor del af teksten, medens Borup i en rigtig følelse af, hvor Grundtvigs betydning ligger, kun mere flygtigt strejfer Grundtvigs vidtløftige prosaiske skrifter. Det er den Grundtvig, som endnu har betydning, Borup har villet skildre. Men skønt han forbigår mange enkeltheder, som andre af Grundtvigs biografer har draget frem, mærkes det helt igennem, undertiden blot ved en henkastet bemærkning, at Borup har kendt og vendt alt, hvad der hidtil forelå om emnet, og at hans fremstilling er bygget på en nøje sigten af væsentligt fra uvæsentligt. Ja, man får indtrykket af, at her forud for nedskrivningen er anvendt mange års stille arbejde på at skyde det mindre væsentlige ud og samle lyset på det, der først og fremmest fortjener det. I øvrigt er det mit indtryk, at Borup foruden at sigte det allerede kendte og medtage det vigtigste, har adskillige oplysende træk, samlede gennem mundtlig overlevering eller på anden måde, som andre ikke har fået med.

Sidst, men ikke mindst vil jeg fremhæve, at Borup, så betaget han end er af Grundtvigs åndskraft, dog også frem for Grundtvigs andre biografer har fået det menneskelige hos Grundtvig frem. Den, der som forfatteren af disse linier fra sin tidligste ungdom af har hørt utallige foredrag om Grundtvig, og skønt ikke specialist i ham dog også har

læst det meste af, hvad der er udgivet om ham, havde, før Borups bog udkom, nærmest en forestilling om ham som en uhyre åndelig kraft, bag ved hvilken mennesket Grundtvig, selv om man vidste hans fødsels- og dødsår, og at han var tre gange gift, skjulte sig. Men Borup får også det menneskelige, alt for menneskelige hos Grundtvig frem, vel særlig i kapitlet »Hjemliv«, men også andre steder. Han ikke blot vover at kritisere ham som digter i mange af hans frembringelser, når han om denne side af hans digtning siger: »Ordene bliver til gloser blot, og mens versene strømmer og strømmer, sejler på strømmen havfruer og dannekvinder forbi og sol og måne og roser og liljer og guldkværn og gyldenår, uden at han gør noget forsøg på at forklare, hvad meningen er med det hele«. Men skønt han afholder sig fra enhver udtalelse af personlig forargelse, så lægger han dog ikke skjul på de svage sider hos Grundtvig som ægtemand og i andre af livets forhold. Grundtvig kommer os derved menneskeligt nærmere end før.

Endnu efter bogen om Grundtvig, der udkom i det år, da Johan Borup fyldte 90, udsendte han »Brogede Blade«, der, som titelen antyder, var af ret forskelligartet indhold. Ved siden af nogle personlige erindringer fra barndom og ungdom indeholdt den en del, til dels tidligere trykte, opsatser om og fra hans skole og nogle litterære afhandlinger.

Johan Borup blev den eneste af vennekredsen, der oplevede og gennemlevede den anden verdenskrig med alle dens rædsler. Og han kom tilmed selv i farezonen trods sin høje alder på grund af sin jødiske herkomst. Da nazisterne i Danmark i begyndelsen af oktober 1943 foretog deres angreb mod de danske jøder, kom de også til Borup og fik ham slæbt om bord på et skib i København. Ved den lejlighed skal han, der kort forud havde mistet sin hustru, have vist en mærkværdig ro og selvbeherskelse. Det lykkedes hans søn, som fulgte med ham, at få ham frigivet, så han undgik deportation til Tyskland.

Han levede endnu, da befrielsens dag oprandt. Men kræfterne var ved at svinde, og inden et år derefter gik han bort. Den 23. februar 1946 samledes en skare, hvoriblandt ingen af hans samtidige, men adskillige af hans elever, i Gentofte kirke og siden under et voldsomt snefog omkring hans grav ude på kirkegården. På hans fødselsdag den 1. juni samme år holdtes en mindefest for ham på skolen. Hans søn

og efterfølger som forstander for skolen karakteriserede sin fader og fremhævede hans altid brændende sjæl og store indre kraft. De to københavnske socialdemokrater, fhv. socialminister Ludvig Christensen og overborgmester H. P. Sørensen, der begge havde været Borups elever, skildrede ham som den uforlignelige lærer. Og dr. Moltesen, der endnu langt tidligere som dreng havde nyt godt af Johan Borups undervisning, fremhævede hans forståelse af, at åndsliv aldrig må stivne i faste rammer. Han havde helt igennem levet efter Grundtvigs ord:

Slagne vi er over hver sin læst.

Frihed er, hvad der tjener os bedst.

— — —

Frihed for alt, hvad der stammer fra ånd,
som ikke ændres, men arges ved bånd.

Halvandet år senere, den 7. december 1947, samlede atter en skare mennesker på Gentofte kirkegård til afsløringen af en mindesten for Johan Borup og hans hustru, der gennem mere end halvhundrede år havde været ham en trofast medhjælp. Også ved den lejlighed lød der mange ord af taknemmelighed for hans liv og virke. Mindet om ham vil endnu i mange år virke oplivende og inciterende på de mennesker, der har været hans elever eller på anden måde har været i berøring med ham.

INDHOLD

Drengår i halvtredsernes Danmark	5
1864. Latinskoletiden	14
Sammenknytningen i halvfjerdserne	24
Vingerne prøves. – Nye hjem stiftes	34
Stilling til tidens spørgsmål i firserne og halvfemserne	49
Bruddet inden for kredsen	71
Sognepræsterne	82
Brødrene Povlsen i Ryslinge	87
Valdemar Brücker	101
Andre præster for frie kredse.....	112
Frits Rønning	119
Johan Borup	125